

NƏSİMAN YAQUBLU

BAKININ QURTULUŞU

*(Bakının Qurtuluşunun
90 illiyinə)*

22864

“ADİLOĞLU”
BAKI-2008

Rəyçilər: **Maarif Teymur**
*S. Mümtaz adına Ədəbiyyat və
İncəsənət Arxivinin direktoru*
Aslan Kənan
*S. Mümtaz adına Ədəbiyyat və
İncəsənət Arxivinin şöbə müdiri*

Elmi redaktor: **Sabir Məmmədli**
*Tarix elmləri namizədi,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti*

Y 15 Nəsiman Yaqublu. Bakının Qurtuluşu
Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2008, 256 səh. (48 səhifə şəkil)

*Bu kitab Türkiyə Cümhuriyyəti Bakı Böyükəlciliyinin və "Azərbaycan
Telecom" Şirkətinin maddi-mənəvi dəstəyi ilə yayınlanıb.*

Kitabda XX əsr Azərbaycan Milli İstiqlal Mübarizəsinin ən mühüm hadisələrindən biri olan Bakının Qurtuluşu tarixi araşdırılıb.

Müəllif kitabda əsasən tarixi sənədləri, yazıları, faktları olduğu kimi toplayıb oxuculara çatdırmağa çalışıb. Bundan ötrü o, əvvəlcə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920-ci illər) dövründə nəşr edilmiş yazıları, sonra isə mühacirətdə yaşamış azərbaycanlı siyasətçilərin və ziyalıların məqalələrini toplayıb oxucuya təqdim edib.

Bundan əlavə, tanınmış Azərbaycan şairlərinin Qafqaz İslam Ordusu qəhrəman Türk əsgərlərinə həsr etdiyi şeirlər də kitabda toplanıb.

Bu kitab dərs və əlavə vəsait kimi yalnız müəllim, aspirant və tələbələr üçün deyil, həmçinin geniş oxucu kütləsi və Beynəlxalq Əlaqələr, Azərbaycan Türkiyə əlaqələri sisteminin, mühacirət mətbuatımızın öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli olacaqdır.

Kod: 121-2008

ISBN 9789952250961

MÜNDƏRİCAT

İrkiyə Cümhuriyyətinin Bakı Böyükəlciliyindən	4
üəllifdən.....	6

FƏSİL. Bakı uğrunda mübarizə	
Azərbaycan İstiqlalının elan edilməsi. Osmanlı İmperatoriyyəti ilə əlaqələrin yaradılması. Bakının azad edilməsinin həyatı əhəmiyyəti	10
Şirvanlı İsmayıl Paşanın fədakarlığı. Bakının Qurtuluşu.....	26

FƏSİL. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə	
Bakının Qurtuluşunun dəyərləndirilməsi	
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucuları	
Bakının Qurtuluşu haqqında.....	45
İrkiyənin rəsmi mətbuatında - "Azərbaycan" (türkçə və rusca) qəzetində 15 Sentyabr	
qəzetinə əlaqəli yazılar	53
Azərbaycan şair və yazıçılarının türklərin işğalından	
Bakının azad etməsinə həsr olunan bədii əsərləri	66

FƏSİL. Azərbaycanlı mühacirlərin Bakının azad edilməsi	
Qurtuluşu tarixini yaşatması	
İrkiyədə nəşr edilən mətbuat orqanlarında	
qəzetlərdə 15 Sentyabr hadisələri	102
İrkiyədə nəşr edilən qəzet və jurnallarda	
Bakının xilasını ilə bağlı yazılar	200
İrkiyəyə qayıdış	226
Ədəbiyyat siyahısı	228
İrkiyədə adı çəkilən şəxsiyyətlər	235
Sənəd və fotolar	257

Türkiyə Cümhuriyyəti Bakı Böyükəlciliyindən

(Ön söz)

XX əsrdə Azərbaycan türklərinin apardığı Milli İstiqlal Mübarizəsi tarixində iki ən mühüm hadisə baş vermişdir: **birincisi - 1918-ci ilin 28 Mayında** bütü Şərq və Müsəlman dünyasında ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradılmış; **ikincisi - 1918-ci ilin 15 Sentyabrında** Anadoludan gəlmiş Türk əsgərlərinin fədakarlığı və Qafqaz İslam Ordusunun mübarizliyi sayəsində Bakı şəhəri düşmənlərdən azad edilmişdir.

Bu iki tarixi hadisə yalnız Azərbaycan türklərinin deyil, eləcə də bütün Türk xalqlarının milli qurtuluş hərəkatında böyük şanlı bir mərhələ təşkil etməkdədir. Məhz bu hadisənin baş verməsi ilə uzun illər çar Rusiyası əsarətində yaşamış Azərbaycan xalqı birinci olaraq istiqlal bayrağını dalğalandırmış, digər Türk xalqlarının da hürriyyət simvoluna çevrilmişdir.

Azərbaycan türkləri və Azərbaycan ərazisində yaşayan başqa müsəlman xalqları üçün həyati əhəmiyyət daşıyan o ağ günlərdə, daha dəqiq desək, Azərbaycan ərazisində müsəlman əhalinin yox olma təhlükəsi qarşısında qaldığı zamanda mövcud durumu düzgün dəyərləndirən Osmanlı dövləti Nuru Paşanın komandası altında bir hərbi heyəti Gəncəyə göndərmişdir. "Qafqaz İslam Ordusu" adını daşıyan bu ordu Azərbaycan könüllüləri ilə birləşərək qısa zaman içində Bakını xilafət etmişdir.

Tarixi faktlar göstərir ki, Bakı uğrunda aparılan savaş Azərbaycanın başqa bölgələrini də əhatə etmişdir. Göyçayda Kürdəmirdə, Ağsuda, Şamaxıda erməni-bolşevik qüvvələrinə qarşı qanlı döyüşlər aparılmışdır. Bu savaşda ümumilikdə 120

n çox Osmanlı və Azərbaycan türkü şəhid olmuş, nəticədə
nız Bakı deyil, bütün Azərbaycan ərazisi bütövlüyünü
ruyub saxlamışdır. Təsadüfi deyil ki, Bakının azad edilməsi
nü olan 15 Sentyabr tarixə "**Qurtuluş günü**" olaraq daxil
ılmışdır.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin
övcüdü olduğu dövrdə Bakının Qurtuluşu tarixi Azərbaycan
qı tərəfindən lazımınca dəyərləndirilmiş, "Çəmbərəkənd"
birstanlılığında Türk Şəhidlərinə abidə qoyulması da nəzərdə
ulmuşdu. Lakin sonradan bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi
Azərbaycanın 1920-ci ilin 27 Aprelində işğala məruz qalması
işin reallaşmasına mane olmuşdur.

1991-ci ildə Azərbaycan yenidən bağımsızlığına qovuşduq-
n sonra Milli İstiqlal Mübarizəsinin mühüm hadisələri tarixi
çəkliyə uyğun olaraq dəyərləndirilməyə başlandı. Bu
disələrdən biri də, şübhəsiz ki, Azərbaycan və Türkiyə
qlarının birliyinin təcəssümü olan 15 Sentyabr zəfəridir.

Bakının azad olunmasının 90-cı ildönümündə ünlü
dqiqatçı, tarix elmləri namizədi **Nəsiman Yaqublunun** illərcə
ərbaycan və Türkiyə arxivlərində apardığı araşdırmaların
nucu olaraq Türkiyə Cümhuriyyəti Bakı Böyükəlciliyinin
stəyi ilə basılan "**Bakının Qurtuluşu**" kitabı bu tarixi olayın
fizələrdə abidələşməsinə dəyərli töhfədir.

Tarixin sınağından çıxmış Azərbaycan-Türkiyə sarsılmaz
liyinin həyatın bütün sahələrində bundan sonra da davamlı
cağına əminliyimizi bildiririk!

Melda ARAZ,
Türkiyə Cümhuriyyəti Bakı Böyükəlciliyinin
Kültür və Tanıtma müşaviri

MÜƏLLİFDƏN

Bu il Bakının Qurtuluşunun 90 illiyi tamam oldu. Möhtəşəm bir tarixi hadisənin yubiley ilini yaşamaqdayıq. 90 il əvvəl qəhrəman türk əsgərləri böyük fədakarlıqlar göstərüb, qanlı savaqlar aparıb Bakını xəyanətkar qüvvələrdən azad etdilər.

Təəssüflər ki, Milli İstiqlal mübarizəmizin bu şərəfli tarixi uzun illər boyu qapadıldı, həqiqətlərin üzərində sükutla keçildi. Bakı uğrunda mübarizdə şəhid olmuş qəhrəman türk əsgərlərinin uyuduğu "Çəmbərəkənd" qəbiristanlığı dağıdıldı. Bolşeviklər hər vasitə ilə bu izləri itirməyə, insanları həqiqət tarixindən uzaqda saxlamağa çalışdılar.

Bu tarixi faktlara ilk olaraq 1990-cı ildən rast gəlməyə başladım. Yadımdadır ki, Türkiyəyə gedib arxivlərdə çalışarkən, Azərbaycan Mühacirət Mətbuatı nümunələrinə ilə tanış olarkən, M.Ə.Rəsulzadənin, M.B.Məmməd zadənin məqalələrini oxuyarkən, "15 Eylül", "Bakının Qurtuluşu" sözlərinə tez-tez rast gəlirdim. İstanbulda nəşr edilmiş "Yeni Qafqasiya", "Azəri Türk", "Odlu Yurd", "Azərbaycan Yurd Bilgisi" jurnallarında, Almaniyada çap olunmuş "İstiqlal" qəzetində, "Qurtuluş" jurnalında bu mövzu ilə bağlı dəyərli yazıları maraqla oxuyurdum. İkinci Dünya müharibəsindən sonra işıq üzün görmüş "Azərbaycan", "Mücahit", "Türk İzi" jurnallarında da Bakının Qurtuluşu tarixi yetərincə oxuculara təqdim edilirdi. M. Ə. Rəsulzadənin, H. Baykaranın, M. B. Məmməd zadənin və digərlərinin Azərbaycanla bağlı mühacirətdə nəşr edilmiş kitablarında da qeyd olunan mövzuya geniş yer verilirdi.

Bu mənbələr məndə çox ciddi bir dövrə böyük mara

ğurdu. Və ilkin olaraq arxivlərdə çalışarkən müəyyən sənədləri, faktları toplamağa başladım.

Bu mövzuda kitab hazırlamaq istəyimi isə Türkiyə Respublikasının Azərbaycanlı keçmiş Böyükelçisi **Əliyev**in **Avni Karshoğluna** bildirmiş, ondan müsbət cavab almışdım. Böyükelçiliyin birinci müstəşarı **Erkan Özoral** isə bu işdə mənə böyük səmimiyyət göstərdi. Özünün bu mövzuya ciddi marağı olduğunu bildirən **Erkan bəy** araşdırmalarım ilə ilgili ortalığa çıxan problemlərdə mənə dəstək olmağa çalışırdı. Və bu səmimiyyətinə görə onun üçün təşəkkürümü bildirirəm.

Mövzunu araşdırarkən dəyərli məsləhətlər vermiş, hörmətli alimimiz, **professor Şirməmməd Hüseynova** təşəkkür edirəm. Tədqiqatçı-alim, filologiya elmləri namizədi **Asif İsmətli** isə bəzi sənədlərin tapılmasında ciddi köməklik göstərmişdir.

Asif bəy Cəfər Cabbarlının "Bakı uğrunda mübarizə" əsərinin proqramının tapılmasında və **Nuru Paşa** haqqında 19-cu ildə nəşr edilmiş kitabın məzmununun öyrənilməsinə ciddi dəstək oldu.

Tanınmış rejissor, hazırda Türkiyədə Əskişəhər Universitetində çalışan **Zaur Məhərrəmov** isə dəyərli tarixi sənədləri məmnuniyyətlə mənə bağışladı.

Təbii ki, araşdırmalarım şərait yaratdığına görə Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsinin rəisi **Ataxan Paşayevə**, Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinin direktoru **Maarif Teymura** xüsusi minnətdarlığımı bildirirəm.

Həmin arxivin şöbə müdiri **Aslan Kənan** isə dövrün məqalələrində mövzu ilə bağlı yazıların tapılmasında, köhnə sənədlərdən faydalanmaqla əlaqədar olaraq dəyərli məsləhətçim oldu.

Kitabın nəşri prosesinə köməklik göstərmiş aşağıdakı

insanlara da böyük minnətdarlığımı çatdırıram: Türkiyə Cümhuriyyətinin Azərbaycanadakı Böyükəlcisi **Hulu KILIÇ**, səfirliyin üçüncü katibi **Ayşe İncan**, Kültür və Tanıtma müşaviri **Melda ARAZ**, Kültür və Tanıtma müşavirliyinin əməkdaşı **Nizami Zöhrabi**, Bakı Dövlət Universitetinin Baş müəllimi, filologiya elmləri namizədi **Pərvanə Məmmədova**, tədqiqatçı-jurnalist, Bakı Dövlət Universitetinin əməkdaşı **Ramiz Əsgər**, Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Müdiri **Mehmet Rıhtım**, materialların kompüter yığıcısı **Nəzakət Muradova**, "Azercell Telecom" Şirkətinin mətbuat katibi **Rüfət Abbasov**.

Kitabın tarixi əhəmiyyətini nəzərə alıb maddi dəstək vermiş "Azercell Telecom" Şirkətinin Prezidenti **Halim Atayev**ə bəyə səmimi təşəkkürümüzü çatdırırıq.

İnanıram ki, böyük çətinliklə hazırlayıb təqdim etdiyimiz bu kitab oxucuları Azərbaycan-Türkiyə əlaqələndirən tarixinin çox dəyərli və az öyrənilmiş məqamları ilə tanış edəcək, onlar üçün əhəmiyyətli mənbə olacaqdır.

Nəsiman Yaqubl
Bakı, 02 avqust 2008-ci il

I FƏSİL

BAKI UĞRUNDA MÜBARİZƏ

“Bu hadisələrdən sonra fikir müxtəlifliyində olan azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilərin Seymdə birgə fəaliyyəti getdikcə mümkün olmur, münasibətlərdə inam-sübhünlük yaranırdı. Qeyd edək ki, gürcülər və ermənilər Türkiyə ilə münasibətdə ciddi siyasi ziddiyyətdə idilər. Gürcülər Batum və Acarıstanın saxlanması cəhdində olsalar da, buna nail olmaq üçün Qars və Ərdəhanı güzəştə getməyi lazım bilirdilər. Türklərin isə Seym daxilindəki ziddiyyətlərdən məlumatları var idi. Odur ki, Zaqafqaziya hökumətinin Türkiyə ilə apardığı müharibə 8 gündən artıq çəkmədi. Türklər aprelin 15-də Batumu tutdular, eyni zamanda Qarsı mühasirəyə aldılar.”

AZƏRBAYCAN İSTİQLALININ ELAN EDİLMƏSİ. OSMANLI DÖVLƏTİ İLƏ ƏLAQƏLƏRİN YARADIL- MASI. BAKININ AZAD EDİLMƏSİNİN HƏYATİ ƏHƏMİYYƏTİ

1917-ci ilin sonlarına doğru Azərbaycanın siyasi həyatında böyük yüksəliş dövrü idi. Artıq milli hərəkatda üç cərəyan seçilirdi: milli demokratlar, sosialistlər və islamçılar. Xüsusi olaraq fərqlənən milli demokratlar Azərbaycanın inkişafını milli dövlətçilikdə görürdülər.

Belə vəziyyətdə Zaqafqaziyadakı siyasi təşkilatlar da fəaliyyəti gücləndirdilər. 1917-ci ilin noyabr ayında Tiflisdə Zaqafqaziyadakı siyasi təşkilatların yığıncağı keçirildi və Zaqafqaziya komissarlığı yaradılması qərara alındı. Həmin ilin noyabr ayının 14-də yaradılmış yeni hökumətin tərkibi elan edildi.

1918-ci ilin fevralından Zaqafqaziya Seyminin ilk iclasından isə Azərbaycan siyasətçilərinin Zaqafqaziya istiqlali uğrunda mübarizəsinin yeni mərhələsi başlandı. Həmin ilin fevralın 23-də Tiflisdə Zaqafqaziyanın qanunverici orqanı - Zaqafqaziya Seyminin açılışı oldu. Seyimdəki Azərbaycan fraksiyası 44 millət vəkildən ibarət olub. "Müsavət", "İttihat", "Hümmət" və "Müsəlman Sosialist bloku"nu təmsil edirdilər. 1918-ci ilin martın 14-də keçirilən Trapezund Sülh Konfransında da Türkiyə nümayəndələri artıq Zaqafqaziya nümayəndələrindən respublikaların siyasi quruluşları haqqında qətnamə tələb edirdilər.

Bundan əlavə 1918-ci ilin mart hadisələri də Zaqafqaziya Seymindəki münasibətləri gərginləşdirdi və Azərbaycanın

illi müstəqilliyi uğrundakı mübarizədə həlledici mərhələ yıldı. Qeyd edək ki, on minə yaxın günahsız adamın ölümünə səbəb olmuş 1918-ci ilin mart hadisələri Azərbaycan tarixinin ən faciəli səhnələrindən idi.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bövcüdlüğü dövründə ermənilərin Azərbaycanda həyata keçirdikləri kütləvi terror və qırğınları öyrənmək məqsədi ilə ayrıca bir fəvqəladə təhqiqat komissiyası yaradılmışdı.

1918-ci ilin martın 29-da Bakı və Tiflis dəmiryolu bağlandıqından şəhərdə qalan erməni silahlıları "Evelina" məhəmmədşad Məsəlman diviziyasının bir neçə yüz əsgərini silahlı etdikdən sonra vəziyyət gərgin həddə çatmış və Qızıl Ordu dəstəsinə atılan tərribati güllədən sonra silahlı ermənilər dinc əhaliyə hücum edərək onları amansızcasına qırılmışdı.

Bununla əlaqədar M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Bu hadisə ilə bolşeviklər bir çox vilayətlərdə yaptıkları qanlı təməliyyəti Bakıda da tətbiq edirdilər. Əmələ və fəqərə hakimiyyəti naminə "Məsəvat firqəsi milli-məsəlman qurması"na elani-hərb edən "Bakı Soveti" erməni alayları ilə bəliştirək 10 000 qərib müsəlmanı qətl etdi" (53, səh. 33).

Qeyd edək ki, hakimiyyəti ələ keçirmək üçün mart ayında Bakıda bolşeviklərin daşnaklarla birlikdə qaldırdığı qiyam və aprel ayında Bakı quberniyasında törədilən milli qırğın xalqların təyini müqəddəratını elan etmiş Sovet Rusiyasının Azərbaycana münasibətinin təzahür forması idi. (31, s. 57)

Minlərlə günahsız adamın ölümünə səbəb olan ermənilərin xəyanəti, törətdikləri qırğın haqda məlumat 1918-ci ilin aprelin 2-də Zaqafqaziya Seyminə çatdırıldı. Lakin Seymin bu qırğına laqeyd münasibəti azərbaycanlı

nümayəndələrdə ciddi narazılıq doğurdu. Eyni zamanda Seymin gürcü-erməni çoxluğu Bakı Sovetinə ciddi təsi göstərmək istəmirdi. Bu münasibəti görən Seymin azərbaycanlı deputatları ayrı-ayrı partiyaları təmsil etsələr də, eyni mövqeyə gəlib birgə fəaliyyətə üstünlük verdilər. Mart hadisələri Milli İstiqlal Mübarizəsinin nəinki məqsədində, eləcə də forma və vasitələrində keyfiyyət dəyişikliyi yaratdı.

Bu hadisələrdən sonra fikir müxtəlifliyində olan azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilərin Seymdə birgə fəaliyyəti getdikcə mümkün olmur, münasibətlərdə inamsızlıq yaranırdı. Qeyd edək ki, gürcülər və ermənilər Türkiyə ilə münasibətdə ciddi siyasi ziddiyyətdə idilər. Gürcülər Batum və Acarıstanın saxlanması cəhdində olsalar da, buna nail olmaq üçün Qars və Ərdəhanı güzəştə getməyi lazım bilirdilər. Türklərin isə Seym daxilindəki ziddiyyətlərdən məlumatları var idi. Odur ki, Zaqafqaziya hökumətinin Türkiyə ilə apardığı müharibə 8 gündən artıq çəkmədi. Türklər aprelin 15-də Batumu tutdular, eyni zamanda Qarsı mühasirəyə aldılar.

Belə vəziyyətdə aprelin 19-da Seymə daxil olan Azərbaycan nümayəndələrinin birgə yığıncağında onlar Zaqafqaziyanın müstəqilliyini tələb etdilər. Azərbaycanlı nümayəndələr bildirdilər ki, əks halda, onlar Azərbaycanın müstəqilliyi istiqamətində hərəkət edəcəklər.

Tezliklə gürcülər və ermənilər türklərin əsas tələbinin yerinə yetirilməsinin - yəni Brest-Litovsk Müqaviləsi şərtlərinin və Zaqafqaziyanın müstəqilliyinin elanının vacibliyini dərk edib, müharibənin dayandırılması zərurəti qarşısında qaldılar. 1918-ci ilin aprelin 22-də Zaqafqaziyanın müstəqilliyi elan edildi.

Lakin Zaqafqaziya Seymi daxilində ziddiyyətlər

almaz, getdikcə gərginləşirdi. Xüsusən, Almaniyanın da Qafqazda təsirinin artması, gürcülərin onlara meylini artırırdı.

Bakı məsələsi ilə bağlı Almaniyanın da mövqeyi maraqlı idi. Almaniya Bakı məsələsinə görə "Rusiyanın yenidən İttifaq dövlətlərinə qarşı müharibəyə girməsinin öz mənafeyi baxımından təhlükəli olacağını düşünürdü. Çünki Rusiya Bakının Osmanlı ordusu tərəfindən alınmasını müharibə səbəbi sayırdı (45, s. 156). Anlaşılacağı kimi, Bakı Qafqaz probleminin zirvə nöqtəsi halına gəlmişdi. Bir tərəfdən, cənubdan Bakıya tərəf irəliləyən ingilis əsgərləri qarşısında Bakının bir an əvvəl İttifaq dövlətləri tərəfindən köməyə ehtiyacı, digər tərəfdən, Bakının Osmanlı dövləti tərəfindən alınmasını müharibə səbəbi sayan Rusiya və Qafqazda Bakını almaq üçün kifayət qədər təzyiqi olmayan Almaniya (45, s. 156).

Zaqafqaziya Seymi daxilindəki narazılıqlar, Gürcüstanın Qafqaz birliyindən çıxıb Almaniya himayəsinə keçmək istəyi artıq bu millətlərin birləşib bir orqanda fəaliyyət göstərməyini sual altına qoymuşdu.

Qeyd edək ki, ermənilərin "Daşnaksütyun" partiyasının Seyimdəki deputatları müsəlman burjuaziyasına belə bir siyasəti təklif də etmişdilər: "Bakıda gələcək hökumətin sırf müsəlman deyil, beynəlmiləl xarakterdə olması və erməni nüfuzunun Bakıda qalması". Bunun müqabilində onlar təklif edirdilər ki, Bakı Sovetini buraxmağı öz öhdələrinə götürürlər. Lakin Seymin müsəlman nümayəndələri bu tələbləri qətiyyətlə rədd edib, Bakı şəhərində hakimiyyətin bölünməzliyini bildirmişdilər (35a, s. 45).

Mayın 25-də gürcülər Seymin buraxılması və Gürcüstanın Müstəqilliyini elan etməsi qərarına gəldilər.

1918-ci ilin mayın 26-da Seymin sonuncu iclası keçirildi və onun fəaliyyəti dayandırıldı. Seymin fəaliyyəti dayandırıldıqdan sonra 1918-ci ilin mayın 27-də Zaqafqaziya Seyminin buraxılması ilə bağlı buraya daxil olan Azərbaycan nümayəndələrinin fəvqəladə iclası keçirildi və iclas Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürərək, Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurasını elan etdi. Sonra Milli Şuranın sədri seçkisinə başlandı. Müsavat Partiyası M. Ə. Rəsulzadənin sədrliyini irəli sürdü. "İttihad" partiyası istisna olmaqla, qalan təşkilatların səsverməsi nəticəsində **M. Ə. Rəsulzadə Milli Şuranın sədri seçildi. H. Ağayev və M. Seyidov Milli Şura sədrinin müavini seçildilər. Elə həmin iclasda Milli Şuranın doqquz nəfərdən ibarət icraiyyə orqanı yaradıldı. F. Xoyski icraiyyə orqanının sədri seçildi. İlk Azərbaycan hökumətinin təşkili F. Xoyskiyə tapşırıldı. Yaradılan ilk hökumət aşağıdakı tərkibdə idi: "Nazirlər Şurasının sədri və Daxili İşlər naziri - F. X. Xoyski; Hərbi nazir - Xosrov bəy Sultanov; Xalq Maarifi və Maliyyə naziri - Nəsim bəy Yusifbəyli; Xarici İşlər naziri - Məmməd Həsən Hacinski; Poçt-teleqraf və yollar naziri - Xudadat bəy Məlikaslanov; Əkinçilik və əmək naziri - Əkbər ağa Şeyxülislamov; Ədliyyə naziri - Xəlil bəy Xasməmmədov; Ticarət və sənaye naziri - Məmməd Yusif Cəfərov; Dövlət naziri - Cəmo bəy Hacinski.**

Mayın 28-də Milli Şuranın ilk iclasında (24 nəfərin iştirakı ilə) aşağıdakı məsələlər müzakirə edildi: 1. H. Ağayevin Yelizavetpoldakı (Gəncədəki) son hadisələr barədə məlumatı; 2. M. Ə. Rəsulzadənin Batumdan telegramının və məktubunun oxunması; 3. Seymin buraxılması və Gürcüstanın müstəqilliyini elan etməsi ilə əlaqədar Azərbaycanın vəziyyəti.

Üçüncü məsələ ilə bağlı (yəni Azərbaycanın vəziyyəti) Şura üzvü X. Xasməmmədov Azərbaycanın müstəqil respublika elan edilməsi vacibliyini bildirdi, F. Xoyski isə verələrdə bəzi məsələlərin aydınlaşdırılmasına kimi Milli Şura hələlik Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etmədən məsələlərə sülh danışıqı aparmaq üçün tamhüquqlu Azərbaycan hökumətinin yaradılması ilə bağlı kifayətlənməyi təklif etdi. Lakin Milli Şura 22 səsə (S. M. Qəniyev və C. Xundov bitərəf qaldılar) Azərbaycan istiqlalının elanı haqqında qərardan sonra "İstiqlal bəyannaməsi" qəbul etdi.

"İstiqlal bəyannaməsi" (həm "Əqdnamə", həm də "Tisaqi-milli" adlandırılır) altı maddədən ibarət idi:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət haqqına malik olduğu kimi, Cənubi-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan dəxi kamiləl hüquq müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkli-idarəsi Xalq Cümhuriyyəti olaraq təqərrür edir.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlər və xüsusənə həmcüvar olduğu millət və dövlətlərlə münasibətində əsasənə təsisinə əzm edər.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, rəslək və cins fərqi gözləmədən qələmrovunda (hüdudu daxilində) yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-siyasiyyə və təbəniyyə təmin eylər.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisi daxilində yaşayan bilcümlə millətlərə sərbəstanə inkişafı üçün geniş meydan buraxır.

6. Məclisi-Müəssisan toplanıncaya qədər Azərbaycan barəsinin başında areyi ümumiyyə ilə intixab olunmuş

şuraya milli və şurayi milliyə qarşı məsul hökumət müvəqqətdə durur (70, s. 48).

Qeyd edək ki, Azərbaycan İstiqlalının elan olunması günündə M. Ə. Rəsulzadə iştirak etmirdi. Səbəbi həmin hadisə ərəfəsində onun Batuma göndərilərək, orada türklərlə danışıqlar aparması idi. Çünki Müstəqil Qafqazın Batum danışıqlarına sülh heyəti göndərərkən (M. Ə. Rəsulzadə məhz bu heyətdə idi) "Azərbaycan siyasətçilərinin birləşmiş iclasında" Nəsim bəy Yusifbəyli "Osmanlı dövlətindən yardım istəmək zərurətini" bildirmişdi.

Azərbaycan istiqlalı elan edilməsinin məna və əhəmiyyəti böyük idi. Bu baxımdan 1918-ci ildə Azərbaycanın istiqlalı elan edilməsinə xarici ölkə alimlərinin və tədqiqatçıların verdiyi qiymət olduqca dəyərlidir.

Professor Qothard Coske: "28 Mayıs 1918-ci ildə elan olunan Azərbaycan İstiqlaliyyəti, Türk və Azərbaycan düşməni bəzi bədxah zümrələrin "isbata" çalışdıqları kimi təsadüfi bir hadisə və ya işin içindən çıxma bilmək üçün verilmiş məcburi bir qərar deyildir və uzun müddətdən bəri inkişaf etməkdə olan təbii bir təkamül seyrinin son mərhələsi və nöqtəsidir"(71, s. 72).

Professor Berd Fon Mende: "Bu tarix bilavasitə onunla əlaqədar olan zümrə xaricindəkiləri əlaqədar edən böyük bir günün tarixidir. Çünki, bu sadə Qafqaziyadakı milli dövlətçilik inkişafı üçün mühüm bir təməl daşı olmaqla qalmayıb, eyni zamanda Rusiya imperatorluğunda başlayan siyasi hadisələrin seyrində milliyyət prinsipinin hakim rol oynamağa başladığı bir günün tarixidir" (71, s. 72).

Professor Herbert Duda: "Həqiqi milliyyətçiliyin lüzumu ilk öncə Azərbaycanda qavrandı və bütün Türk irqdaşlarını

ltür baxımından birləşdirmək məfkurəsinə orada işildi"(71, s. 73).

Professor Herbert Yanski: "1918-ci ildə rus əsiri olan klər üçün bir istiqlal açıldı: həsrətini çəkdikləri hür-yətə qovuşacaqlardı. Müstəqil bir dövlətin təməlini ran ilk türk yurdu Azərbaycan idi".

Doktor Bartold Spuler: "28 Mayısın aşılacağı ruh imizin hakim və mədəni insanlığın əbədi və əzəli həyat nsipi - millətçilik ümdələrinə dayandığı üçün Azər-ycanın çalınmış istiqlalını geri almaq işində mühəqqəq xixi rolunu müvəffəqiyyətlə ifa edəcəkdir" (71, s. 73).

Cohannes Benzing: "28 Mayısı doğuran Azərbaycanı cə tanımaq lazımdır? 28 Mayısın ilhamları haradan gəlir? d olunan suallara qısa bir məqalə çərçivəsində kafi rəcədə bir cavab vermək çətin olmaqla bərabər bəzi əsas qtələr təbarüz etdirilsə, 28 Mayıs anlaşılır: Azərbaycan xixi hər şeydən əvvəl bizə Azəri Türkünün hürriyyətə n dərin bir sevgisini göstərməkdədir"(71, s. 73).

Professor Tadeuş Svyatoçovski: "İndiyə qədər coğrafi bölgənin adı olan Azərbaycan artıq iki milyonluq bir vlətin adı idi. Tatarlar, Transqafqaziya müsəlmanları və fqaziya türkləri kimi dəyişik isimlərlə anılan xalq artıq smən azərbaycanlı olmuşdu"(71, s. 73).

Qeyd edək ki, 28 May İstiqlalının elanı bütün Şərq ömində və bütün türk dünyasında yeni, demokratik prin- lərə söykənən bir dövlətin qurulduğunu xəbər verirdi. asiya əsarətində yaşayan türk xalqları arasında Azadlıq yrağını ilk dalğalandıran Azərbaycan oldu və 28 May azadlığa qovuşan bir insan kütləsinin hürriyyəti nvolu"na çevrildi.

Azərbaycan Milli Qurtuluş hərəkatının böyük ideoloqu

M. Ə. Rəsulzadə 28 May İstiqlalını mühüm hadisə adlandıraraq bu münasibətlə yazırdı: "O tarixdən əvvəl bəzi millət olaraq varlığını isbat edən Azərbaycan xalqı bəzi tarixdən etibarən millət olaraq dövlət qurmuş və bəzi dövlətin istiqlalı uğrunda bütün mövcudiyyəti ilə meydan atılmışdır"(71, s. 74).

Azərbaycan istiqlalı elan olunandan sonra Zaqafqazi hökumətinin Batumdakı sülh danışıqları aparan heyəti parçalandı. Azərbaycan Milli Şurasının sədri M. Rəsulzadə müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti adından M. H. Hacinski (o, Xarici İşlər naziri idi) ilə birlikdə Türkiyə nümayəndəliyi ilə iyunun 4-də dostluq haqqında müqavilə imzaladı (15, s. 2, iş. 88, v. 1).

1918-ci ilin iyunun 4-də **"Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası arasındakı dostluq müqaviləsi"**ni Türkiyə dövləti adından Ədliyyə naziri Xədic Menteşə, Qafqaz cəbhəsinin Baş komandanı Vəhib Paşa Azərbaycan hökuməti adından isə Xarici İşlər naziri M. Rəsulzadə, H. Hacinski və Milli Şuranın sədri M. Ə. Rəsulzadə imzaladılar. Azərbaycan Respublikası nümayəndələrinin xaricə ölkələrlə imza atdığı ilk sənəddə hər iki dövlətin - Osmanlı imperiyası və Azərbaycan hökuməti arasında "Siyahı hüquqi, iqtisadi və intellektual zəmində mehriban dostluq münasibətləri bərqərar etməkdə qarşılıqlı surətdə razılıq gəldiyi" bildirildi.

İmzalanan sənədin birinci maddəsi belə idi: "Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə, Azərbaycan Respublikası hökuməti arasında daima sülh və möhkəm dostluq olmalıdır" (16, s. 2, iş. 89, v. 10).

Sənədin 4-cü maddəsində isə yazılmışdı: **"Dinlik və asayiş möhkəmləndirmək, ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək"**

nək üçün, əgər ehtiyac olarsa, Osmanlı hökuməti Azərbaycan Respublikasına hərbi yardım göstərməyi öz ərinə götürür" (16, s. 2, iş89, v. 10).

Azərbaycan hökuməti ən ağır və çətin şəraitdə məhz min müqavilə əsasında türk qoşunlarını Azərbaycana vət etmişdi. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Bütün Azərbaycan lqının çar-çəşmlə bəklədiyi ümidə tərcüman olan bu iraciətimizdə Türkiyə heyəti-mütəxəssisi həməən müvə-ət cavabını verdi" (53, s. 40).

M. Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Milli Şuranın da Azərbaycanın bir müstəqil dövlət halına gəlməsində qiyyətən böyük xidmətləri oldu.

Azərbaycan İstiqlal Bəyannaməsinin altıncı maddəsində stərildiyi kimi, "Azərbaycan İdarəsinin başında Şurayi illi" dururdu.

Azərbaycan Milli Şurası istiqlalımız uğrunda hətta inün buraxmaq dərəcəsinədək lazım gələndə güzəştə mışdı. Milli Şuranın İstiqlal elanının ilk vaxtlarında ıbarizəsi olduqca çətin idi. Azərbaycan daxilindəki bəzi vvelər Milli Şurayı ləğv etməyə çalışırdılar. Bu qüvvələr naqçılar" adı altında çıxış edərək hökumətin buraxılaraq ru Paşanın yeni hökumət təşkil etməsini tələb edirdilər.

B. Məmmədzadə yazırdı: "O, yalnız bitərəflik elan nemiş, hökumətin və Milli Şuranın tamamilə dağıl-ısını və mövqeyini paşanın öz ordusu ilə təşkil edəcəyi kumətə verməsini istəyirdi. Təşkil olunacaq bu kumət" isə rus çarizminin sabiq deputatları ilə şeyxülis-ndan ibarət olacaqdı".

Milli Şuranın son iclasında çıxış edən M. Ə. Rəsulzadə di: "Əfəndilər, hələ səhər iclasını açanda indiki şəraitin cə əhəmiyyətli olduğunu xatırlamışdım.

Əfəndilər, demək istəyirəm ki, Azərbaycan həтта Qa qazda ən azadlıqsevər və inqilabi respublika sayılan Gürcü tandan da xoşbəxt olacaq!.." (69, s. 83).

Vəziyyətin gərginliyini nəzərə alıb, N. Yusifbəylin təklifi ilə Milli Şuranın 17 iyun tarixli iclasında Fətəli Xa Xoyskinin ikinci kabinəsi təşkil edildi.

Qeyd edək ki, Bakıdakı xəyanətkar qüvvələr bu mühü şəhəri əldən verməmək üçün ciddi müqavimət göstər dilər. **S. Şaumyanın Leninə göndərdiyi teleqramların məmunundan aydın olurdu ki, Bakını əldən verməmək üçün xəyanətə əl atılırdı.** Azərbaycanın müstəqilliyi elan olu duqdan sonra da Bakı Soveti və onun İcraiyyə orqanı ola Bakı Xalq Komissarları Soveti bütün vasitələrlə mi hökumətə qarşı mübarizə aparırdı. Bakı Xalq Komissarla Soveti tabeliyindəki ordunun köməyi ilə Azərbaycan hökumətinin yerləşdiyi Gəncəyə hücum etmiş, lak Göyçay vuruşmasında kommuna qoşunlarının hücumu d edilmişdi. Sovet Rusiyasının köməyindən məhrum ola Türkiyə qoşunlarının Bakıya yaxınlaşdığını görən Ba Xalq Komissarları Soveti vəziyyətin gərginliyini ba düşürdü. Nəticədə ingilislərin Bakıya dəvət olunma haqqında qətnamə qəbul edildi və iyul-avqust ayların eser-daşnak-menşevik ittifaqı əsasında "Sentrokaspi Sovetin Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyv diktaturası" adlı mürtəcə hökumət təşkil olundu. Bakın taleyi olduqca təhlükəli xarakter aldı.

Bununla əlaqədar olaraq M. Ə. Rəsulzadə Şaumyar mövqeyini kəskin tənqid edirdi. 1918-ci ilin mart hadisə zamanı "Bakının və ətraf rayonların İnqilabi Müda Komitəsinə? başçılıq edən Şaumyan qırğında bilavas məsuliyyət daşıyırdı.

S. Şaumyan "Bakinski raboçi" qəzetinin 1918-ci ilin 17 fevralındakı "Vətəndaş Rəsulzadəyə cavab" yazısında öz yanətkar mövqeyini açıqlayırdı. Hələ o zaman irəli sürülən Azərbaycan Muxtariyyəti ideyasına qarşı barışmaq göstərən Şaumyan 1917-ci ilin dekabrında Leninin təşkil etdiyi Türkiyə ərazisində Ermənistanı muxtariyyətə birləşdirməsi dekretinə nail olmuşdu. M. Ə. Rəsulzadənin birincə belə bir sənədi cibində gəzdirirdi.

M. Ə. Rəsulzadəyə hücumunu davam etdirən Şaumyan deyirdi: "Tutaq ki, Rəsulzadənin özü inqilabi qaydanın bərpası naminə milli polkların təşkilində şəxsən iştirak etsin, tutaq ki, onun obyektiv niyyətləri büllur kimi şübhəsizdir, lakin obyektiv surətdə onun fəaliyyəti əks nəticə gətirəcəkdir, ona görə ki, sinfin siyasəti bu və ya digər siyasətin yaxşı niyyətlərindən deyil, sinfi niyyətlərindən irəli gəlir.

Şaumyanın davam etdirdiyi qorxulu siyasəti V. İ. Lenin 1918-ci ildə ona göndərdiyi teleqramda belə ifadə edirdi: "Sizin möhkəm və qəti siyasətiniz bizi sevindirir" (70, s. 53). Qeyd edək ki, Sovet Rusiyası hökuməti və onun rəhbəri V. İ. Lenin 1918-ci ilin martında Kremldə Qırmızı Xaçın Bakı ofisiyədəki Amerika missiyasının rəisi polkovnik R. Robinsonla keçirdiyi söhbətində qeyd edirdi: "Bakının Bakı siyasəti Sovet Respublikası üçün iqtisadi əhəmiyyəti nədən qaynaqlanır? Bu - neft, işıq, enerjidir". Həmin dövrdə isə Bakı ətrafında Bolşevik Komissarları Soveti Bakı quberniyasını RSFSR-in tərkib hissəsi elan etmişdi. Bolşevik hökuməti bununla yanaşı regiona xüsusi önəm verir, strateji cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malik olan müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi üçün lazımlı gələcə də Xəzərdəki hərbi donanmasının döyüş qabiliyyətinin gücləndirilməsi yolunda bir sıra ciddi addım-

lar atılmışdı. (23a, s. 28).

Əlavə edək ki, Türklərin Bakıya hücumunun qarşısını almaq üçün bolşeviklər hətta düşmən münasibətdə olduqları ingilislərlə də əlaqə qurmağa çalışırdılar. Bununla əlaqədə bolşeviklərin Ənzəlidəki komitələrinin sədri Çelyabi Bakıdakı sovet hökumətinə ingilislərin silah və avtomobillə kömək göstərməsini xahiş etmişdi. (39, s. 204).

Bu ərəfədə iyulun 17-də Azərbaycan Respublikası nümayəndələrinin İstanbul Beynəlxalq Konfransına (orada Mərkəz - Almaniya, Avstriya, Macarıstan, Türkiyə, Bolqarıstan və Qafqaz - Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan və Dağlılar İttifaqı) göndərilməsi müəyyənləşdirildi. Konfransda iştirak etmək üçün M.Ə.Rəsulzadə X. Xamməmmədov və A. Səfikürdskidən ibarət nümayəndə heyəti təsdiq edildi. (Buraya əlavə dörd nəfər məsləhətçi və texniki heyət də daxil idi). Nümayəndə heyətinə konfransda iştirakçıları ilə siyasi, iqtisadi, maliyyə və hərbi məsələlərə bağlı danışıqlar aparmaq və müqavilələr bağlamaq səlahiyyəti verilmişdi.

M. Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti iyulun 24-də İstanbula gəldi. İstanbulda nümayəndə heyəti çox gərgin vəziyyətdə işləməli oldu. Bu vəziyyət M. Ə. Rəsulzadənin göndərdiyi məlumatlarda daha dəqiq ifadə olunmuşdur. **M. Ə. Rəsulzadənin 1918-ci ilin avqustun 6-da Bakıda 18 sayılı məlumatında bildirilirdi:** "Xarici İşlər naziri cənab Məmməd Həsən Hacinskiyə. Mən bir daha Tələt Paşa və Ənvər Paşa ilə görüşdüm. Sual çox qaranlıq idi, indi hər şey keçdi, onlar mənə ümid verdilər. Mən alman səfiri Bernsdorfolmla görüşdüm. Bakının neytral olma xəbərini qəzetə məlumat verən Tiflis nümayəndəliyində bir məmurdan öyrəndim... Hər ehtimala qarşı Ba

sələsi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəliyinin sədri - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə.

M. Ə. Rəsulzadə İstanbuldan yazdığı məktublarda narazılıqla bildirirdi: "**Nəyin bahasına olursa-olsun Bakını tutmaq lazımdır**" (16, F. 277, s. 2, iş 1, v. 37).

M. Ə. Rəsulzadə, Nazirlər Şurasının sədri F. Xoyskiyə göndərdiyi məktubda isə bildirirdi: "Siyasi mənzərə tamamilə dəyişib. Konfransın prinsipləri əsasında sülh təklif edilib. Konfransın qərarlarının icrasına tutmayacaq. Ermənilər Qarabağı tələb edirlər. Avropada mütləq gecikmədən təbliğat lazımdır. Biz getməyə hazırlaşırıq. Əli Mərdan bəy Avropaya gedir" (16, F. 277, s. 2, iş 1, v. 37).

Göründüyü kimi, Bakının alınması həyati bir məsələyə çevrilmişdi. Müsavat Partiyasının yaradıcılarından biri olan M. Ə. Rəsuloğlunun xatirələri bu mənada çox maraqlıdır: "Türk ordusu qərargahına xəritə, plan yetişdirmək üçün Müsavat partiyası bütün qüvvəsilə çalışırdı. Hər gün dəniz və quru yolla türk ordusu qərargahı nəzdində bulunan qərargahımıza Abbas bəy vasitəsilə şəhərdəki əsgərlərin hərəkəti haqqında türk ordusu qərargahına lazımı məlumatlar verilirdi. Bolşeviklər bu məlumatın sürətlə yayılmasına heyrət edirlərdi..."

Qeyd edək ki, M. Ə. Rəsulzadə hələ İstanbulda olarkən Almaniyaya ilə sovet Rusiyasının arasında Brest-Litovsk sülh qaviləsinə əlavə sazişə (27 avqust) cavab olaraq (həmin sazişə görə Almaniyaya Bakı neftinin bir hissəsini almaqla, Azərbaycanın bütün zəngin neft yataqlarının Kür sahilinə qədər Rusiyaya verilməsinə razı olurdu) Azərbaycan xalqının xiləti adından Almaniyanın səlahiyyətli nümayəndəsi Konrad von Valdburqa bəyanat təqdim etmişdi.

M. Ə. Rəsulzadənin təqdim etdiyi bəyanatda deyilirdi:

"Axirən Almaniya ilə Rusiya arasında bağlanmış müqavilənin Bakıya aid maddələrindən son dərəcə təəccübə və heyrətə düşərən olan hökumətindən aldığı təlimata əsasən aşağıdakı maddələri ali nəzərinizə çatdırmağa tələsirəm. Azərbaycan əhalisi rus inqilabında elan edilən və Breslau Litovskda rus hökuməti tərəfindən təkid edilən "hər bir millətin öz müqəddəratını özünün təyin etməsi hüququna malikdir" istifadə etməklə Dördlər İttifaqı dövlətlərinin dostluq və rəqabətə uyğun olaraq əsrlərdən bəri altında əyildiyi rus boyunduruğunu üstündən ataraq istiqlalını elan etsə də, bu adı çəkilən müqaviləyə əlavə olaraq bağlanmış müqavilələrlə Bakı şəhərinin rus hakimiyyəti altında qalması və yardım etdiyini xəbər verməklə çox mütəəssir və kədərlidir" (11, s. 8).

M. Ə. Rəsulzadə bu problemlə bağlı qəti və kəskin mövqeyini "İqdam" qəzetindəki yazılarında da bildirmişdir. Bundan əlavə, ona müraciət edən qəzetlərin müxbirləri də demişdi: "**Bakısız Azərbaycan - başsız bədəndir**" (70, s. 56).

Göstərilən cidd-cəhdlər nəticəsində 1918-ci il sentyabrın 23-də Tələt Paşa ilə Almaniya arasında gizli protokol imzalandı və həmin protokola əsasən Türkiyə qoşunları Azərbaycanı tərk etməli, Azərbaycanın istiqlalının Rusiya tərəfindən tanınmasını təmin edirdi.

Lakin sonrakı vəziyyət Almaniyanın bu prosesini təmin etməyinə imkan yaratmadı. Məlum oldu ki, müharibədən sonra Almaniya, Avstriya-Macaristan və Osmanlı dövləti kimi Bolqarıstan məğlub olmuş, hadisələrin istiqaməti dəyişmiş və Azərbaycan üçün yeni bir imtahan dövrü başlamışdı. Belə ki, Almaniya artıq məğlub dövlətə çevrilmişdi. 1918-ci ilin oktyabrın 30-da Lemnos adasının Mudros limanında, ingilislərin "Aqamemnon" gəmisində imzalanmış

ilhə əsasən Bakı, Batumi və digər yerlər müttəfiqlərin əzarəti altına keçirdi.

Türk qoşunlarının Bakıdan çıxarılmasından sonra bəhərə girən ingilislər Azərbaycanı müstəqil dövlət olaraq qəbul etmirdilər. Lakin general Tomsonla aparılan uğurlu danışıqlar getdikcə real nəticələr verirdi.

QAFQAZ İSLAM ORDUSU. NURU PAŞANIN FƏDAKARLIĞI. BAKININ QURTULUŞU

Rusiyada 1917-ci ildə baş verən Oktyabr inqilabından və bu hadisə nəticəsində bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra Osmanlı dövləti Güney Qafqazda fəallığını artırdı. Bu fəallaşmada Baş komandanın vəkili **Ənvər Paşanın** və III Ordu komandanı Vəhib Paşanın xüsusi rolu vardı. Məhz Ənvər Paşanın təklifi ilə Vəhib Paşa 1918-ci ilin yanvarın 9-da Qafqazdakı rus hərbi qüvvələrinin müvəqqəti komandanı gürcü general Odişelidzeyə bir məktubla müraciət etmişdi (s. 442). 1918-ci ilin yanvarın 16-da isə Vəhib Paşa Ənvər Paşanın hazırladığı teleqramı Tiflisdəki Rus-Qafqaz ordusu komandanlığına çatdırdı. Bu teleqramda Ənvər Paşa Zaqafqaziya hökumətinin Brest-Litovsk sülh danışıqlarında iştirakı vacibliyini bildirir və bu zaman Zaqafqaziya hökumətinin tanınmasına Osmanlı dövlətinin kömək edəcəyini bildirirdi (14, s. 442). Sonrakı dövrdə də Osmanlı dövləti Qafqazla bağlı siyasətini davam etdirməyə başladı.

Eyni zamanda Azərbaycandan olan milli qüvvələr də Osmanlı dövlətindən yardım almaq üçün əlaqələr qurmağa başladılar. Bu işin reallaşmasında rus əsirliyindən qaçaraq Gəncəyə gəlmiş Osmanlı zabiti Hüsaməddin Tuğac bəyin rolu böyük idi. Az sonra Gəncədəki Milli Komitənin tapşırığı ilə (burada Nəsim bəy Yusifbəylinin böyük rolu vardı) Nağı Şeyxzamanlı, ziyalı Ömər Faiq Nemanzadə, acarların nümayəndəsi Cəlal Həmişzadə və axılkəlikli Əbrahim bəy birlikdə Türkiyəyə getdilər. Onların məqsədi icmaları adından türk ordusunu öz vətənlərinə dəvət etmək idi (14, s. 445).

Az müddət sonra bu əlaqələrin ilk bəhrələri görünməyə

şladı. Belə bir zamanda Ənvər Paşa bolşevik inqilabının sonra Qafqazda yaranmış vəziyyətdən bəhrələnib Berlin müqaviləsi ilə itirilmiş Qars, Ərdəhan və Batumu özünə geri qaytarmaq, həm də Azərbaycan və Quzey Qafqazda Osmanlı himayəsində müstəqil dövlətlər qurmaq istiqamətində fəal siyasət tərəfdarı idi (14, s. 445).

Ənvər Paşa

Bu dövrdə Osmanlı dövləti Qafqaza bir ordu göndərmək qərarını alınca, **Ənvər Paşa bu ordunun komandanlığına öz qardaşı Nuru təyin etdi.** Əvvəlcə ona diviziya generalı rütbəsi, sonra Paşa (general) rütbəsi verildi. Bu təyinatdan sonra Nuru Paşa 1918-ci ilin martın 25-də Mosula, oradan isə Gəncəyə gəlib Qafqaz İslam Ordusunu yaratmağa başladı. Qeyd edək ki, **Nuru Paşa Gəncəyə mayın 25-də gəlib çıxmışdı.**

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi M. Ə. Rəsulzadə Nuru Paşanın Gəncəyə gəlişini belə qeyd edirdi: "Cənubi Qafqaz nümayəndələri ilə türk nümayəndələri Batumda üzəkirələr apararkən Nuru Paşa ilə bərabər tabeliyində olan bir çox zabitlər - İran və Qarabağ istiqamətindən Gəncəyə daxil oldular. O zaman müdhiş bir anarxiyaya təvərruz qalan, digər tərəfdən də bolşevik təcavüzü ilə təhdid olunan **Gəncə Nuru Paşanı göydən enmiş xilaskar bir mələk**

kimi qəbul etmişdi. Xalqın ona göstərdiyi istiqlal Gəncə tarixində görünməmişdi" (53, s. 39).

Nuru Paşa Gəncəyə gəldikdən dərhal sonra burada və ətraf bölgələrdə olan müqavimət dəstələrini təşkilatlandırmağa başladı.

Maraqlıdır ki, Nuru Paşa Gəncədəki vəziyyəti öyrəndikdən sonra Üçüncü ordu komandanlığına çox dəyərli və tarixi əhəmiyyəti olan bir məlumat göndərilmişdi. Nuru Paşa Üçüncü ordu komandanı Vəhib Paşaya yazdığı məlumatda bildirirdi: "Gəncədə Milli Kolordu (hərbi birlik) adında təşəkkül edən 600 nəfərlik bir qüvvət vardır. Bakıya qarşı da Kürdəmir stansiyasında knyaz Mağalo adında bir gürcü zabitinin komandası altında 400-ə qədər əsgər vardır. Bakı qətliamında gürcülərin müsəlmanlarla təşrixi-məsai etmələrinə bir əlamət və müsəlmanlarla bir cəmilə olaraq Tiflisdən göndərilmiş olan" bu əsgərləri 300-dən ibarət olan gürcüləri də Tiflizə dönüblər.

Azərbaycanın milli bir ordu yaratmaq imkanı mövcuddur. Əsgərliyə layiq çox insan vardır. Muğan kimi bölgələrdə 10 000 000 kiloya qədər də buğda və ərzaq mövcuddur. Fəqət ordu təşkili üçün paltar, silah və cəbhə bəxana yoxdur. Paşa həzrətləri bu xüsusda yardım edilməsini rica edir və əlavə edir ki, əsgərin təlim və tədrisi üçün buraya gələn əsgər heyəti Mosulda qaldı. Bir müddətə qədər gəlməyəcəklər. Təşəkkül edəcək əsgər komanda etmək üzrə mümkün olduğu qədər müəllim zabit və kiçik zabitin izamını hassatən rica edirəm. Kıtəatı (hərbi hissələri) Osmanıyyənin Gəncəyə adəti vürudu muhteməli isə bilxassə merkuz heyətə fəvqaladə ehtiyacımız olacaq olur" (60, s. 18).

Üçüncü ordu komandanı Vəhib Paşa Nuru Paşaya 1918-ci ilin iyunun 2-də yazdığı cavab məktubunda bildirirdi

Azərbaycan hökuməti Müstəqilliyi İslamiyyəsinin tələbi ərinə, islamları bolşevik təcavüzündən qurtarmaq üçün üxtəlif qüvvətli bir güclə Qazax üzərindən Gəncə istiqamətinə gedəcəyim. Bu mübrəzənin (batalyonun, burun) süvarisi Qazax ilə Gəncə arasındakı istasyonları übarizə edəcəkdir" (60, s. 19).

1918-ci ilin iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan alq Cümhuriyyəti arasında bağlanan müqavilənin 4-cü maddələrinə əsasən (məhz həmin bənddə Azərbaycanın Türkiyədən hərbi yardım istəməyi nəzərdə tutulurdu) Azərbaycan dövlətinin rəsmi müraciətinə uyğun olaraq Əhəb Paşa 1918-ci ilin iyunun 7-də bu əmri verdi: "Beşinci Qafqaz Firqəsinin heyətinin Qazax üzərindən Gəncəyə göndərilməsini rica edirəm. Firqənin Ağstafa stansiyasından Gəncəyə qədər qatarla nəqliyyatı üçün indidən hazır- q buyururuq və bunun üçün serian icab edənləri (lazım olan hər şeyi) Qazağa göndərin. Müsəlman zabitlərindən Gəncəli İbrahimzadə Nazim Əfəndi Ağstafa stansiyası ilə Gəncə arasındakı nəqliyyatı tənzim üçün əvvəlcə Batumdan Gəncəyə göndərilmişdi. Məmurlarımız Nazim Əfəndi ilə təmas etsinlər, firqənin nəzdində ikinci Qafqaz kolordusu telsiz stansiyasının verilməsini rica edirəm. Firqə əhdilik əmrinizdə və Gəncədə qalacaqdır, əfəndim" (60, s. 2; 48, s. 24).

Batumda imzalanmış müqavilə əsasında 5-ci Qafqaz diviziyası Gümrü və Qazax istiqamətində iki qrup halında Qazaxa gəldi: "1-ci qrup - diviziya qərargahı; Onuncu Qafqaz alayı, Doqquzuncu Qafqaz alayına mənsub 26-cı tabur; Dağ topçu taburu; istehkam bölüyü; Teleqraf bölüyü; Orkestr bölüyü; cəmi - 147 zabit; 2812 əsgər; 698 heyvan. 2-ci qrup - 13-cü Qafqaz alayı, Güclü dağ topçu taburu;

Səhiyyə bölüyü; 24-cü səyyar xəstəxana; Səyyar mətbəxə bölüyü; cəmi - 110 zabit, 2763 əsgər, 668 heyvan. (60, s. 34)

Qeyd edək ki, Beşinci Qafqaz Diviziyasının başında Mürsəl bəy (Mürsəl Paşa Baku), Baş Qərargahı rəyasətində isə Rüşdü bəy dururdu.

Nuru Paşa

Nuru Paşanın ordu hissələri qüvvətləndirməyi üçün Gəncədə hərbi məktəblər və qısa müddətli hərbi kurslar da təşkil etdi. Eyni zamanda yaranmış Azərbaycan baycan korpusuna bir neçə Azəri türklərində ibarət nizami alay, Dağıstan süvari alayı və buralardan başqa Azərbaycanın hər tərəfindən gələn arası kəsilməyən könüllülər də daxil olurdu. H. Baykara "Azərbaycanın istiqlal mübarizəsi tarixi" kitabında yazırdı: "Hərbi

təlim-tərbiyənin vaxtı az olduğu üçün vuruşma zamanı çoxlu tələbat olurdu. Buna baxmayaraq döyüş meydanından əsla geri çəkilməyərək "Biz buraya ölməyə gəldik, dönməyə yox" - deyərək vuruşur və getdikcə döyüş havasını alışırdılar. Azərbaycan korpusunun təşkilatı tamamlandıqdan sonra ona podpolkovnik Həbib bəy Səlimov komandanlıq edirdi" (19, s. 237).

Rüşdü bəy isə "Bakı yollarında" əsərində Qafqaz İslam Ordusu tərkibindəki qüvvələr haqqında da maraqlı məlumat

r verir: "İlk yaradılışnda cənub qrupunun qüvvələri belə idi: 4-cü piyada alayı (azəri alayı), 1-ci və 2-ci tabur, iki tənqisvari bölüyü, azəri süvrilərindən ibarət daha bir bölük, iki qrup dağ və rus səhra topundan ibarət olmuşdur. Bundan əlavə, əşqa ordu alaylarına verilən Azərbaycan səhra topçu bölüyü öküzlə daşındığı üçün şosse yolundan kənara çıxarmışdı. Ancaq bu heyvanlar düşmənin zirehli avtomobillərini, zirehli qatarlarını qaçırmaqda və toplarını susdurmaqda çox yararlı olurdu. Əsasən toplar, Türkiyə cəbhəsini tərk etməklə Rusiyaya dönən əsgərlərdən Azərbaycan partizanları tərəfindən zorla alınmışdı. Bu topların mərmiləri rus alaylarından qənimət olaraq ələ keçirilmiş və olduqca çox idi. Azərbaycan korpusunda olan silahlar Rusiyada istehsal olunmuşdu. Buna görə də mərmiləri sarıdan çətinlik çəkilmirdi. Lakin Osmanlı ordusunda istifadə olunan silahlar üçün mərmiləri çatışmırdı. Döyüş zamanı Osmanlı ordusunun, Azərbaycan korpusunun Azərbaycan hökuməti və xalqı tərəfindən təminatla təmin edilirdi" (60, s. 92).

Müəllif xatirələrində daha bir maraqlı məlumatı da qeyd edir: "İslam Ordusu komandanlığından 5-ci Qafqaz diviziyasına komandanlığına, Bakıya hücum zamanı verilən əmrlərdə aşağıdakı qeydlər çox əhəmiyyətlidir: "Bakıya hücum zamanı ən yaxın olan müsəlman kəndlərinin silahlı yardımına bərabər, qəndir, zət, su, çörək və digər ərzaqla yardım edəcəkləri də şübhəsizdir. Baxmayaraq ki, indiki vaxtda Siz həmin kəndlərdən 70 km aralıdasınız" (60, s. 113).

Bakının düşmən qüvvələrdən azad edilməsi üçün Qafqaz İslam Ordusu ciddi hazırlıq işləri aparmışdı. Ordu müəyyən hazırlıqları başa çatdırdıqdan sonra Bakıya doğru hərəkət etməyə qərarına gəldi. İyun ayının 19-20-də Gəncədən Şirvan bölgəsinə gələn 5-ci Qafqaz diviziyası komandanı buradakı

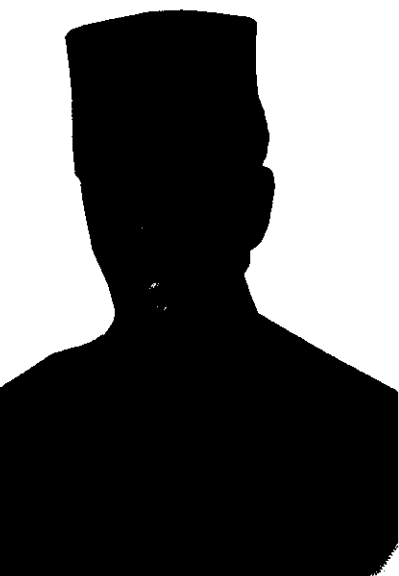
vəziyyəti gördükdən sonra aşağıdakı məlumatı hazırlamışdı: "1. Bakı, Dərbənd və qarşımızdakı düşməni qüvvətinin 7000 sayda olduğu; 2. Düşmənin qəti zərbə altında əzilməsi və Bakıya sıxışdırılması üçün; a) Geridə qalmış qüvvələrin diviziyaya birləşdirilməsi; b) Qazaxdakı 800 milis atlısının toplaşaraq cəbhəyə cəlb edilməsi; c) keçmiş Qazax kaymakamı (qəza rəisi) Məhəmməd bəy, Daşsalahlı və hazırda Gəncədə olan Əli Nağı bəyin toplaşdırılmasını biləcəyi 4500 atlının cəbhəyə cəlb edilməsi; ç) Göyçay, Ağdaş, Bərdə atlılarının və Gəncədə toplanacaq atlı və piyadaların vacib cinalara cəlb; 3. Kürdəmi, Qaraməryəm xəttindəki düşməne zərbəni qəti endirdikdən sonra qüvvələri Şəki üzərindən Qubaya və ya Şuşaya göndərmək; 4. Yuxarıda sadalananların icrası üçün əmrlər hazırlamalı"(60, s. 56-57).

Bu hazırlıqlar başa çatdıqdan sonra Qafqaz İslam Ordusu qüvvələri iyun ayının 28-də düşməne ilk zərbəni endirmiş, Qaraməryəmi, Göyçayı almış və sonra Ağsuntı Kürdəmiri azad etmişdir.

İyul ayının ortalarında isə xilaskar ordu iki istiqamətdə hücum keçmişdi: birincisi - Ağsudan Şamaxıya, digəri cənub demiryol boyu ilə Hacıqabula-Bakıyadoğru irəliləməkdir. İyulun 3-də isə artıq xilaskar türk və azərbaycan qüvvələr Bakıya xeyli yaxınlaşmışdılar. **İyulun 31-də isə ordu hissələri Nəvahini, axşamüstü isə "Qurd Qapıları"na (Volçi-Vorotaya) gəlib çatdılar.** Bakıya hücumu yekunlaşdırmaq üçün yenidən qüvvələr toplanılır və milis güclə cəlb edilirdi.

Həmin hadisələrdə iştirak etmiş tanınmış mühacir M. Rəsuloğlu öz xatirələrində yazırdı: "Türk ordusu qərargahına xəritə, plan yetişdirmək üçün Müsavat Partiyası bütü

vəsilə çalışırdı. Hər gün dəniz və quru yolla türk ordusu qərargahı nəzdində bulunan dostumuz Abbas bəy ilə əlaqədar Qafqaz İslam Ordusunun komandiri Nuru Paşanın 9-10 sentyabrda verdiyi əmrə baxılırdı. Bu əmrənin əsli və nüsxəsi Azərbaycan Milli Arxivində saxlanılır. "Azərbaycanın qurtuluşu" (58, s. 10-11).

Mürsəl Paşa

Bakıya qəti hücum proqramı hazırlanırdı. Bununla əlaqədar Qafqaz İslam Ordusunun komandiri Nuru Paşanın 9-10 sentyabrda verdiyi əmrə baxılırdı: "1. Bakıya qəti hücum üçün hazırlıq aparılacaq və bu hazırlıq haqqında 11.09.1918-ci ildə axşam saat 21-ə qədər mənə bildiriləcəkdir. 2. - İndiyə qədər Şərqi cəbhəsi komandanlığı əmrində olan 5-ci və 15-ci diviziyalarla cənub qrupu halında mənə tabe olacaqdır..."

, s. 112).

Həmin əmrə digər qüvvələrin fəaliyyət istiqamətləri ilə əlaqədar da bəzi göstərişlər də vardı: "Beşinci diviziyanın Hacı Əhmədli-Əhmədli istiqamətində, 15-ci diviziyanın böyük hissəsi ilə Biləcəri-Ermənəkənd istiqamətində, digər qüvvələrin isə Əhmədli və Keşlə üzərinə hücum edəcəklər. Azərbaycan qüvvələrinə aid zirehli qatar isə Heybət stansiyası

yaxınlığında Volçi-Vorotadakı düşməni məşğul edəcəyi (60, s. 194-198).

Sentyabrın 13-də axşam Qafqaz İslam Ordusu komandirinin "Sarıxaçlı kilsə istiqamətində irəli" - deyərək ordunun müvafiq əmri verildi. Bu əmr Bakıya qəti hücumun sentyabrın 14-də başlayacağını bildirirdi. 14 sentyabr səhər tezdən, hələ günəş çıxmamış xilaskar ordu Şubanı dağlarından enərək Yasamal yamaclarına çıxmış və əl bombaları ilə düşməni məhv edərək şəhərin girişində dayandı. O, altı saatlıq qanlı vuruşdan sonra İran və bəyaz bayraqla avtomobildə İran konsulu ilə bərabər döyüş yerinə gələn düşmənin qərb cəbhəsi üzrə erməni komandiri şəhəri təslim etməyə hazır olduqlarını bildirdilər.

Bakının azad edilməsində 17 erməni, 9 rus və 10 gürcü zabiti ilə 1.151 erməni, 383 rus, 4 ingilis və müxtəlif millətlərdən 113 əsgər əsir alındı. Eyni zamanda düşmənin çoxlu sayda silah-sursatı da müsadirə edildi.

Bakı uğrunda döyüslərdə 15-ci diviziyanın və 5-ci Qafqaz diviziyasının 800-1000-ə qədər itkisi olmuşdur. Döyüslərdə şəhid olanların sayı isə 1100-1200 olaraq göstərilir. Rüşad bəy öz xatirələrində yazırdı: "Beşinci Qafqaz Firqəsinin döyüş ay yarımından bəri Azərbaycanın istiqlalı uğrunda çarpışaraq verdiyi şəhid və mərhumlardan qanları ilə sulanan bu qaradəniz məmləkət torpaqları üzərində, Gəncədə, Göyçay, Ağdərə, Şamaxı-Bakı şossesi yolu kənarında, Müsüslü-Kürdəmirdə, Kərar-Hacıqabul-Bakı dəmir yolu boyunda, Qarabağda, Kür çayı sahillərində, xalqın ziyarətəgahına çevrilən bir çox məzarlara təsadüf olunur ki, işte bunlar millətinin köməyi gəlmiş Anadolu Məhmətciyinin mübarək məzarlarıdır. Əksər yerlərdə Məhmətciklə bərabər yatan Azəri Türkləri də vardır (60, s. 202).

Rüşdü bəyin xatirələrində çox təsirli məqamlar vardır: Eyni irqə mənsub bu iki millət arasında əlaqə və münasibət, axıdılan qanlarla bir qat daha yaxınlıq peyda etmişdir. Anadolu türklərinin, Azərbaycanın istiqlalı və istiqlalı uğrunda yaptıkları çətin və qanlı müharibələr əminəm ki, nəsildən nəsilə nəql ediləcək unudulmaz bir gələcək halında qalacaqdır". (60, s. 203).

Rüşdü bəy

Bakının azad edilməsi Azərbaycan xalqında böyük ruh yüksəkliyi yaratdı. Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: "O zaman biz İstanbulda idik. Şərqi Avropa dövlətlərinin iştirakı ilə toplanacaq konfransda iştirak üçün digər Qafqaziyyə Cümhuriyyətləri ilə bərabər Azərbaycan Cümhuriyyətini təmsil edən rəyasət heyətinin tərkibində idik. O dövrün Hərbiyyə naziri və Baş Komandan

vəkili olan Ənvər Paşa həzrətləri telefon etdi: - Əmin bəy, Bakı alındı! - Bu qısa xəbərin məndə tövlid etdiyi təsiri qabil deyil, təsvir edə bilmirəm. O təsiri hələ unuda bilmirəm".. (53, s. 42).

Türklərin Bakıya hücumu Azərbaycanın tanınmış ziyalılarında böyük ruh yüksəkliyi yaratmışdı. Tanınmış şair Əhməd Cavad 1918-ci ilin iyulunda yazdığı "Bismillah"

şerində xoş və səmimi hisslərini açıqlayırdı:

Atıldı dağlardan zəfər topları,
Yürüdü irəli əsgər, Bismillah!
O Xan sarayında çiçəkli bir qız,
Bəkliyor bizləri zəfər, Bismillah!

Ey Bakı, sən qorxma, gəldin, gələli,
Səninçün atıldıq daim irəli!
Sağ qalanlar annələrə təsəlli,
Şəhidlərin ruhu gülər, Bismillah!(25, s.147-148)

Xilaskar Türk əsgərlərinin Bakıya gəlişi hamını sevindirirdi. Türklərin gəlişinə şerlər yazılır, mahnılar qoşulurdu. Tanınmış şair Abdulla Şaiqin yazdığı intizar və məhəbbət dolu misralar türklərin gəlişini gözləyən minlərlə azərbaycanlının ürəyindən idi:

"Neçin böylə gecikdin!
Sənsiz qəlbim qırılıq, sönük
Çeynənmiş, xırpalanmış.
Ömür şüşəm daşa dəymiş,
Həyatım parçalanmış...
... Başqasını istəməm də, ey türk,
Tez gəl, sən gəl, sən!" (20, s.551-552).

Bakının azad edilməsi münasibəti ilə Noyabr ayının 10-da Yay klubunun zalında Nuru Paşanın şərəfinə böyük bir ziyafət verildi. Tanınmış bəstəkar və jurnalist Üzeyir Hacıbəyli bu münasibətlə yazırdı: "Nuru Paşa həzrətlərinin salona vürudu əsnasında musiqi orkestri tərənnümə başlayaraq, məclis əhli ehtiramla Paşa həzrətlərini səmimiyyətlə

lamladılar; hər kəs badə əlində miz başında özünəməxsus an yerini tutub ziyafət başlandı. Yemək əsnasında Baş azirimiz Fətəli Xan Xoyski həzrətləri birinci olaraq bəlağətli bir nitq söyləyərək Azərbaycan türklərinin əsarət əndindən xilas səadətinə nail olması yolunda tökülən qanmanlı Türk qanına işarə ilə "Bu qan və bu qan tökülən əubərək yerlər heç bir vaxt unudulmaz və xatirdən çıxmaz ayurdu. Azərbaycan türklərinin təşəkkürlərini Paşa həzrətlərinə bildirib qədəh qaldırdı. O halda bütün həzərat ayağa duraraq müzəffər və şanlı komandanımız Paşa həzrətlərinin şərəfinə şərbətnuş olub sürətli alqışlarla xari məsərrət və şadyanalıq etdilər..." (30)

Ü. Hacıbəyli ziyafət məclisində Azərbaycan Milli Məclisinin sədri M. Ə. Rəsulzadənin də çıxışının alqışlarla qarşılandığını qeyd edirdi: "Rəsulzadə nitqinə davam edərək, - siyasi üfüqdə qara buludlar görünən kimidir, lakin bu qara buludlara qarşı Nurularımızın zülmətqovan nuru vardır, - dedikdə bütün məclis əhli ayağa qalxıb Paşa həzrətlərini xüsusi bir təzimlə alqışlamağa başladılar". (30) Məclisdə çıxış edən Ə. Ağaoğlu isə bu sözləri söyləmişdi: "Mən Bakını İstanbulda və İstanbulu Bakıda görüb özümü qədər bəxtiyar görürəm ki, daha ölsəm o qədər də qəmim oxdur, dünyadan kam almış kimi yəm" (30).

Ü. Hacıbəyli yazırdı: "Bu qədər nitq və alqışlara cavab olaraq Nuru Paşa həzrətləri gözəl İstanbul şivəsi ilə ruhu-ruza ləzzət verən və məzmunca qəlbimizi bir çox əndişələrdən təmiz etməklə bəlağətli və səlis nitqi ilə məclis əhlini şərəfyab və minnətdar etdi". (30)

Ziyafət məclisində tanınmış tədqiqatçı Salman Mümtaz Nuru Paşaya ithaf etdiyi "Öyün, millət" şerini oxudu:

Ziyasız, rus zülmündən o yüksək
Ruhun ölmüşdü,
Tökürdü şişəyə hərdəm, şərabi-nab
Tək qanın.
Qızıl gül tək açıl, gül,
Gör ki, türkün şanlı ordusu,
Rövnəq ərşə nəsib etmiş
Böyük Osmanlı ünvanını. (20, s. 548)

Tanınmış aktyor **A. M. Şərifzadə** isə Osmanlı general-
larına məxsus geyimdə zala daxil olub, Ənvər Paşanın
qiyafəsində monoloq söylədi: "Ey qəhrəman türklərin igid
balaları! Siz şanlı türk övladları olduğunuzu Bakının qurtu-
luşuna varmaqla sübut etdiniz..." (59)

**Ziyafətdə Baş Nazir Fətəli Xan Xoyski "Ədirnənin fəthi"
əsərinin müəllifi, gənc dramaturq Cəfər Cabbarlınu Nuru
Paşaya təqdim etmişdi.**

Qeyd edək ki, böyük dramaturq C. Cabbarlı 1919-cu ildə
Bakının Qurtuluşunun bir illik yubileyi münasibəti ilə
"Bakı müharibəsi" pyesini yazmış və bu əsər həmin ilin
sentyabrın 16-da Abbas Mirzə Şərifzadənin rəhbərliyi və
iştirakı ilə tamaşaya qoyulmuşdu.

1919-cu ildə Bakının Qurtuluşu münasibəti ilə tanınmış
müsavətçi və jurnalist Mirzə Bala Məmmədzadə də "Bakı
uğrunda müharibə" pyesini yazıb nümayiş etdirmişdi.

1919-cu ildə isə Bakıda "Çəmbərəkənd" qəbiristanlığın-
da Türk şəhidlərinə abidə qoyulması ilə bağlı təməl daşının
atılması mərasimi keçirilmiş və abidənin maketi də hazır-
lanmışdı. (71a)

1920-ci ilin 27 Aprelində Azərbaycanın bolşeviklər
tərəfindən süqutundan sonra həmin abidənin də qoyulması
mümkün olmadı.

Təəssüflər ki, 1918-ci ilin noyabrın 17-də Müttəfiq övlətlər Birliyinin hərbi hissələrinin Bakıya daxil olması əlaqədar Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycandan geri çəkilirdi.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ BAKININ QURTULUŞUNUN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

"Bolşeviklərlə azərbaycanlılar arasında axıdılan qan yalnız Azərbaycan məqsədinin hüsulunu təmin etmək şərti ilə dayandırıla bilər. Bunu biz səmimi qəlb ilə arzu edirik. Çünki, məqsədimiz qan axıtmaq deyil, Bakıya malik olmaqdır. Çünki, əfəndim, Bakı Azərbaycanın, Azərbaycan da Bakınıdır. Bakını Azərbaycandan ayırmaq istəyən kim olursa, Azərbaycanın həyatına qəsd etmişdir. Bakısız Azərbaycan təsəvvür oluna bilməz. Bakı tarixən də, indi də bir türk şəhəri və müsəlman bölgəsidir. İstiqbalən də elə olaraq Azərbaycanın paytaxtını təşkil edəcəkdir."

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ QURUCULARI BAKININ QURTULUŞU HAQQINDA

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə:

(Azərbaycan Milli Şurasının sədri)

Təbrik teleqramı

Bakının süqutu (azad edilməsi) münasibətilə Azərbaycan hökuməti-rəisi Fətəli Xan cənabları naminə İstanbuldan teleqram gəlmişdir:

"Paytaxtımızın istirdadından (geri alınmasından) dolayı təhdidareyi alilərində bulunan hökumətimizi səmimi təbrik ilə Bakının yeni türk ellərini istixlas üçün sarsılmaz bir qəleyi-mətin olması

midi ilə bütün arkadaşlarımla öpüşürsünüz.

*"Azərbaycan" qəzeti, pəncşənbə
26 zilhiccə 5 oktyabr sənə 1336 (1918), N5.*

BAKI MƏSƏLƏSİNƏ DAİR MÜZAKİRƏ

Bakı alınmamışdan əvvəl bizim bədxahlarımız tərəfinə Bakını Azərbaycandan ayırmaq üçün cürbəcür əsilələr, dürlü-dürlü hiylələr axtarırdı.

Bu xüsusda Tiflis "məhafili" ən ciddi iqdamatda bulunurdu. Həmin "məhaildən" Bakı Azərbaycanın olmayıb, "sərbəst" şəhər (volni qorod) olsun" şüarı da çıxmışdı. Həmin şüar Tiflis saxta sosialist vərəqələri və erməni qəzetləri rəvnəq verib, Avropa siyasi məhafilinə diqqətlərini Bakı məsələsinə cəlb etmək iddiasında idilər.

Həmin məsələ xüsusunda İstanbulda nəşr edilən "Tərcümani-həqiqət" qəzeti mühərrirlərindən birinin İstanbulda Azərbaycan heyəti mürəxəssəsi rəisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əfəndilərinin nəzdinə göndərib bəyanat istəmişdir.

Bakı alınmış isə də Məhəmməd Əmin cənablarının bəyanatının əhəmiyyəti itməmiş. Buna görə onun bəyanatını burada dərc edirik.

Məhəmməd Əmin bəy demişdir:

"Bolşeviklərlə azərbaycanlılar arasında axıdılan qan yalnız Azərbaycan məqsədinin hüsulunu təmin etmək şərti ilə dayandırıla bilər. Bunu biz səmimi qəlb ilə arzu edirik. Çünki, məqsədimiz qan axıtmaq deyil, Bakıya malik olmaqdır. Çünki, əfəndim, **Bakı Azərbaycanın, Azərbaycanın da Bakınıdır. Bakını Azərbaycandan ayırmaq istəyən kim olursa, Azərbaycanın həyatına qəsd etmişdir. Bakısız Azərbaycan təsəvvür oluna bilməz.** Bakı tarixən də, indi də bir türk şəhəri və müsəlman bölgəsidir. İstiqbalən də elə olaraq Azərbaycanın paytaxtını təşkil edəcəkdir. Azərbaycan adı belə ehtimal ki, Bakının petrol ocaqlarından o dünyanın uzaq guşələrindən özünə zairlər cəlb edən daim yanar təbii atəşlərindən alınmışdır. **Azərbaycan bu günkü milli və mənəvi işığını da Bakıdan alır.** Bura Qafqaz islahlarının mərkəzi-ürfanıdır. Azərbaycan qabiliyyəti həyatıyyəsini təmin edən vardati-mühəmmə buradan hasi

ur. Bura məmləkətimizin yeganə limanıdır. **Bakı - Azərbaycanın qapısıdır.** Bütün aləmin iştəhasını cəlb edən trolu olmadığı zamanlar belə Bakı Şimali Azərbaycandan ötrü əhəmiyyəti - ticariyyəyə malik mühüm nöqtə təşkil edirdi. İndi də o əhəmiyyəti haizdir. anların hamısına bərabər Bakı, əksəriyyət nüfuz etibarı müsəlmandır. Bakıda mövcud olan ərazinin, əmlakın ar və müstəqfatın qismi-küllisi müsəlmanlardır.

Ətrafında olan kəndlər tamamilə müsəlman kəndləridir, əri türkləridir. Xülasə, **Türkiyə üçün İstanbul, Almaniya üçün Berlin, Rusiya üçün Moskva nə isə Azərbaycan üçün Bakı** ondan artıq olmasa da, odur.

Bu o qədər aydın bir məsələdir ki, bunu məsələ olaraq ortaya qoymaq qısqatən də mövcubi-heyretdir. Bakı bolşeviklərinin rus imperialistlərinin Qafqazdakı yaradıcılarının bu fikirdə olduqlarını, azərbaycanlıların inkar üçün bu şəkli iltizam fikirlərini bildirdik. Əksəriyyəti gənclərdən ibarət olduğu məlum olan Bakı bolşeviklərinin ingilislər tərəfindən də təzahirat görərək bu yolda təhrikatda olduqlarını duyduğumuz. Fəqət Almaniya dövləti - fəximəsinin bu fikrə əhəmiyyət verməyəcəyini və məhmi olacağını qətiyyənlə kəsdirməzdik. Tiflis qəzetindən nəql etmiş olduğunuz xəbərdə mütləq bir yanlışlıq olacaq. Şübhəsiz ki, Bakı petrolunun aləmsümül bir əhəmiyyəti vardır. Əlbəttə ki, bu petrol məsələsi rusları da, Qafqazdakı məktəbləri də, Türkiyə ilə müttəfiqləri də əhatə edir.

Madam ki, Bakı ilə əlaqə petrolla bağlı bir əlaqədir, məhmi məsələdir. Məhmi ki, iqtisadi və ticari məsələ qarşısında oluruq. Əhri-Xəzər kənarında olan Azərbaycan petroлу su baxımında işlədəcək deyildir. Petrol Azərbaycanın ən böyük gəlir mənbəyini təşkil edir. Şübhəsizdir ki, Azərbaycan əcnəbi

sərmayəsindən istifadə edəcək və bu sərmayənin Bakı ərazisində tətbiqini də hər cür vasitələrlə təhsil və təminatla çalışacaqdır. Petrolun əhəmiyyəti beynəlmiləliyyəindən istifadə üçün Azərbaycan hökuməti ilə anlaşmaq və bağlaşmaq mümkün ikən başı bədəndə ayıracaq qədər qanlı tədabirə əcəba nədən ehtiyac görürsünüz? Əslində bunun üçün bu etiqaddayam ki, Tiflis qəzetləri ilə nəşr olunan şaiyə qərini-həqiqət olmasa gərəkdir. Çünki düşünürəm: sərbəst bir şəhər elan etməklə təminat təsəvvür olunan fəvaidi-müştərək Azərbaycan hakimiyəti mətnində də təmin edildikdən sonra Almaniya diplomatiyası əcəba nə üçün Azərbaycan həyati-milliyə və mənafeyi-həyatlarına səbəbsiz bir surətdə qəsd etsin?!"(3)

*"Tərcümani-həqiqət" qəzeti, İstanbul
avqust 1918-ci il "Azərbaycan
qəzeti, 1918-ci il №*

İstanbuldan Xarici İşlər Naziri M. Hacınskiyə göndərdiyi məktubdan

6 avqust 1918

"Mən bir daha Tələt paşa və Ənvər paşa ilə görüşdüm. Məsələ çox qaranlıq idi. İndi hər şey ötdü, onlar mənə ümid verdilər. Mən **alman səfiri Berneffoltla görüşdüm**. Bakının neytral olması barədə xəbəri Tiflis nümayəndəliyindəki bir məmurdan öyrəndim. Hər ehtimala qarşı Bakı məsələsində əhəmiyyət kəsb edir. Və almanlar bolşevikləri tam narazı salmaq istəyirlər. **Lakin nə olursa-olsun siz Bakıya gəlməlisiniz**. Qoy hər kəs fakt qarşısında qalsın. Əgər bu bəxt tutarsa, iş tamam başqa xarakter alır."(71, s. 79-80)

Fətəli Xan Xoyski

(Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri,
Daxili İşlər Naziri)

*Qafqaz İslam Ordusu
Komandanı, sədaqətli
Nuru Paşa Həzrətlərinə!*

"Qafqaz Müsəlman Ordusunun komandanı Nuru Paşaya! Xoşbəxtəm ki, xalqın adından Siz əlahəzrətlərinə, xeyirxah türk oğullarına və Azərbaycan paytaxtını düşməndən azad edən inanılmaz cəsur əsgərlərə təşəkkürümüzü çatdırıram."(3)

*Heyəti-vukala rəisi Fətəli xan
"Azərbaycan" qəzeti, 3 oktyabr 1918, N5*

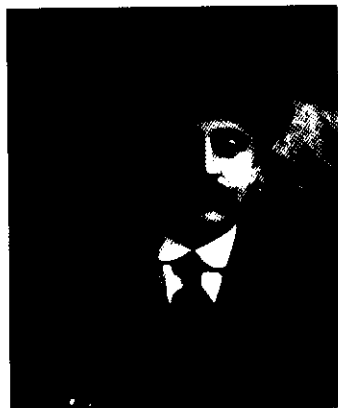
**Şərqi Orduları Qrupu komandanı
Xəlil Paşa Həzrətlərinə!**

"Bakının, Azərbaycanın istiqlalını, səadətini iqtisadən və asətən təmin edəcək və türk aləminin ikinci bir İstanbuluna layiq bir mərkəzin türkün cəngavər, namuslu övladının qəhrəmanə hücumları sayəsində düşmənlərindən ası münasibətilə Zati-alii-həmiyyət-pərvəranələrini ən nimanə bir surətdə təbrik edirəm!" (3)

*Heyəti-vukala rəisi Fətəli xan
Azərbaycan" qəzeti, 3 oktyabr, N5*

Nəsib bəy Yusifbəyli:

(Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri, Maarif naziri)

AZƏRBAYCAN GƏNCLƏRİNƏ

Rus dövlət cilovunun dərilib süni hüdudundan tən bii hüdudu dairəsinə sıxışdırılma əsnada həyati-milliyəmizə qarşı qətl etmiş olan Romanov sülaləsinin qurduğu tələlər və əsrlərdən bəri gördüyü tədbirlər və yürütdüyü siyasət nəticəsində bu kimi təhlükəli dəqiqələrdə öz həyat və namusunu təmin və mühafizəyə yeganə mədar olacaq hər cür vəsait və təbii alətdən Rusiyada yaşayan 30 milyona yaxın türklərdən başqa heç bir millət yox idi. Və bu 30 milyon arasında ən ağır vəziyyətdə olanlardan biri də heç şübhə yoxdur ki, biz Azərbaycan türkləri idik. Bununla bərabər bu gün Rusiyada sakin türk və islamların ən məsud və ən kamranı yenə biz Azəri türkləriyik. Səbəbi meydanda: son sistem silahlarla müsəlləh düşmənlə hər tərəfdən əhatə olunduğumuz əsnada türk dünyasının yeganə hamisi və türk-islam birliyinin ən böyük nikahbanı olaraq öz qardaşlarının xiləti uğrunda ən bərgüzidə övladının fədayi amadə olduğu bilfel isbat edən ən cəsur əsgəri, fəthlərin, yavuzlaşma əhfadi olan türk qəhrəmanları, türk əsgəri sərdarlığı behəqqi-layiq nəcib Nuru Paşa və müavinləri başda olan

ardaşlıq əllərini bizə uzatdılar və sevgili vətənimizi xain və zalım düşmənlərdən xilas ilə bizi bu günkü şanlı günləri örməyə müvəffəq etdilər.

Ey cəsur Türk qəhrəmanları! Sizə layiq bir söz vardır ki, onu da Bakının alınması münasibətilə Nuru Paşa həzrətinə Baş vəkilimiz yazmışdır. Ondan daha münasib bir söz tapmadığımdan onu mən də təkrar edirəm və zənn edirəm ki, üç kəlmədən ibarət olan bu cümləni Azərbaycan türduqca hər bir azərbaycanlı türk qəlbində yaşayacaq və təkrar edəcəkdir:

Millət Sizə minnətdardır.

İndi Sizə, ey Azərbaycan dəliqanlıları, sizə müraciət edirəm. Üzərinizdə nə qədər böyük və ağır vəzifə olduğunu bilirsinizmi, artıq meydanda heç bir bəhanə qalmadı. Vətənimiz düşməndən xilas oldu və olur. Silah istəyirsiniz, ardaşlarınız sizin üçün tədarük edir, top istəyirsiniz hazır, sığır ləvazimat istəyirsiniz hazır, hərbi məktəb istəyirsiniz hazır, müəllimlər və zabitlər istəyirsiniz o da hazır, para, qışə, əlbəsə, fişəng zavodları, daha sənə nə lazım isə hamısı hazır. O halda artıq nə düşünürsünüz, haydı yavrularım, haydı silah başına. Baxsana ədib şəhirin Əlibəy Müseynzadə bir neçə həftə əvvəl olmuş bir məclisdə nə demişdi: "Ey azərbaycanlılar! Siz bir bahadırsınız ki, inşallah tez bir zamanda bir əlinizə Osmanlı dövlətini alıb, o biri əlinizə Türkünstanı götürəcəksiniz. Hər ikisini yüksəldib öz başınıza tac qoyacaqsınız". İndi vəzifəni anlayırsanmı, ağlum. Haydı, silah başına. Üç aya qədər səndən 100 min sığır istərəm və görəcəyəm. Haydı övladlarım, düşmən örd gözlə fürsət axtarır, bir şey edə bilməyəcəklər - deyər düşünür, sənin istiqlaliyyətinə qəbul etmək istəmir, sənənin qaytaxtına göz dikir. Varsınlar qəbul etməsinlər! Sən işində

ol! Silaha sarıl! 100 min qəhrəman omuz-omuza versin
Tanrı uludur.

Varsın, düşünsünlər; istədikləri kimi düşünsünlər, yalnız
söylənməsinlər. Söylərlər isə tariximizi varaq laram və b
çox göz çıxaracaq barmaqlar buluram. Ta əski zamanlar
dan başlaram... Miladi İsadan 530 sənə əvvəl sənin vətəni
olan Qafqaziyada böyük müharibə və qələbədən sonra ka
natın ən böyük qan töküçülərindən məşhur Keyxosrovu
başını öz əli ilə kəsib qanla dolu bir qabın içərisinə atı
"Ömrün olalı qan içməkdən doymadın, indi doy" - deyə
böyük türk qadın xanlarından "Tomris Xanı" göstərim
Miladdan 310 il əvvəl məşhur Çin səddini aşıb Çini
yarısını öz istilasına keçirən türk "Tomrus" qaar
göstərirəm. V əsrin ortalarında Fransanın içərilərinə, Rey
çayına qədər irəliləmiş Balamir və Atilla kimi dünyac
məşhur xanları göstərirəm.

Qara dənizdən bəhri-mühiti-kəbirə qədər mümtədd b
imperatorluq təşkil edən Çingiz xanımızı göstərirəm
Dünyanı lərzəyə salan Teymur xanımızı göstərirəm. Və y
Sivrinə bayrağını rəmz edən Süleyman Sultanımız
göstərirəm. Soruşaq onlardan: nə üçün dünyaya sahib ola
türklər indi öz mülklərinə malik olmasınlar. Nə üçün şar
sız, şərəfsiz, tarixsiz, mazisiz millətlərin istiqlaliyyət
haqları olsun ki, dünyaya ağılıq etmiş nəcib, şanlı, şərəfl
mazili, istiqlallı türk millətimizin istiqlala haqqı olmasın
Başqalarını idarə etməyi, həm də insancasına idarə etməy
bilən türk milləti kimi bir millət dünyada tapılmadı
halda, nə üçün öz-özünü idarə etməyə həsəd edirsiniz? Ba
XIV əsrin əvvəllərində Rusiyada hökmran olan Adil xan
larımızdan Özbək xanın əmrini dinlə: "Böyük və bülən
olunan Allah-təalanın mərhəməti, iradə və qüvvətli əm

Əlimərdan bəy Topçubaşov:

(Azərbaycan Parlamentinin sədri)

"Pəşə həzrətləri, biz öz müstəqilliyimiz və himayəçimiz olan Türkiyəyə Azərbaycanın müstəqil görmək istədiyinə görə Sizin şəxsinizdə necə təşəkkür etməyə söz tapa bilmirəm. Tüsrəkərdə və əsgərlərinin, dövlətimizin paytaxtı olan Bakının azad edilməsi uğrunda apardığı uğurla başa çatdırdığı qəhrəman

lıq mübarizəsi bizi Azərbaycanın müstəqilliyinin təminatına həmişəlik olaraq inandırır və arxayın edir. Bu mənada biz indi sakit ola bilərik" (95, s. 5).

*İstanbulda diplomatik
söhbətlər. Bakı 1998*

Məhəmməd Həsən Hacınski:

(Azərbaycanın Xarici İşlər
Naziri)

"Biz fikrimizi müəyyən etməklə bəsləmişik. Onlar (yəni Türklər) yalnız müstəqil Azərbaycan hökumətinin qurulmasını istəyirlər. Onlar bizim işlərimizi qarışmaq istəmirlər" (69, s. 82).

Həsən bəy Ağayev:

(Azərbaycan Parlamenti sədrinin müavini)

“Möhtərəm deputatlar!

Bu günkü bayramın nə qədər şərəfli, nə qədər tarixi olduğunu hər kəs düşünür və anlayır. Bu bayram münasibətilə Türklük və İslamlıq yolunda şəhid düşən türk igidlərini yad etmək üçün rica edirəm ki, cümləniz qiyam edəsiniz (hamısı ayağa qalxır).

Möhtərəm əfəndilər! BU gün düz bir ildir ki, Azərbaycanın milli mərkəzi

ab olunan Bakı düşmənlər əlindən, zalımlar əlindən as olmuşdur. Bizim qəvi (sağlam) vücudumuzu təşrih (ismək) və bədənimizi parçalamaq istəyən və hüdudunu çeynəmək istəyən düşmənlər keçən il martdan başlayaraq ta Kürdəmir stansiyasından igid türklər tərəfindən vubulub Bakıya soxulmuşlar və sonra dənizə tökülüblər.

Beləliklə ən müqəddəs hesab etdiyimiz paytaxtımız olan kını alıb bizə vermişdilər. Mayın 28-də istiqlalımız elan lmişdir. Sentyabrın 15-də isə haqq yerinə varmış, Bakı rdad edilmişdir (geri qaytarılmışdır).

Əfəndilər! Can bahasılı türklük və islamlıq uğrunda id vermişlər, vətənimizi xilas edən türk igidlərini yad nek ilə bərabər onu da əlavə edirəm ki, biz azəri türkləri rük qardaşımız olan türklərin canfədahlıqlarını heç bir t unutmayacağıq və çətinliklə qan bahasına alınmış və

bizə bəxş olunmuş istiqlalımızı müdafiə etməyi əhd edən hər şeydən müqəddəs tutaraq əqsayi (gələcək) muradımız nail olacağıq. Bu gün azəri cəmiyyəti-xeyriyyəsi üçün şəhidlərinin adına əbədi bir nişangah qoyur. Rica edirəm, saat 11-də bulvarda keçiriləcək rəsmi keçiddən sonra qəbirstana buyurub tədbirlərimizdə iştirak edəsiniz.”

Azərbaycan Parlamentinin

təntənəli iclasındakı çıxışı

15 Sentyabr 1918

Az. RDTA, sr. 895, səh. 1, iş 142, 6.1-

**DÖVLƏTİN RƏSMİ MƏTBUATINDA -
"AZƏRBAYCAN" (TÜRKCƏ VƏ RUSCA)
QƏZETİNDƏ 15 SENTYABR ZƏFƏRİ İLƏ
BAĞLI YAZILAR**

M. Ə. Rəsulzadə

QURTULUŞ GÜNÜ

Sentyabrın 15-də Bakı bir böyük gün daha keçirdi. Bu gün millət qəhrəman şəhidinin bir illik xatirəsini bəriq hisslərlə yad edərkən cavan ordumuzun rəsmi çidini görməklə köksünü gərmiş, nə qədər sevinmişdir.

Dəniz kənarında qəhrəmanca bir türlü yürüyən süngü rıyasını seyr etdikdən sonra bir nəşə istiqlal olaraq iqlalının kuşl-daşını (məhək daşını, guşə daşını) təşkil ən şəhidinin məzar daşını qoymaq üçün gedən xalqın bu n nə qədər böyüdüyünü, nə dərəcədə etimad nəfis hasil liyini görməmək mümkün deyil.

Xalqımız türk nəslinə məxsus bir mətanətlə günün sevin- bərabər dərin bir ciddiyyət və həzin bir təsliyyət (təsəlli) nü olduğunu isbat etmişdi. Bu günkü bayramını millət şqın bir cocuq kimi deyil, mütəfəkkir bir fərd olaraq qeyd li.

Gənc ordumuzun əzmkarənə bir surətdə atdığı qədəmi, ümidli bir surətdə tutduğu tufənləri seyr edərkən ıtaxtımızın küçələrini dolduran minlərlə əhali şəhid ızarı üzərində gözəl bayramımızın daima başlarımız ərində dik tutulacağı həddində verilən sözlərin boşunda yil, qüvvətinə istinad etmiş bir əhdi-peyman olduğuna nırdı.

Əvət inanırdı. Bu inamin bünövrəsini bu gün bünövrəsi qoyduğumuz qurtuluş abidəsi altında yatan şəhidlər qoymuşlarsa da heç şübhəsiz ki, onu diri bir halda tutan am bu məzarı saran igid əsgərlərimizdir.

Mətbuatın, ədəbiyyatın, millətin qəlbində millət vətəni istiqlal toxumu saçan bir amil olduğu məlumdur... Gənclər şairimiz şəhidlərin məzarı üzərində əhd edirdi ki, özləri və nəşidələri (sevincləri) ilə ədib və mühərrirlərimiz millət vətəni ürəklərində abidələr tikəcəkdir. Şəhidləri unutmayacaqlardır.

Öz cümhuriyyətlərində öz əsgərlərinin rəsmi keçidini, öz hökuməti, vasitəsi ilə qəbul edən, öz ordusunun öz generalı, öz zabıt və öz nəfərlərindən təşkil etdiyini görən xalqın bir il əvvəl yas və matəmlə basıq olan qəlbi bu il o qədərlə açılmış ki, ruhun tərcümanı olan şairlər artıq təəssüf deyil, tərif və bəliğ bir lisanca ona qarşı ərz əbkar edə bilirlər.

Əvət, ey millətin lüsanülqeybi (qeybdən xəbər verən dilçisi olan) şairlər, ədiblər, millətin əməllərini ülviyyət və məqsədlərini oxşayınız, özünə millət sevgisi, vətən məhəbbəti, hüriyyət eşqi təlqin ediniz, gənc ordumuz bu ülvi toxumların saçılacağı yurdumuzu qoruyacaq. O böyük duyğuların zərbini təşkil edən kukəsləri (köksləri) qabartdıqca qabardacaqdır.

Bu gün yalnız paytaxtımızın qurtuluşu günü olmaqla deyil, doğma ordumuzun ilk dəfə olaraq bütün ərkan və rüsaləsi (qərargah və sərkindələri ilə) birlikdə qareli kəlisən (xristian kilsəsinin) nümayəndələri iştirak etmək surəti ilə paytaxtımızın üzərində parlaq bir surətdə rəsmi keçid etdiyi gündür. Bu etibarla Sentyabrın 15-i Qurtuluş Günüdür! (5)

“Azərbaycan” qəzeti 18 sentyabr

1919, № 6

Hadi bəy

BAKININ AZAD OLUNMASININ İLDÖNÜMÜNƏ

Sənliklər, bacarıqlı musiqi oxucuları sırasında Azərbaycanın səmimi oğlanları uzaq ölkədən öz azərbaycanlı qardaşlarının köməyinə gəlmiş və öz qanı ilə hardağın, Yasamalın və Badamdarın zirvələrini suvarmış, ürəklərindən və Azərbaycanın paytaxtından mart ayının 23-də Azərbaycanın qəhrəmanlarını, çiçəklənən Şamaxının, Şirvanın və onlarla müsəlman kəndlərinin dağıdıcılarını qanla qanmış cəsur qəhrəmanları qarşısında baş əyəcəklər.

Bu gün məscidlərin qübbəsi altında, meydanlarda, azərbaycanlıların topladığı hər bir yerdə, xalq ürəyinin dərinliklərindən geniş dalga ilə azərbaycanlılara minnətdarlıq edir və onların diyarının, paytaxtının ölmüş xilaskarlarının əbədi ruhunu daşıyır.

Çox təəssüflər olsun ki, belə mərasim heç kimə lazım olmayan qurbanların qanı ilə çirkləndi. Bizə məlumdur ki, Azərbaycanın qədrəkilər ədavət və səbirsizlik göstərməsəydilər və onların təhvil verilməsi haqqında təklifi qəbul etsəydilər, Azərbaycanlı sentyabr hadisəsi çətin ki, baş verərdi.

Hər bir rütbəli və mövqeli avantüristlərin siyasi oyunu Azərbaycanı, xüsusilə də minlərlə insan qurban vermiş və Azərbaycanın əsrlərlə qorunub saxlanılmış ehtiyatlarını itirmiş Azərbaycani-türk demokratiyasına çox baha başa gəlirdi.

Bu itkilərə Azərbaycanın azadlığı və işıqlı gələcəyi üçün cəzaları yüngülləşdirilmiş qurban kimi baxmaq. Katırladaq ki, yaz aylarında ərimiş qarların suyu öz yollarına ağacları, heyvanları və hətta insanları tutaraq sə-

küylə aşağıya doğru axır. Lakin sakitlik yarananda torp yaşıllıqla, ağaclar yarpaqla örtülür və bütün təbiət canlar

Aylarla bizim ölkəmiz üzərində sərt fırtına vıyılda qasırğa və tayfun hökmranlıq edirdi. Lakin indi uzunmüddətli sakitlik yaranıb və buna bizi gənc respublikamızın yaradıcı həyatı əmin edir.

Həqiqətən dövlətçiliyimizin əsasının möhkəmləndirilməsi və sərbəst mövcudluğu bizim qanuni hüquqlarımızı möhkəmləndirmək üçün daha çox əziyyət və çətinlik tələb edir.

Vətənə sevgi və özünün xalq və tarix qarşısındakı məsuliyyətini dərk etmək bizim hər birimizdən daimi vətənimizin maraqlarının qoruyucusu olmağı və düşmənlərindən qorumağı tələb edir.

Yaradıcılıq inşaatı yoluna daxil olmuş dövlət daima müntəzəm olaraq sağ- soldan təhlükəyə təhrik olunur. Hətta milli mərasimlər günü də biz illuziyaya təslim olub bilmərik, əksinə xalqın ruhunun yüksəldiyi andan istifadə etmək və hökumətə və qanunvericilik müəssisələrinə dəstək göstərmək lazımdır.

Hakimiyyətin xalq kütləsindən dayaq aldığına əmin olduqdan sonra o, möhkəm siyasət aparmaq və ölkəni xarici təhlükələrdən qorumaq iqtidarındadır.

Əgər azadlığa doğru düz yol açılsa, ürəklərimizi dərinliyində doğma diyarımıza olan müqəddəs sevgi alıb sönməyibsə tam əmin ola bilərik ki, Azərbaycanın bir daha qalxan üç rəngli bayrağı bir daha enməz, nə qədər təhlükə olursa olsun.

Azərbaycanın paytaxtının azad olunmasının ilk ildönümünün təmtəraqlı anında xatırlayaraq ki, bu həmin gün vətənə hədiyyə olacaq müqəddəs and içirik, nə qədər

unun sevimli və sadıq oğulları yaşayır, o qədər də onun
ayrağı daim yüksələcək.

“Azərbaycan” qəzeti
1919, № 197

* * * *

C. Dağıstani (Ceyhun Hacıbəyli)

TARİXİ GÜN

8-i zilhicceyi-haram 15-i Eylül (Sentyabr) bütün Türk və İslam aləminin ən səəqətli, ən şövkətli günlərindən ədd olunacağı şübhəsizdir. Haman gün türk və islam tarixində zərrin (qızıl) bir səhifə işğal edəcəkdir.

Həmin gün Bakı süqut etdi. Bakının süqutu yalnız bir Azərbaycan deyil, bəlkə bütün türk və islam aləmi üçün siyasi və mənəvi nöqteyi-nəzərdən ali mövqe açır. Ceyhun Hacıbəylinin əks surətdə kürreyi-zəmində yaşayan bütün türk və islam övladlarına onun matəməngiz bir təsiri olacaq idi. Çünki siyasət meydanına atılan mətaziqiymət (qiymətli) bir şəxs idi. Haman mətatürk oğlunun namus və şərəfli idi.

Türklük və islamlığın ən mühib (təhlükəli) düşmənlərindən olan müstəbid Rusiya dövlətinin xarabazarlığıın-

dan yaşıl budaq kimi ovcisəmayə (göyün ənginliklərinə qalxan yeni, bir-birinə sarılmış türk milləti dörd bir tərəfdən əsən yellər, gələn fırtınalar qarşısında cava qədd-qamətini əyəcəkmi, ya bu ruzigarı-xəsimanədə (düşmən hücumlarından) sağ və salim çıxacaqdır?

Əslində hamının diqqətini cəlb edən məsələ bu idi. Bunun həm dost, həm düşmən kəməli-diqqətlə dinləyib gözləyirdi. Öz-özlərinə buraxılmış türk övladı istedadını və kəsalətmi (süslük) göstərəcəkdilər? Dostlar bunu böyük bir iztirab içində, düşmənlər isə məxfi saxlanıla bilməyən təhqirənə bir xüsumət (düşmənçilik) və ədavətlə gözləyirdi.

Türklük və islamlıq əleyhinə bəslənilən ədavət və bədxahlıq o dərəcədə idi ki, düşmənlər hətta öz mənafeələrində belə vaz keçib türk ordusuna məğlubiyyət dilərdi. Halbuki elə olduqda bütün Qafqaz qan içində çabalayıb, bütün Qafqaz millətlərinin rahatca güzəranı paymal olub gedərdi.

Lakin bəminnətil-kərim (şükürlər olsun ki) düşmənlər özlərini məramlarına yetmədilər, məyus oldular. Türkün qəhrəman oğlanları öz istedadlarını, öz rəşadətlərini, özlərinin yaşamaq üçün ölməyə hazır olduqlarını bütün aləmin gözü qarşısında çarpdılar. Və bundan belə yüz illərlə başqalarını təhtitəzyiqində əzilən milyonlarca dindəş və millət daşlarımıza böyük ümidlər bəxş etdilər.

İndi növbə onlarındır! (3)

*"Azərbaycan", 3 oktyabr
1918-ci il, N5*

Üzeyir Hacıbəyli

NURU PAŞA HƏZRƏTLƏRİ ŞƏRƏFİNƏ BÖYÜK BİR ZİYAFƏT

10təşrini-sani (noyabr) yekşənbə gününün axşamı Bakı şəhər əhalisi tərəfindən qəhrəman ordumuzun şanlı komandanı Nuru Paşa həzrətləri şərəfinə yay klubunun zalında böyük və təntənəli bir ziyafət verildi.

Klubun içi və dəhlizləri gözəl və qiymətli xalılarla döşənmiş, divanları da ay-ulduzlu al bayraqlarla bəzənmiş idi: yuxarıda böyük musiqi orkestri, aşağıda da həm Osmanlı və həm Azərbaycan türklərinə məxsus milli rəzəndə və xanəndələr tərənnüm etməkdə idilər.

Hökumət əhlindən ümum nazirlərimiz Baş nazirlə bərabər, şəhərimizin bütün böyük məmurları, ümum zabitləri, an əfəndilər, İran konsulu cənabları, ziyalılarımız, böyük rəhbərlərimiz və sair əyan və əşrəf ziyafətdə hazır idilər.

Nuru Paşa həzrətlərinin salona vürudu əsnasında musiqi orkestri tərənnümə başlayaraq, məclis əhli ehtiramla Paşa həzrətlərini səmimiyyətlə salamladılar; hər kəs badə əlində tutub, biz başında özünəməxsus olan yerini tutub, ziyafət başlandı.

Yemək əsnasında **Baş nazirimiz Fətəli Xan Xoyski** həzrətləri birinci olaraq bəlağətli bir nitq söyləyərək Azərbaycan Türklərinin əsarət bəndindən xilas səadətinə

nail olması yolunda tökülən Osmanlı Türk qanına işarə ilə "Bu qan və bu qan tökülən mübarək yerlər heç bir vaxt unudulmaz və xatirdən çıxmaz" buyurdu, Azərbaycan Türklərinin təşəkkürlərini Paşa həzrətlərinə bildirib qədəh qaldırdı. O halda bütün həzərat ayağa duraraq müzəffər və şanlı komandanımız Paşa həzrətlərinin şərəfinə şərbət nü olub sürətli alqışlarla izhari-məsərrət və şadyanlıq etdilər.

Həqiqət, bu böyük məclisdə hamının, xüsusilə Bakı əhlinin olmazın dərd, möhnət, bəla və zillət çəkdiklər və olmazın həqarətlərə düşər olduqları ağarmış saç-saqqal-larından, solğun çöhrələrindən, məhzun gözlərindən bəll olan üzlərində bu axşam o qədər bəxtiyarlıq və bundan irəli gələrək o dərəcə şükr və sənə əlaməti peyda idi ki keçmiş qara günlərin fəna təsirləri bu gün nail olduğumuz ağ günlərin müqbilində unudulmaq üzrə olduğu aydın və aşkar idi!

Yox! Fəna təsirləri unudulur, fəqət o təsirləri buraxan qara günlər unudulmaz: onları unutmaq üçün ya filosof olmalıdır, ya laübalı!..

Nə qərib təsadüf:

Təqribən bir il bundan əvvəl, bu gün ay-ulduzlu Türk bayrağı ilə bəzədilmiş bu salonda bolşevik Suxarçev, Nikolay Romanova məxsus bir zalım hakim vəziyyətini alaraq, hüquq siyasəti və insaniyyətləri xüsusunda ağır açmağa "cürət" edən Bakı müsəlmanlarını təhdid yolu ilə "Bakıda daşı daş üstə qoymaram!" - deyə meydan açırdı.

Buna qarşı olaraq **Milli Şura sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə** yoldaşımız: "Əlbəttə! Biz azadlıq yolunda mübarizə edirik, nəticədə bizə ya istiqlaliyyətimiz qalar, ya uçurulmuş daşlar! Fəqət əmin olun, müvəqqəti qələbə sizin izərinizdə olsa da, daimi zəfər bizimdir!" - deyə

ələcəkdən xəbər vermişdi. Bu axşam Rəsulzadə cənabları z səlis nitqində bu fəqərəni yada salıb qanlı və həqşəkən Suxarçevlərin mühazirə oxuduğu bu meydanda bu gün əlimi və əzmlili bir Türk zəfərinin bayram edilməsinə işarə etmə haqq sözün haqq yerinə düşməyindən ötrü razılıq etdi.

Yox! Əgər Suxarçev bu axşam klub salonuna bədnəzər etirib bu al bayraqları, bu şanlı komandanları, bu qəhrəman zabitləri, bu cəsur əsgərləri, bu bəxtiyar çöhrələri örsə idi, hədəsinin nə qədər gülünc və əbəs olduğunu özü-özünə etirafa məcbur olardı.

Rəsulzadə nitqinə davam edərək, - siyasi üfüqdə qara buludlar görünən kimidir, lakin bu qara buludlara qarşı durularımızın zülmətqovan nuru var, - dedikdə bütün məclis əhli ayağa qalxıb Paşa həzrətlərini xüsusi bir təzimlə alqışlamağa başladılar.

Bir ildən bəri əziz qonağımız və keçirdiyimiz qara günlərə bizimlə bərabər şərik olan Rövşəni bəy həzrətlərinin əliqə nitqi o qədər yanıqlı və o qədər atəşli idi ki, həzəratın üzərində böyük bir təsir buraxdı: əqidə amalımıza yetmək, əzad edilmiş hüddumuzu son qüvvəmizlə saxlamaq və bu dünyada hər bir fədakarlığa hazır olmaq üçün bu gecənin təvəzübünə həmin lüzumundan bəhslə məclis əhlinin ruhunu yüksəldirdi.

Həzərat aramızda oturan bir nəfərin nitqinə müntəzir görünürdü: bu cənabın illərdən bəri eşitmədiyi səsini eşitmək, fikrini bilmək, nəzəriyyəindən xəbərdar olmaq istəyirdi. **O möhtərəm cənab sevgili ustadımız Əhməd bəy Əliyev** idi ki, nitq söyləmək üçün yerindən qalxarkən əlində dərin bir sükunət əmələ gəlib, hər kəs bütün diqqətini ona tərəf yönəltdi.

Əhməd bəyin nitqində bəzilərinin gözlədiyi atəş yox idi,

amma həqiqi bir səmimiyyət vardı: "Mən Bakını İstanbulda və İstanbulu Bakıda görüb, özümü o qədər bəxtiyar görürəm ki, daha ölsəm o qədər də qəmim yoxdur dünyadan kam almış kimiyəm" - kimi sözləri o, səmimi bir hisslə söyləyirdi ki, eşidənlər də özünün Əhməd bəy kimi bəxtəvər və bəxtiyar hiss edirdilər.

Biz Əhməd bəyin nitqini icmala cəsarət etməyib tamamilə qəzetimizdə dərc üçün lütfən bizə göndərilməsə ümidilə oxucularımızı səbrə dəvət edirik.

Bu qədər nitq və alqışlara cavab olaraq Nuru Paşa həzrətləri gözəl İstanbul şivəsilə ruhumuza ləzzət verən və məzmunca qəlbimizi bir çox əndişələrdən təmiz etməklə bəlağətli və səlis nitqilə məclis əhlini şərəfyab və minnətdar etdi.

Bu nitqin təsiri ilə idi ki, hər kəsdə gələcəyə artıq əndişəsiz bir nəzər əmələ gəlib özündə böyük bir ümid, yüksək bir hiss edərək, xoşbəxt və xoşvaxt bir hal ilə bir-birini təbrik edib məclisə xitam verdilər. (2)

müəllifin bu məqaləsi "Ü" imzası ilə cap edilib.

"Azərbaycan" qəzeti,

1918, № 37

* * * *

BAKI, 15 SENTYABR 1919-CU İL
(Bakının Qurtuluşunun 1 illik yubileyi)

Əgər 28 Mayı biz müstəqilliyimizin elanının rəsmi günü olaraq qəbul ediriksə, onda 15 Sentyabrı Azərbaycan qoşunlarının və Azərbaycan hökumətinin Bakıya daxil olması günü sayırıq. Çünki məhz bu gündən müstəqilliyin faktiki qazanılması və dövlətçiliyin əsaslarının yaradılması başlanılmışdır.

Bu gün, təşkilatlanmış daşnak-bolşevik qüvvəsi tərə-

ndən nəinki Azərbaycanın və digər Zaqafqaziya respublikalarının müstəqilliyinə, həm də Zaqafqaziyadakı türk xalqlarının fiziki mövcudluğuna olan ölüm təhlükəsini radan qaldırdığı gündür. Bu, Şamaxı uyezdini bürümüş və Azərbaycanın digər uyezdlərinə də od ələyən böyük bir yanğının söndürüldüyü gündür. Bu, Azərbaycan xalqının üşmənləri tərəfindən hazırlanmış böyük bir planın ləğv olduğu gündür.

Azərbaycanın siyasi müstəqilliyinin elan edildiyi gün ütün xalqa aydın oldu ki, Azərbaycan özünün mədəni, milli, iqtisadi və siyasi mərkəzi olan Bakısız mövcud ola bilməz. Hamıya aydın idi ki, Azərbaycanın ürəyi, onun milli mövcudluğunun mənbəyi olan Bakının alınması gənc Azərbaycan hökuməti və bütün xalq üçün "condito sine gua on" (latınca - "mütləq şərt") deməkdir.

Maddi vəsait, sursat və təşkilatlanmış ordusu olmadan gənc respublikanın qüvvələri əzəli mərkəz saydıqları Bakıya daxil olmaq üçün sayca özlərindən qat-qat çox olan aşnak-bolşevik bəndələri ilə mübarizəyə girdilər. Gənc respublika bu mübarizənin nə ilə nəticələncəyini görə bilməsə də, möhkəm əmin idi ki, ədalətin və oyanmış xalqın milli, mədəni və siyasi hüquqlarının müdafiəsi işi obud fiziki güc üzərində qələbə çalacaq.

Türkiyə qoşunları Azərbaycan Respublikasına köməyə ansısa imperialist məqsədlər naminə və işğalçılıq üçün əlməmişdi. Onlar özlərinin qardaşlarını xilas etmək məqsədilə gəlmişdilər və Azərbaycanın savaşı meydanında anlarından fədakarcasına keçərək qardaşları qarşısında orclarını yerinə yetirdilər.

Alicənab Azərbaycan xalqı Türkiyə qoşunlarının əvəzsiz xidmətlərini heç vaxt unutmayacaq və onların Azərbaycan

qoşunları ilə Bakıya birgə girişi xalqımızın tarixinin ilk səhifələrinə həkk olunacaq.

Əgər 28 Mayı biz müstəqilliyimizin elanının rəsmi günü olaraq qəbul ediriksə, onda 15 Sentyabrı Azərbaycan qoşunlarının və Azərbaycan hökumətinin Bakıya daxil olması günü sayırıq. Çünki məhz bu gündən müstəqilliyin faktiki qazanılması və dövlətçiliyin əsaslarının yaradılması başlanmışdır.

Biz bilirik ki, Bakının alınması günahsız qurbanlarla də müşaiyətlə olunub. Biz bunları dərin kədərlə xatırlayırıq, amma müharibənin təbiəti və onun nəticələri belə hallarsız ötüşmür.

Tarix həmişə öz hüdudlarını müdafiə edən xalqa münasibət bəsləyib. Və tarixin Azərbaycana köməyə göndərdiyi Osmanlı imperiyasının mərd oğulları öz qan qardaşlarına yardım etmək üçün dağ və dərələrdən keçərək, hər cür çətinliyə, aclığa və əzaba dözərək bolşevik cəbhələri üzərinə şığıdılar.

O vaxtdan bir il keçib. Bu vaxt ərzində Azərbaycan dövlətçiliyi siyasi çaxnaşmada, xarici və daxili təhlükələrin içərisində yavaş-yavaş cücərib və möhkəmlənib. Və indi fikrən bir il əvvələ qayıdaraq gənc respublikanın necə özünü qoruduğunu, özünün siyasi gücünü təsdiq etdiyini düşünəndə, bir illik müstəqil siyasi həyat dövründə əldə edilmiş nailiyyətləri analiz edəndə, möhkəmlənən dövlətçiliyi və gənc respublikanın həyatının bütün sahələrində qurulmuş qayda-qanunu görürük. Bu zaman aydın olur ki, Azərbaycan dövlətinin və xalqının zəifləməyən inkişaf tempi gələcək siyasi həyat və dövlətçilik quruculuğunda indiyədək görünməmiş qabiliyyət vəd edir (6).

*"Azərbaycan" (rusca), 15 Sentyabr,
1919, N197.*

* * * *

E L A N

*"Qafqaz İslam Ordusunun komandiri Nuru Paşa
bu gün saat 10-dan 12-yə qədər gələnləri qəbul edir.
Əbula gəlmək istəyən şəxslər adyudanta növbəyə
qatılmalıdır".*

*"Azərbaycan" qəzeti,
(rusca), 1918, N19.*

**AZƏRBAYCAN ŞAİR VƏ YAZIÇILARININ
TÜRKLƏRİN BAKINI AZAD ETMƏSİNƏ HƏSR
OLUNAN BƏDİİ ƏSƏRLƏRİ**

Əhməd Cavad

GƏLMƏ!

Bu dağlar mənimdir yeni gün gördü,
Boğar səni ahım, ey duman gəlmə!
İnanma fələyə dönükdür üzü,
Bir üzə gülməyir, hər zaman gəlmə!

Ey yağmursuz bulud, uğursuz kölgə
Dəyişməm mən alı o çirkin rəngə.
Sevdası könlümdə bir dağın ölkə,
Baxar yad gözlərə pək yaman, gəlmə!

Könüllər bir dəniz, coşdurma onu,
Coşqun könüllərin fırtına sonu.
Sən ey Şimal yeli, gəl etmə bunu,
Yox isə əmrinə uymayan, gəlmə!

Sən ey gözlərimə batan quruntu,
Sağlam bir imanə səndən nə qorxu!
Bəslərsə vicdanlar pək böyük duyğu,
Yenilməz bir qələ hər vicdan, gəlmə!.. (25, s.139)

11 noyabr, 1919, Bakı.

*Qaliblərin təkrar Bakıya gələcəyi xəbəri çıxdığı vaxt
söylənmişdir.*

*Seçilmiş əsərləri,
I cild, Bakı, 1992.*

İNGİLİS

Bakıya gəlmişsiz salam verməyə,
Ey Xan sarayını tutan ingilis!
Gedərkən Kəbəyə Hacı karvanı,
Hacılar yoluna çıxan ingilis!

Damağında Çanaqqala ağısı,
Sənmisən türk ellərinin yağısı?
İslam dünyasının ölüm çalğısı,
Ölüm ninnisiylə yaxan ingilis!

Sarıb Hindistanın cansız qolunu,
Gəldin bağlamağa Turan yolunu.
Aldadıb hər yerdə Tanrı qulunu,
İnsanları ucuz satan ingilis!

Bax yenə qarşında köksümü açdım,
 Bakı dağlarına al bayraq sancdım.
 Sən meydan oxudun, gəldim, ulaşdım,
 Mərd deyil meydandan qaçan, ingilis!

Sən bağla hər yolu, süngüm tez açar,
 Üç ayda gələnlər üç gündə qaçar.
 Zənn etmə qurşunum havalı uçar,
 Türkdür bu qurşunu atan, ingilis!

O xain gözünü dikdiyin ellər,
 Mənim nişanlımdır, türkülər söylər...
 Göz dikmə taxtına, bax əlim titrər,
 Düşəcək xəttinə talan, ingilis! (25, s. 150-151)

*Bu parça 12 sentyabr 1918-ci ildə əsgərlərimiz
 tərəfindən Bakı mühasirə edildiyi vaxt Bakı ətrafında olan
 Güzdəkdə söylənmişdir.*

*Seçilmiş əsərləri, I cild
 Bakı, 1992*

ŞƏHİDLƏRƏ

(Azərbaycandakı Osmanlı şəhidlərinə)

Qalx, qalx! Sarmaşılıq məzar altından,
 Gəlmiş ziyarətə qızlar, gəlinlər.
 Ey karvan keçidi, yollar üstündə,
 Hər gələn yolçuya yol soran əsgər!

Sənin qovduqların yabançı xanlar,
 Qurtardı ölkəmi tökdüyün qanlar!
 Bax nasıl ölməkdə tozlar, dumanlar,
 Qərib məzarını mən də bərabər!

Sənin qanındanmı düzlərdə böylə,
 Qüdrət bitirmişdir sayılmaz lələ?!
 Dost elindən qopdu bir yanıq nalə,
 Yoxsa o nalənin ruhumu söylər?!

Keçərkən göylərdən bir qatar durna,
 Ağlar buraxdığı gözleri sorma!
 Bax doğru çıxmaqda gördüyün rəya,
 Bəslədiyən əməl bu gün gülümsər.

Çarıqlı qardaşın sadədil köylü,
 Gəldi məzarına bir örük urdu.
 Toplanıb baş-başa hər üçü-dördü,
 Hər gün köylü qızlar dərđini dinlər! (25, s. 154-155)

10 mayıs 1919, Gəncə.

*İstiqlahımızın bir illiyi münasibətilə çıxan
 "İstiqlal" məcmuəsi üçün verildi.*

*Seçilmiş əsərləri, I cild,
 Bakı, 1992.*

TÜRK ORDUSUNA

Ey şanlı ölkənin şanlı ordusu,
Unutmam Qafqaza girdiyin günü!
Gəlirkən qovmaya Turandan Rusu,
Ayağını Qara dəniz öpdümü?

İlk atarkən əski bürcə addımı,
Qars qalası salam topu atdımı?
Sən yaparkən orda zəfər şənliyi,
Məğlub düşmən qaşlarını çatdımı?

Çıxdığın gün Allah Əkbər Dağına,
Dağıstan dağları qibtə eylədi.
Baxdım Sarayıviran tağına,
"Sən gəlirsən, şən oluram" - söylədi.

Gəldiyin gün Kürün axar-baxarı,
Əski günahlardan silkindi, çıxdı.
Eşidib Gümrüdə təkbir səsini,
Araz sevincindən dünyanı yıxdı. (25, s. 152-153)

1918, Gəncə

Seçilmiş əsərləri, I cild

Bakı, 1992

ÇIRPINIRDIN QARA DƏNİZ

Çırpınırdın Qara dəniz,
Baxıb Türkün bayrağına.
"Ah!..." deyərdin heç ölməzdim,
Düşə bilsəm ayağına!

Ayrı düşmüş dost elindən,
İllər var ki, çarpar sinən...
Vəfalıdır gəldi, gedən,
Yol ver Türkün bayrağına!

İncilər tök, gəl yoluna,
Sırmalar sən sağ-soluna.
Fırtınalar dursun yana,
Salam Türkün bayrağına!

"Həmidiyyə" o Türk qanı,
Heç birinin bitməz şanı.
"Kazbek" olsun ilk qurbanı,
Heyran Türkün bayrağına!

Dost elindən əsən yellər,
Bana şer, salam söylər.
Olsun bizim bütün ellər,
Qurban Türkün bayrağına!
Yol ver Türkün bayrağına!!.(25, s. 149-150)

1914, Gəncə.

1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusu Bakını azad etdikdən sonra bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli bu şeirə musiqi bəstələmişdir.

Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, 1992.,

BİSMİLLAH

Atıldı dağlardan zəfər topları,
Yürüdü irəli əsgər, bismillah!
O Xan sarayında çiçəkli bir qız,
Bəklıyor bizlərdən zəfər, bismillah!

Ey döyünən ürək, dumanlı şəhər,
Bilirmisən bu zor gurultu nədir?
Aç sisli qoynunu Ordumuz gəlir,
Nişanlın qoynuna girər, bismillah!

Ey hərbin taleyi, bizə yol ver, yol!
Sən ey gözəl dəniz, gəl Türkcə ram ol!
Sən ey sağa, sola qılnc vuran qol,
Qollarına qüvvət gələr, bismillah!

Ey Bakı, sən qorxma, gəldik, gələli,
Səninçün atıldıq daim irəli.
Sağ qalanlar annələrə təsəlli,
Şəhidlərin ruhu gülər, bismillah!

Ey düşmən alnının yazısı qara,
Öldürməz bizləri vurduğun yara.
Yolladığın qurşun ərməğan sana,
O kirli alnını öpər, bismillah!

Sən mərd olub dursan qarşımda əgər,
Qudurğan saçmalı növbətin keçər.
Sağlandığın topraq qanını içər,
Yurdum olmaz sana sipər, bismillah!

Yurdumuzda bizə meydan oxuyan,
Murdar cəmdəkləri murdar qoxuyan.
Tək bir səslərini uzaqdan duyan,
Düşmənimiz aman istər, bismillah! (25, s 147-148)

*Seçilmiş əsərləri,
I cild, Bakı, 1992.*

EY ƏSGƏR
(Ordumuza ərməğan)

Dağa, daşa sancağını öpdürüb,
Duman kimi bu dağları bürüdün!
Dənizlərə salam rəsmi yapıdırıb,
Göylərdəki bulud kimi yürüdün!

Yürü, yürü batan günün izinə,
Gülümsəyir doğan Günəş yüzünə.

Baş əydi, bax, toplarının səsinə,
Yad ellərin yıldırımını, şimşəyi.
Quzğun kimi qurumağa başladı,
Səni görən cəlladların biləyi!

Yürü, yürü batan günün izinə,
Gülümsəyir doğan Günəş yüzünə.

Arslan kimi saldırdığın düşmana,
Ər oğlu ər olduğunu göstərdin!
Fələk bu gün uyğun sana, deyir ki,
Türk əsgəri, sən böyləmi istərdin?

Yürü, yürü batan günün izinə,
Gülümsəyir doğan Günəş yüzünə.

Qardaşlığın fərmanına baş əyib,
Məzlumların imdadına yetişdin!
Qaranlıqda süngün sana yol açdı,
Sən o yoldan muradına yetişdin!

Yürü, yürü batan günün izinə,
Gülümsəyir doğan Günəş yüzünə.

Ey Türk, sənin hansı dində olduğun
Minarəyə buyur, bizə söyləsin!
Eşitməyən qulaqlara səsini,
Əsən yelə buyur, xəbər eyləsin!

Yürü, yürü batan günün izinə,
Gülümsəyir doğan Günəş yüzünə.

Şu qarşıkı duman çıxan bacadan,
Sən gəlmədən iniltilər çıxardı.
Geciksəydin, məzlumların fəryadı,
Yeri, göyü, kainatı yıxardı.

Yürü, yürü batan günün izinə,
Gülümsəyir doğan Günəş yüzünə.

Ey Türk, bana sevda çiçək bu şeylər,
Göydə hilal, yerdə sənin sancağın!
Durnalarla göndərdiyim salamı,
Yetirdimi sana ana toprağı?

Yürü, yürü batan günün izinə,
Gülümsəyir doğan Günəş yüzünə. (25, s. 151-152)

*Seçilmiş əsərləri, I cild,
Bakı, 1992.*

* * * *

Məhəmməd Hadi Əbdülsəlimzadə

TÜRKÜN NƏĞMƏSİ

Türkün tökülən qanları bihudə gedərmi?
Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmə?
Dörd ildə verilmiş bu qədər can hədəər olmaz,
Məfkurə yolunda tökülən qan hədəər olmaz,

Qiyətli olan xuni-şəhidan hədər olmaz,
Dul qalmış olan noheye-nisvarı hədər olmaz,
Bax sən sonuna, himməti-türkan hədər olmaz,
Bədbəxt olan əfqani-yetiman hədər olmaz.
Türkün tökülən qanları bihudə gedərmi?
Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmi?

Qan ilə qazandıq zəfəri, verməyiz əldən,
Xof eyləmədik atəşi-dəhhaşe-dövlətdən,
Bir zərrə belə qorxmayınız dəst-əcəldən,
İstərsə cahan çevrili, varsın da təməldən,
Türkün üzü çevrilməyəcək səmti-əməldən,
Türklər geriye dönməyəcək müslih əməldən.
Yüksək yaşamaq istər ikən cümlə miləldən:
Türkün tökülən qanları bihudə gedərmi?
Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmi?(1)

"Azərbaycan" qəzeti
1918-ci il, N1

ŞÜHƏDAYİ-HÜRRİYYƏTİMİZİN ƏRVAHINA İTHAF

Sizin məzarınız iştə qülubi-millətdir!
Bu sözlərim yürəgimdən qopan həqiqətdir.
Sizi unutmayacaq şanlı millətim əsla,
Əmin olun buna, ey zinəti-cahani-vəfa.
Sizinlə buldu bu millət şərəfli istiqlal,
Sizinlə buldu bu millət həyati püriqbal.
Bu günlər etmədə əhli-vətən sizi dəryad,
Salamlayır sizi iştə bu millət-azad.
Müəbbədən diridir namınız bu dünyada,

Sizin də ruhunuz uçsun behişt-i-əlada.
 Bizi xilas edərək pənceyi-əsarətdən,
 Nicatbəxş olaraq dəsti-əhli vəhşətdən.
 Çəkildiniz əbədi xüldzari-rəhmanə,
 Behişt-i-rəhmətə yəni: diyari-rəxşanə.
 O xuninizlə açıldı bəhari-hürriyyət,
 Sizin də yurdunuz olsun behişt-i-ülviyyət. (20, s. 546)

Bakı, 31 mart 1919.

*"Azərbaycan" qəzeti,
 1919-cu il, 31 mart.*

ZƏFƏRİ - NƏHAYƏYƏ DOĞRU...

Mərd olan əsgərliyi təqdir edər əzyan ilə,
 Əsgər olmaq fərzdür hər mömünə Quran ilə.
 Əsgər olmaq bir şərəfdür Trk üçün, İslam üçün,
 Əsgəriyyətlə yaşar millət həyatı şan ilə.
 Ən işıq bir ömr istərsək günəş altında biz,
 Durmalı iddiyəyə qarşı qeyrəti-rəxşan ilə.
 Daima türk oğlu hifz etmişdir öz namusunu,
 Əldəki süyfü-şücaət, dildəki iman ilə.
 Qorqmayırız düşməndən əsla dönsə dünya atəşə,
 Hər zamanda etmişiz qovğa qövi-şahan ilə.
 Ta əzəldəndir cahanda şanlıdır tariximiz,
 Zişərəf bir millətiz tarixdə bürhan ilə.
 Qaçmayız meydani-qovğadan əmin ol, ey əduv!

(20, s. 546)

*"Azərbaycan" qəzeti,
 6 oktyabr, 1918-ci il.*

Abbasğa Qayıbov (Nazir)

(Miralay Cəmil Cahid bəyin mədhində)

Sənin ey sərvəri-vala, münnin Kirdigar olsun,
Pənahın rəhməti-həqqi, şəfəqqət Pərvədigar olsun.

Vücudi-pakini lütfi-Xuda hifz etsin afətdən,
Sənə tale həmişə dəstgirü bəxt yar olsun.

Edibsən dörd sənə millət yolunda himməti-qeyrət,
Sənə ey cani-millət, mərhəbalar səd həzar olsun.

Çəkibsən rəncü-zəhmətlər, əziyyətlər, məşəqqətlər,
Bu niyyətlə ki, qövmi-türk sahibi-iqtidar olsun.

Daha göstər həmiyyət, ərşə yüksəlt Türk növrağın,
Sənin üçün şövkətü izzət, bizim üçün iftixar olsun.

Edəməm şərhi-övsafi-Cəmilin etməyə cürət,
Budur ki, təbi-qasir aciz, şərmsar olsun.

Bu tazə məsnədin təbrik birlə gözlərəm ümmid,
Əhali içrə asayış, müəssis bərqərar olsun.

Saralmış xüfksal zülmə gülzarı İslamın,
Axır sərçəşməyi-ədlin ki, sərsəbz abdar olsun.

Saqında Əhmədi-Həmdi, solunda həm Həsən Fəhmi,
Bu qeyrətli mücahidlər həmişə payidar olsun.

Bunu yazmağa etdi hissi-türkiyyət məni vadar,
Sənə bəs Türklüyün adından bu şerim yadigar olsun.

Qazağın şairi Abbas Qaibzadə Nazirdən,
Səmimi-qəlbdən ərzi-salami-bişümar olsun.(20, s. 547)

İyul, 1918-ci il.

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam
Ordusu. Bakı, Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları
İnstitutu Nəşriyyatı, N006, 2008.*

* * * *

Salman Mümtaz

ÖYÜN, MİLLƏT

*Yavəran həzrət şəhriyaridən Qafqaz İslam Ordusu Baş
Əmmandanı, Süpəhsalar-əzəm dövlətli fəriq Nuru Paşa
Əzrətlərinə ithaf olunur*

Öyün, millət ki, iltafı olub şövkətli sultanım,
Hilalın haləsi qılsın əhatə Türk atanın.
Təfaxür eylə, ey millət, muradın hasil oldu,
Daha əflakə yüksəlməz əninü-ahü-əfğanın.
Ziyasız rus zülmündən o yüksək ruhum ölmüşdü,
Tuturdu şişəyə hərdəm şərabi-nab tək qanın.
Qızılgül tək açıl, gül, gör ki, Türkün şanlı ordusu,
Rəvaq-ərşə nəşəb etmiş Böyük Osmanlı ünvanın.
Səmayə doğru Toğrul tək, sən ey Türk oğlu, uç, yüksəl
Ki, sənsən şanlı övladı şərəfli əski Türkanın.
Bulud altında qalmışdı əgərçi kövkəbi-bəxtin,
Gör imdi nücumzahtək hilalın nücumu tabanın.
Görək Tağ-Məqrənsdən açılısın toğrası,
Mələklər zib-duş etsin ləvasın al Osmanın.
Bütün mümtaz ellərdən olar Türk milləti Mümtaz,
Sürər bundan sonra Türklük şərəfli-şanlı dövrünün.

(20, s. 548)

*"Azərbaycan", 30 oktyabr
1918-ci il*

Ummügülsüm

YOLUNU BƏKLƏDİM!

Bu şer bir il qabaq qanlı mart hadiseyi-ələməsindən zərbaycan Türk müsəlmanlarını düşmənlər əlindən xilas mək və ölümdən qurtarmaq üçün qardaş, arkadaş deyər, rə, tər, dağ, daş aşaraq yardıma gələn şanlı Türkiyə dulusuna ithafən yazılmışdır.

Yürüyürkən ölüm saçan fırtınalar önündən,
Uçqun dərələrə uçdum tiyələrə dırmandım.
Baxdım ki, yox xilas yeri fəlakət cəngindən,
Qara yaşlar anma yenir gözlərimə çarpmadı,
Pək səmimi bir məhəbbət bir an bəni saxladı.
Görürdüm ağ dumanlar qara sislər altında,
Türk elinin sədəti, xanimanı yaxılır.
Ləpə çalan qan içində, girdabların ağzında,
Qəhrəmanlar çabalayır, mərd igidlər can verir.
Of, sevgili yurduğazım, tayanamam bu kədəre,
Tayanamam ciyərimi parçalayan zəhərə.

Yaşayamam səndən iraq, dözəməm o hicrana,
Yaşayamam, annəciyim, bən çəkəməm o dərdi.

Heç sönməyən kinlərimlə yüzi qara düşməne,
Alov saçan dodaqlarım bəd dualar söylədi.
Şaşqın-şaşqın düşüyordum və qalxınca yürürdüm,
Düşmən bəni izlədikcə namusumu sürürdüm.

Qəlbi yanıq sızlayaraq gəzdim vəhşi çölləri,
Köksümdə uyutdurdum böyük arzu, böyük kam.
Boğularaq, inləyərkən rübabımın telləri,
Hər dağlar da səslənirdi hər: intiqam, intiqam!
Dinlədikcə o səsləri bənə qarşı anlardım,
Bir qurtuluş ümidilə izlərini arardım.

Nərdə bənim ardı-önü düşmən kəsən qılıncım?
Neredədir, yigit qardaş, nərdə bəklədiyim?
Neçin susmuş biləklərim, nərdə bənim o gücüm?
Neçün gəlməz böyük ordu, neçün gəlmir sevdiyim?
Yuca dağlar, arzumuzun salamına əgilin,
Bəni qurtarmaya gələn dostlarıma yol verin.

İştə gəldin, gözlərimin yaşlarını qurutdun,
Nəvazişin ovunmayan qərrib ruhu oxşadı.
Heç ölçüyə sığınmayan dərdlərimi ovutdun,
Qara günüm hilalının işığıyla parladı.
Artıq bana nəsbil degil şadlıq, sevinc - deyərəkən,
Gəldim, aldın yürəgimi - ağlama, gül, - dedin sən.

(67a, s. 1)

Gözümüz yaşlıdır, sinəmiz dağ
Bakı, 199

BU YILKİ MAYISDA

Türklük eşqilə qəlbi çarpanlara

O günləri ovunmadan, gülmədən,
Ağladım ağlayan Türkün dərдинə.
Bu yılki yazıda bir nəşə bilmədən,
Yanardım yaxılan yurdun oduna.
Elimin baharı, həyatı sönmüş,
Qönçəsi, nəğməsi yasa bürünmüş.

Qoynunda inləyən bəni-bəşərin,
Acıqlı halına gülür təbiət.
İnsanlar uğrayan müsibətlərin,
Acısını bilməz, umar səadət.
Qanlı torpaqlar üstə talalar bitər,
Əninlərə qarşı bələlər ötər.

Ağ yüzləri qarartmış yoxluq qarası,
Açıq alınlara kölgə salmışdı.
Ağlardı yurdumun bağı, bağçası,
Gözü yoxsulluğun dərди almışdı,
Türkü söylənməz olmuşdu o vədə,
Yox qızları köyün tarla başında, ah.

Sevimli bir gözəl mayıs günündə,
Təqib etmişdi ikinci çağı.
Dolaşırdım yaşıllıqlar içində,
Könlümü ovladı bir gül yarpağı.
Güllüklərə baxdım, təsəlli buldum,
Dağılmış yurdumun şairi oldum.

Qəlbimin dərдинi ovutmaq üçün,
Dinlədim bu zaman bülbül səsini.
Tanırdım zövqünü bütün gəncliyin,

Ümüdlü bir duyğu güldürdü bəni.
Hər çiçək yarpağı bəncə bir şer,
Hər qönçə ruhuma nəşələr verir.

Mələşən quzular indi təpədən,
Axacağa doğru, quyu başına.
Yürəgim şadlandı bilməm ki, nədən,
Baxınca yurdumun hər bir daşına.
İçimdən bir səda söylədi bana,
Xoş xəbər verirəm şimdi bən sana.

Ağlama, gözlərin ziya görəcək,
Firqətsiz vüsəlin dadı bilinməz.
Gəlir bir zaman ki, yüzün güləcək,
Qaranlıq olmazsa, yıldız görünməz,
Ruhunu oxşayar sevdiğin gözəl,
Boynuna sarılır qayeyi-əməl.

Səfa ümidilə cəfa gəlirsə,
Ağlama, hər cəfa səfa bəklədir.
Ümidini kəsmə, bəla gəlirsə,
Ağlama, yurdunda şənliklər olar,
Qaranlıq üfqündə bir günəş doğar.

Bundan sonra artıq degilsən məhkum,
Atılan addımlar haqqa doğrudur.
Yürüdüyün yollar degil uçurum,
Hakəm yalan degil, bu gün doğrudur.
İllərdir sənin aydın günlərin,
Vüslətini bəkləmədə dilbərim! (20, s. 550-55)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Bakı, Qafqaz Unuversiteti Qafqaz Araşdırmalar İnstitutu Nəşriyyatı, N006, 200

Abdulla Şaiq

NEÇİN BÖYLƏ GECİKDİN?

Sənsiz qəlbim qırıq, sönük, çeynənmiş, xırdalanmış,
Ömür şüşəm daşa dəymiş, həyatım parçalanmış.
Qırıq bir saz kimi sizlər qanlı, yorğun telləri,
Yakılar da, yakar bütün qayğı vurmuş elləri.
Şu vətənin öksüzləri, gəlinləri, dulları,
Göz yaşıyla sulamış hər keçdiyiniz yolları.
Yolunuzu bəkləməkdən bənizləri saralmış,
Heç gəlmədin. O şən, gülər ürəkləri qəm almış.
Sən gəlməsən, dolumsanmış ürəklər heç şad olmaz,
Sən gəlməsən, xarabaya dönən qəlb abad olmaz.
Sən gəlməsən günəş doğmaz, ümid gülüm açılmaz.
Dodaqlarım gülməz, sönük baxtıma nur saçılmaz.
Başqasını istəməm də, ey Türk, çapuk sən gəl, sən,
Bəkləməkdən yoruldu, eh, iştə gec qaldın, nədən?
Yollarına daşmı qalanmış? Ya azgın quldurlar
Burakmıyor? Daş, dəmir, ya polad olsa da onlar.
Ürəyində şölələnən mətin, qızgın atəşlə,

Yak onları, ərit, söndür, çeynə, boğ, əz, xırpala,
Xain, alçaq düşmənlərə qol gücünü həp göstər.
Aç yolları, çapuk gəl ki, qəlbim səni istər. (20, s. 551-552)

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslan
Ordusu. Bakı, Qafqaz Unversiteti Qafqaz Araşdırmalar
İnstitutu Nəşriyyatı, N006, 2008*

YENİ AY DOĞARKƏN

*(Türk bikələri qiyafəsində alicənab bir qadın
oğlu Yavuzə yeni doğan ayı göstərərək)*

Oğlum, Yavuz, o alaca buludlardan az uzaq,
Gül yanaqlı, ağ bənizli, yeni doğan aya bax!
Almas kiprikli gözlərin nasıl dikmiş üzünə,
Nur saçaqlı saçlarını dağıtmış üz-gözünə,
Adaxlı bir gəlin kimi süsəni, sevimli, dilbər,
Bax nə qədər yaxışmış da canında yeddi ölkər.

Yavuz

Anacığım! Bən günəşi aydan, yeddi ölkərdən
Çox sevirəm, lakin bilməm şu aya bən baxarkən
Neçin əski diləklərim dalğalanır gözümdə,
Neçin tatlı, uğurlu bir duyğu doğar üzümdə?
Neçin bu ay ruhuma pək uyğun, munis görünür?
İçim, dışım günəş kimi neçin nura bürübür,
Neçin bu ay gözümdə bir dilək qədər sevimli?
O əski ay bunca parlaq, şux baxışlı deyildi.
Söylə, bu ay, anacığım, nə oldu, nədir o hürr idi?

Qadın

Yavrum! Onu mələklər həp yıldız-yıldız doğradı,
Bax, o ayın bölüyüdür parlaq o yeddi ülkər,
Hər birisi bir ülkər kimi, günəş kimi nur saçar.
"O ülkərin hər birisi bir igidin yıldızı",
" - Ya, benimki hankısıdır?"
" - Pək parlaq o qırmızı".
" - Ülkərlər, anacığım, bax nə qədər ufaqdır!
İşıqları pək sönük, həp bir-birindən uzaqdır.
Bən istərəm, yeddi ülkər qovuşsun bir-birinə,
Üzərimizə günəş kimi doğsun, ülkər yerinə.
Şu günəş həp doğsun da heç həqq eşqinə sönməsin!
Şən-Şən yurdlar bir qaranlıq məzarlığa dönməsin.
Bən istərəm ki, şu günəş yıldızları dikəltsin!
Bən istərəm, şu günəşə bütün yer-göy tapınsın,
Qurd, quzu həp bir otlasın, bir yatağa sığınsın.
Dörd yanımda ildırımlar çaxsın, şimşək oynasın.
O günəşdir iştə bənim taleyimin ülkəri".

Qadın

Oylə isə öyklü oğlum, ayı, yıldızları
Bir-birinə bitişdirib uğurlu bir günəş yap! (20, s. 552-553)

*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam
Ordusu. Bakı, Qafqaz Unversiteti Qafqaz Araşdırmaları
İnstitutu Nəşriyyatı, N006, 2008.*

Əbdü Əfəndizadə

*Hər ürəkdə səbt olubdur
(yazılıbdır):
YA ÖLÜM, YA TÜRKİYƏ!*

BİR NEÇƏ SÖZ

İslam aləmində yaşayan diri millət yalnız Osmanlı olub mabaqisi ölümcül bir halda imrari-həyat etməkdədir. İçərisində yaşadığımız aləmşümul müharibə burasını dəfaət ilə sübuta yetirdi. Binaən bəri bizlərdən bu halda hakim olmaz. Hər kəs bu iddiaya düşərsə, millətinə böyü bir xəyanət etmiş olur. Buna görə Türk və İslam aləmi xülafəyi-ali-osman bayrağı altında birləşib şanlı Türkiyəyə ilhaq olmazsa, artıq yaşamasına ümid yoxdur. Türkiyənin bizlərə babalıq etməyə hər bir cəhətdən haqqı vardır və edəcəkdir...

Mən də müharibəyə felən iştirak etmədimsə də, fikrən Osmanlı ordusunun dövrü-bərində davranmaqda idim və ara-sıra hissiyyati millətpərvərlərimi (1) və başca düşüncələrimi nəzmən kağız üzərində səbt edirdim (2).

Bu mənzumələr tək mənim deyil, bəlkə, cümlə Qafqaz qardaşlarımla hissiyyati-milliyələrini havidir. Zira ki bunların hər birisi öz vaxtında millət içərisində əldən-ə keçməkdə və xanəndələr ağzında oxunmaqda idi.

İndi haman əsərləri topladım və əl-həqq məsələsi üçün cəşkilatda bulunduğum bir çox şəhərlər və vilayətlərin müdiri-əfkarı olan "Qafqaza dəvət" mənzuməmi Türkiyə ordusu namına əlavə etdim. Həmin əsərlər bizlərin əski tarixdən bəri ana Türkiyəyə qovuşmaq fikrimiz yeganə əməlimiz olduğu üçün və məhz bu cəhətdən layiqi-ətina olunar deyib tərəfi-acizanəmdən qəhrəman Türk ordusuna təqdim olunmalarına cəsərət etdim. Qəbul olunursa, özümü ən böyük bəxtiyarlardan add edərəm.

1. *Hissiyati millətpərvərlərimi - milli hisslərimi*
2. *Səbt edirdim - yazırdım*

Şəhri-Nuxa-sənei-1336. Səh 3.

Ərzrum qalasının ruslar tərəfindən işğal edilməsi və Qars müsəlmanlarının düşmən pəncəsi altında əzilmələri münasibəti ilə

NÖVHƏ

Xudavənda, hər iqlimə qılıbsan çarə yüz yerdən!
 Nədəndir pəs bizim millət olub biçarə yüz yerdən?
 Hesabca milləti-islam üçüz (üç yüz) milyonu keçmişdir,
 Nə hikmətdir, həmin millət olub səd parə yüz yerdən?
Hanı İnan? Hanı Turan? Hanı Şah Əkbərin təxti?
Dönüb bu aləmi-islam xarabazarə yüz yerdən!
Qazan getdi, Krım getdi, Mərrakuş (1), Əndəlis (2) getdi,
Buxara məhv olur dini satıb dinarə yüz yerdən!
Tarablus, Əlcəzair, Misir, Tunis, Xivə puç oldu!

Dağıldı aləmi-islam parə-parə yüz yerdən...
Səlatını-şahənşahanı (3) millətdən bir ad qaldı,
Xilafətgahi-islamə uruldu yarə yüz yerdən!
Səlim, Osman, Ərtoğrul Bayəzid, Fatehin nəslı,
Bu aslanzadələrdır tək verən can yarə yüz yerdən.
Pənahlı müsəlmanın qaldı tək Osmanlı ordusu!
Həmin ordu urdu başın daşa-divarə yüz yerdən!
Bu millət altı yüz ildir, edir övladını qurban...
Qoyur canın, tökür qanın, açıb fəvvarə yüz yerdən!
Kəlami-Allahı, dini hifz edən bu qəhrəmanlardır,
Birə yüz düşmənə qarşı çalandır yarə yüz yerdən!
Məhəmməd-Müstəfanın, Kəbənın, şahı-şəhidanın
Bu millət xadimidir kim, düşüb azadə yüz yerdən!
Aya, ey milləti-ali! Dönübdür çərxi islamın,
Vətən qan ağlayır indi, geyinmiş qarə yüz yerdən...
Təcavüz eyləyir düşmən sərəsər ərz namusa...
Bizim ümidimiz sənsən, buna qıl çarə yüz yerdən!
Həbibı-Allahı qıl halı, gəlib görsün bu əhvalı,
Nədəndir söyləsin, millət qalıb avarə yüz yerdən.
Təmənna qılsın Allahdan bizə namus, sizə himmət,
Bizə qeyrəti-məhəbbət... Sizlərə bir çarə yüz yerdən...

1. *Mərrakuş - Mərakeş*

2. *Əndəlis - Əlcəzair*

3. *Səlatını-şahənşahanı - Sultanlar sultanı, şahlar şahı*

*Sibirya, Romaniya, Rusiya və qeyriləri
mühəzım olmaq münasibəti ilə*

ÜMİD

Deyəsən bizlərə tann bu dönüş sayə salıb,
Baxıram hər tərəfə, düşməni ah-vayə salıb...
Tarixi seyr elə gör, bir nə edibdir düşmən...
 İmdi tədbiri nədir, aləmi hay-hayə salıb?
 Misiri, Hindi tutan ingilisi-düşməni-din
 Bu dönüş hiylə oxum Bəsrəyə minayə salıb.
 Əlcəzayirü-Mərrakuşlə Tarablus, Tunis,
 Düşməne loxma olub, millətə bir qayə salıb.
 Səltənətlər dağıdan hürr Firəngistana bax!
 Meylini indi də Şamə bu fərmayə salıb...
 Qazanı, həm Krımı, Qafqazı, həm Turanı
 Şimal ayısı udub, meyli Buxaraya salıb...
 Kərbəla, Məkkə, Mədinə, Məşhədü Qüdsi-şərif,
 Gör bu gün düşməni-dini necə sövdayə salıb?!
 Xayinanə buluşur Türkiyəni, İrani...
 Əfqanıstanı, Bellucistanı sonraya salıb.
 Fatehin məscidinə xaş tikəcəkmis məlun...
 Səlimin mülkünü bayquş yıxacaq vayə salıb!..
 Həmdüllah ki, rəva görmədi bu zülmü xuda,
 Məscidin məxrəbini səmti-kəlisaya salıb!
 Qəhrəmananə hücum eylədi düşmənlərinə,
Türkün ordusu nəhayət oxunu yayə salıb.
Ol səbəbdən bizə ümmidi-nicat oldu bu gün,
 Əhli-imanı xudaməqsədi-mavayə salıb!
 Bizə məxsus edilən bügzü, nifağı tann
 Kafiristanə bu gün qismət edib, mayə salıb!
 Bu gürüh ali-müsəlmanə rəva gördüyünü,
 Döndərib bari-xuda ümməti-İsayə salıb.
 Ayıq ol, türk, ərəb, fars, tatar əqvamı!

İtirib qüvvəsin ol kəs ki, sizi payə salıb.
İntiqam almalısən, bəy, gəda, müttəfiq ol!
Fürsəti fövt eləmə milləti qovğayə salıb!
Nüsrətin gör ki, xudanın necə tədbir elədi,
Qəhrəman nemsələri türklərə həmsayə salıb!
Züvqiya! Sən də bu gün canını qurban eylə!
Vətənin meylini çün aşıqi-şeydayə salıb...

*Hürriyyətdən sonra keçdiyimiz
adi günlər təcrübəsi olaraq*

*Acı həqiqətlər qarşısında
böyük ümidvarlıq*

Qəsəmi-pərvərdigarə qılmışam, səbrim nəhayətdir,
Gərək şimdi açam sirri, deməzsən çün xəyanətdir.
Nədəndir bizlərin halı rəzalət pür nədamətdir,
Məgər yalnız bətalətdir səbəb, yaxud cəhalətdir?
Deyil haşa! Əsl əsbabi bir başqa fəlakətdir!
Yıxan türk aləmini əskidən qalmış bənəmlikdir.
Bu aləm içrə hər dəm təfriqə salmış bənəmlikdir,
Ayırmış milləti, dinə qılıc çalmış bənəmlikdir.
Tamam əyani-ixvanı ələ almış bənəmlikdir,
Bənəmlikdən necə bizlər üçün bir qiyamətdir.

**Yönəl tarixə doğru, gör bənəmlik bir nələr qoydu,
İgid Çingizin övladın ayırdı, dərbədər qoydu.
Teymurləngin büsatını dağıtdı, bisəmər qoydu,
Nə Baurdan, nə Nadirdən, nə Əkbərdən əsər qoydu,
Bənəmlik türklərə bəxş etdiyi yalnız zəlalətdir.**

Bənəmlik kəndini sevməxsə, bir əmri təbibdir
 Ki, onsuz bir tərəqqi mümkün olmaz - bu bədihidir.
 Fəqət hankı bənəmlik həm təbii, həm həqiqiqdir?
 Firəngi, nemsəvi japonidir, ya ingilisdır...
 Bənəmi bunlar üçün mənbəi-elmü səadətdir!

Nədəndir pəs ki, bir qövmq bənəmlik tacidar etdi?
Digər bir qövçü məhkum elədi, zülmə düçar etdi?
 Birin alicənab etdi, birini kəsmədar etdi?
 Bir iqlimə nicat verdi, birini tarımar etdi?
 Birində hökm edir birlik, birisində şərərətdir?

Bu ondandır ki, hər bir türk millət işrə tənhadır!
 Nemislər millətinin üzvüdür, hər fərdi danadır.
 Firənglər, ingilislər həmçinin birlikdə yektadır.
 Ayırmaq bunları yek-digərindən bir müəmmadır.
 Qovuşdurmaq, barışdırmaq bizi eyni kəramətdir.

Nemis millətlə fəxr eylər, bizə məchuldur millət!
 Firəng qövmündən ayrılmaz, bizə mənfurdur millət!
 Yapon milli tərəqqidə, bizə çox dövrüdür millət!
 Olar madər sanır qövmün, bizə bir gordur millət!
 Olar qurban verir qövmə, bizə millət nə hacətdir?

Cahanın ol güruha millətdir mərkəzi bişəkk,
 Bizə mərkəz deyil, aləm özü qurbanımızdır tək!
 Nə əyandan, nə alimdən, nə başqa sinifdən seçsək,
 İki adam tapılmaz bizdə olsun yekcəhət-yekrəng!..
 Bu ziddiyyət, bu keyf mayəşə milli dəlalətdir!

Bu nəfsaniyyəti hifz etməyə qalxandır millət,
Bu nəfsaniyyətə bişəkk verən qurbandır millət.
Budur bizdə olan məslək, belə talandır millət!
Nifaqə, zülmə yox sərhad, tamam giryandır millət,
Rətasət, mənffəti-şəxsi bizə amal, adətdir.

Neçün hürriyyətə bizzat düşmənlik edir əyan?
Nasıl etməz ki, istibdad qılmış onları xaqan!
Qılıc, qamçı qoparsın nalə, qoy fəxr eləsin şeytan,
Qayıtsın, əsri-istibdad, olsun yurdumuz viran,
Yetişsin bir neçə adam muradına... ədalətdir!

Nəcabət bizlərə məxsus olan xislətdir, ey qafil,
Sədaqət, rəhm, insafü ədalət türklərə şamil...
Buna hökm eləyir düşmən, bunu isbat edir aqıl,
Necə bədbəxt adamsan ki, "öz məqsudimə nail
Olum" deyirsən, düşünürsən ki, bu milli cinayətdir?"

Ayıl, ey zadei-millət! Ey əyan! Ey müəllimlər...
Yaxışmaz sizlərə qəflət! Keçirsən fürsəti, kimlər
Görün meydan oxur: "Türk aləmində olmasın türklər?"
Rəvadımı bu gündən sonra bir də qəflət etsinlər
O kəslər kim düşünmüşlər ki, böhrani-siyasətdir?

Xoşa, Osmanlı imdi bu mərəzdən salim olmuşdur,
Vətən divanəsi... millət yolunda xadim olmuşdur...
Nicatın sirrini bulmuş, ayılmış, qaim olmuşdur,
Cocuqlar, həm qadınlar əsgər olmuş, alim olmuşdur,
Bizi ilhaq edərsə kəndinə, milli hidayətdir.

Aya, ey şanlı Osmanlı! Cahangir, qəhrəman millət!
 Livayi-dini gəl qaldır! Tamam ixvanı qıl dəvət!
 Ona qandır nədir borcu... əldən getməmiş fürsət,
 Bu an keşməkeşdə ittifaqən kəsb edib qüvvət,
 İtirmiş ixtiyarını geri alsın, kifayətdir...

Nemislər əsri sabiqdə pərişan idi bizlərdən,
 Müəllim sayəsində aldılar təlim mərdü zənn...
 Beyinlər milli amal ilə doldu, çünki hər evdən
 Gələn layla sədasi bəsləyirdi afəti-düşmən...
 Tamamdır. Hal üçün, Zövqi, sənin borcun işarətdir!

*Zaqafqaz Seymini millət tanımayı, Türk və İslam
 ləminin mənafeyinə zidd, fəqət qüvvəsiz bir firqələr qurul-
 uyu ədd ediyor. Millətin bu halda yeganə məqsədi qəhrəman
 Türk ordusunun Qafqaza vüududur.*

QAFQAZA DƏVƏT

**Ey nəsib övladın ordusu, Şəki, Şirvanə gəl!
 Tiflisü, Baküyü Şişə, Gəncəbü Səlyanə gəl!
 Qafqazın hər guşəsində guş qıl, nalanə gəl!
 Hazırq biz siz gələrkən can verək sultanə gəl!
 Səbrimiz daha tükəndi, durma gəl, şahənə gəl!
 Yurdumuz düşmən əlində olmamış viranə gəl!**

**Hər ürəkdə səbt olubdur: "Ya ölüm, ya Türkiyə!"
 Hər ağızdan yüksəlir fəryadi-şeyda: Türkiyə!**

Hər məqamda başqa söz yox, cümlə guya: Türkiyə!
Ən qəvi düşmən bu gün olmuşsa bərpa, Türkiyə!
Səbrimiz artıq tükəndi, durma gəl, mərdanə gəl!
Yurdumuz düşmən əlində olmamış viranə gəl!

Millətin sənsən pənahı, dini-islam rəhbəri!
Misrü Hindistau İran... günbəgün getdi geri,
Bircəsinin yox bu gündə səltənəti-kərrü fəri...
Razı qıldın tək bu aləmdə sən o peyğəmbəri,
Tabü taqət qalmayıbdır kimsədə, dərmanə gəl!
Yurdumuz düşmən əlində olmamış viranə gəl! (24)

Mirzə Bala Məmmədzadə

BAKI UĞRUNDA MÜHARİBƏ

*Türklərin Bakını azad etməsinə
həsr edilmiş dram əsərinin tamaşaya qoyulmasının
proqramı (1918-ci il, 17 sentyabr)*

Axşam tamaşası - Hökumət teatrosunda Proqram

"Türk aktyorları" idarəsində çaharşənbə günü, sentyabr ayının 17-də 1919-cu ildə tamaşaya qoyulmuşdur: Mirzə Bala Məmmədzadənin yazmış olduğu "Bakı uğrundə müharibə" draması, 7 pərdədə.

İştirak edən şəxslər:

1. Sadiq - cənab Xəlil Hüseynov
2. Birinci qadın - xanım Lizina
3. İkinci qadın - xanım Qəmər
4. Aslan - cənab Hacıbaba Şərifov
5. Muxtar - A. M. Şərifov
6. Qurban - Gəraybəyov
7. Nivva - Sidqi Ruhulla

8. Birinci qız - xanım Lizina
9. İkinci qız - xanım Qəmər
10. Heydər - cənab Əliislam
11. Qafqar - cənab Nərimanov
12. Fəttah - cənab Hüseyinağa
13. Birinci qoca - cənab Həmayil
14. İkinci qoca - cənab Qasımov
15. Kamil Feyzi - cənab Darablı
16. Arakel - cənab Mirpaşa
17. Andrey - cənab Kazım Kazımzadə
18. Sasun - cənab Anaplı
19. Arşak - cənab H. B. Şərifov
20. Səltənət - xanım İ. İ.linskaya
21. Yeleza - xanım Məqburə

Tamaşa başlanacaq: axşam saat 9-un yarısında.

Müdür: Baş rejissor: Abbas Mirzə Şərifov

ELAN: Həmin sentyabrın 19-da 4-cü dəfə olaraq Cəfər Abbaszadənin yazmış olduğu "Bakı müharibəsi" tamaşaya çəkiləcəkdir.

Nuru Paşa haqqında əsər

Bakının Türklər tərəfindən azad edilməsi münasibəti ilə əlaqədə bir çox dəyərli əsərlər nəşr edildi. Həmin əsərlərdən biri də belə adlanır: "Mart hadisəsi - 1918 və yaxud Nuru Paşa Ordusu tərəfindən Bakının işğalı (azad edilməsi). Əsərin müəllifi Seyidağa Axundzadədir. Kitab "Turan" mətbəxəsi mürəttiblərinin nəşriyyatında çap olunub. Əsər tarixi-publisistik üslubdadır. Dörd hissədən ibarətdir.

Birinci hissədə Mart faciəsi, aprele qədərki hadisələr təsvir edilib. İkinci hissədə apreldən iyula qədərki hadisələr təsvir olunub. Üçüncü hissədə iyuldan sentyabra, Bakının alınması hadisələri verilib. **Dördüncü hissədə isə Bakının alınması, Nuru Paşanın xalq tərəfindən xilaskar kimi çağırılması göstərilib.**

مارت حادثه سی

۱۹۱۸

— ویا خود —

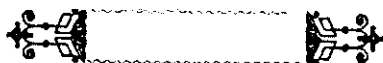
نوری پاشا

اوردوسی طرفندن

|| باکوئنگ اشغالی ||

مؤلفی: سید آغا آخوند زاده

﴿ نوران ﴾ مطبعه سی مرتبلیفک نشراتی ﴿

برنجی طبع

باکو، ۱۹۱۹

III FƏSİL

AZƏRBAYCANLI MÜHACİLƏRİN BAKININ QURTULUŞU TARİXİNİ YAŞATMASI

“Bakı uğrunda aparılan çətin savaşlarda Azərbaycan və Anadolu mücahidlərinin qanları bərabər axıdılmış və übarək cəsədləri eyni qardaş məzarlarında dəfn edilmişdir. Bu müştərək savaşlar, müştərək alinyazısının müştərək istiqbalın bir simvoludur.

15 Sentyabr 1918 tarixli günü Türk tarixinin şanlı zəfərlərindən biri, həm də ən önəmlilərindən biridir. Bu fərin hər hansı maddi mənfəət, qayələri ilə heç bir əqəsi olmamışdır. Sırf qardaşın qardaşa yardımını dəfni güdmüşdür.”

TÜRKİYƏDƏ NƏŞR EDİLƏN MƏTBUAT ORQANLARINDA VƏ KİTABLARDA 15 Sentyabr HADİSƏLƏRİ

M. Ə. Rəsulzadə

QARDAŞ TÜRKİYƏNİN İMDADI

Bolşeviklər Azərbaycan Türklüyünün Rusiya ixtilal kəbiri (böyük inqilab - Oktyabr inqilabı) tərəfində dəxi elan olunan "təyini-müqəddərat" haqqından istifadəyə qalxdığını, Bakı küçələrində axıtdıqları qanlarda boğma "İsmailiyyə" binasında yaxılan hürriyyət məşəlini möhtəşəm binanın ənqazi vərəmədi (xarabalıqları) altına da söndürmək istədilər.

Belə müdhiş bir tarixi cinayət baş verdiyi zaman millət fikir və idealını təmsil edən müsəlman deputatlar Tiflisdə idilər. O zaman Tiflisdə başlanan "Seym" müştərək məclisi bir tərəfdən çarizmdən varis olan Qafqaz cəbhəsinə aid məsələnin həlli, digər tərəfdən də Rusiyadan əbədi ayrılaraq istiqlal elan etmək məsələsini tədqiq və müzakirə etməklə məşğul idi.

Seymdəki müsəlman deputatlarının bütün hümmətləri (üzvləri) gərək cəbhə məsələsinin müsəlləhanə bir surətdə təsviyəsi gərək Qafqaz istiqlalının bir an əvvəl qüvvədə fele çıxarılmasına tərəf idi. **Çünki Rusiyadan ayrı, müstəqil bir Qafqaz üçün bundan daha yaxşı bir fürsət olmayacağına əmin idilər.** Müstəqil bir Qafqaz yalnız Qafqaz müsəlmanlarının deyil, daim rus taxt-tacının istilası altında olan digər islam ölkələrinin də mənafeyi üçün lazım idi. Bakı faciəsi

qəzasının şəhərə girib-çıxması üçün salamat qalmış olan b
məhəllə də yandı. Yanmayan yalnız 2 kilsə idi.

Şamaxının düçar olduğu təcavüzə Lənkəran, Salyan, Quba, Nəvahi və Kürdəmir kimi qəza, şəhər və qəsəbələr də məruz qaldı. Bu təcavüzlər əsnasında yaxılan xanimaların, qıyılan ərz və namusların, kəsilən qarı qocaların, yağmaya gedən mal-qaranın təsviri qeyri-qabili-təsəvvür bəfaciə təşkil edir.

Təhlükə artıq Gəncəyə gəlmişdi. Bir tərəfdən Gəncə məcburiyyətdə ikən, digər tərəfdən də Qarabağ erməniləri Bakı bolşevikləri ilə birləşmək üçün bir plan tərtib etdirdilər. Azərbaycanın atəş ilə qılıncdan keçirilməsi planı. Məlum Şaumyanın qəzetəsi "muxtariyyət deyil, xarabazə alacaqsınız!" - deyirdi.

Belə bir təhlükə qarşısında milləti müdafiə edəcək yalnız bir Gəncə qalmışdı. Gəncə öhdəsinə düşən bu ağır vəzifəni təkbaşına davam etdirə bilməzdi. Müdafiə günləri uzandıca işlərin idarəsi əldən çıxır, bolşevik əlinə keçməyən yerlərdə də böyük bir itaətsizlik və anarxiya yaranırdı.

Bu yolla həyat üçün yaranmış bir təhlükəyə qarşı hakimiyyətini qəbul etdiyi Tiflis hökumətindən laqeydlik görün. Azərbaycan ictimai fikrində təbii olaraq bir inandırma yaranırdı. **Bu çətin vəziyyətdən milləti qurtaracaq yeganə bəçarə vardı: Türkiyə!**

Ümidlər ancaq oraya yönəlmişdi: **"O qardaş millət gələcək, bizi düşmən əlindən qurtaracaq!"** Xalqın bundan başqa bir ümidi qalmamışdı.

Halbuki məsafə bu qədər də bəsit deyildi. Özü Rusiyadan ayrı, fələn müstəqil bir halda idarə etməklə olan Cənubi-Qafqaz Türkiyə ilə sülh yaratmaq istədi halda məqsədinə daha müvəffəq ola bilmirdi. Türkiyə

Cənubi-Qafqaz hökuməti naminə Trabzona gəlmiş, 1914-
il hərbindən əvvəlki Qafqaz hüdudunun müstəqilliyini
təmin etmək üçün gələn heyətə Brest-Litovsk müqaviləsinin
məzmunu ilə qəbulunu təklif edirdi. Bu təklifə görə Cənubi-
Qafqaz hökuməti vaxtilə türklərdən hərbi təzminata
qəbul olaraq alınan Qars, Ərdəhan və Batumdan əl
kəməlidir. Bu vilayətləri bolşevik hökuməti Brest-Litovsk
müqaviləsi ilə tərk etmişdi. Vəziyyət bu hala çatanda
Trabzon müzakirəsi olduqca ciddiləşirdi. Ermənilərlə gürcülər
"hərb etmədən Türkiyəyə təslim olmağı" deyirdilər.
Bunun tərəfdən bolşevizm, digər tərəfdən də erməni və gürcü
fəngiyyəti arasında qalan müsəlmanlar çətin bir
vəziyyətə düşər olmuşdular. Bu vəziyyətin ciddiliyini dərk
edən Trabzon heyəti erməni, gürcü və türk üzvlərinin birgə
məsləhiyyəti ilə Türkiyə ultimatumunun qəbuluna qərar verdiyi
müzakirə "Seym" məclisi gürcü menşevikləri ilə erməni daş-
naklarının əksəriyyətilə hərbə qərar vermişdilər.

Konfrans yarımçıq qalmış, hərb başlamış, heyət Tiflisə
gətirilmişdi. Fəqət heyət Tiflisə gələndə qədər hərb də artıq
başlanmış, Batum süqut etmiş, Qars mühasirəyə alınmışdı.

**Artıq davam gətirmək mümkün deyildi, hərb dayanmalı,
sülh yaradılmalı, Cənubi-Qafqaz istiqlalı rəsmən elan
edilməlidir. Yoxsa biz ayrılır, öz başımızın çarəsinə baxırıq-
yay. "Seym"dəki müsəlman üzvləri son çarəyə əl
atmışdılar.**

Yanlışıq macərəyə qapıldıqlarını və Cənubi-Qafqaz
qüvvələrinin belə bir hərbə qətiyyətlə hazır olmadığını dərk edən
rəhbərlər də bundan başqa bir çarə qalmadığına qane oldu-
lar. Cəfəng Qeqçiqori hökumətini susdurub, yerinə sülhçü
Çengeli kabinetini gətirdilər. Batumda yeni müzakirə
başlandı. Çengeli Trabzondakı türk iddiasının artmayacağı-

na ümid edərkən, həqiqət təsəvvür etdiyi kimi çıxmaq. Batum ilə Qarsda tökülən türk qanına İstanbul hökuməti qanhaqqı olaraq yeni bir ərazi tələb edirdi. Axsix, Axalkələk, Aleksandropol, Sürməli və Naxçıvan qəzalara bu tələbi təşkil edirdi.

Cənubi-Qafqaz icazəli heyəti ilə türk təşrif heyəti Batumda müzakirə məşğulunda ikən, Nuru Paşa ilə bərabər bir neçə zabiti İran və Qarabağ tərəfdən Gəncəyə daxil olmuşdular. O zaman müdhiş bir anarxiyaya məruz digər tərəfdən də bolşevik təcavüzü ilə hədələnən Gəncə Nuru Paşanı göydən enmiş xilaskar bir mələk kimi qarşılamışdı.

Batum müzakirəsi bir çox çətinliklərə məruz qalırdı. **Müzakirə uzanırdı.** Gürcülər artıq Cənubi-Qafqaz hökuməti itaətində qalmağı öz hesablarına zərərli görür, altından Almaniya ilə danışıqlar aparırdılar. Türkiyə ilə müttəfiqi Almaniya arasındakı ixtilaf gürcülərə belə bir hərəkətin faydalı olacağını təlqin edirdi. Nəhayət, əraziyə yerinə yetirildi. Mayın 26-da Gürcüstan Cənubi-Qafqazda ayrı özbaşına müstəqil bir cümhuriyyət təşkil etdiyini elan etdi.

Gürcüstanın Cənubi-Qafqaz federasiyasından çıxması üçün birləşmiş hökumət parçalanmışdı. Bunun üçün Seymdəki müsəlman üzvü də gürcülər kimi özlərini Azərbaycan milli şurasını elan etdilər. **İki gün sonra May 28-də Milli Şura Azərbaycanın istiqlalını elan etdi və bu hadisəni 30 may tarixli yayımı ilə bütün dövlətlərə bildirdi.** Milli Şura istiqlal elanı ilə bərabər Azərbaycan hökuməti də təşkil etdi. İlk hökumət, Tiflisdə Azərbaycan milli hərəkətinin düşmənləri tərəfindən qətlə yetirilən mərhum Fətəli xanın rəyasət heyətində təşəkkül etmişdi.

Cənubi-Qafqaz hökumətinin dağılması ilə Batumdakı azəli heyəti də dağılmış, onun müqabilində Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan heyətləri münfəridən sülh müzavirəsini idamə etdirmişdilər (fərdi qaydada sülh müqaviləsini davam etdirmişdilər). **Batumda 4 iyunda övlət mənafeyi naminə Ədliyyə naziri və birinci müavin Əlil bəylə Şərq orduları komandanı və ikinci müavin Vəhib paşa, Azərbaycan naminə Milli Şura rəisi Məhəmməd Əmin Əsulzadə və Xarici İşlər naziri Məhəmməd Həsən bəylər tərəfindən bir əhdnamə imza edildi. Bu əhdnamənin 4-cü maddəsinə görə məmləkətin əmniyyət və asayişini müdafiə etmək üçün Azərbaycan Cümhuriyyəti Türkiyədən əgər yardım istəmək haqqına malik idi.**

Azərbaycanın hansı çətinliklərə məruz qaldığı və bu təhlükələrdən çıxma bilmək üçün Türkiyənin yardımına ehtiyac olduğunu Azərbaycan nümayəndələri (nümayəndələri) Azərbaycanla Batumda türklərlə yaranan təmasları əsnasında şifahi şəkildə anlatmışdılar. Bu dəfə Azərbaycan Milli Şurası naminə biz və Xariciyyə Nəzarəti naminə də Məhəmməd Həsən bəy müqavilənin 4-cü maddəsinə istinadən Türkiyə hökumətinə müraciətlə imdad istədik.

Bütün Azərbaycan xalqının ümidlərinə uyğun olan bu müraciətimizə Türkiyə icazəli heyəti öz müvafiq cavabını verdi. Fəqət Gürcüstan tərəfi ilə ediləcək imdad Almaniyada hökumətini göstərdiyi çətinliklər ucbatından istənilən bir yardım ala bilmirdi. Fövqəladə vəziyyət və şərait içərisində qıtlıq elan edən Milli Şura Gəncəyə üz tutdu.

İyun ayının 16-da keçirdiyi tarixi iclasında Milli Şura Ətəli xanın ikinci kabinetini təşkil və bütün ixtiyarını Əlxarıda adı çəkilən hökumətə həvalə edərək, fövqəladə vəziyyət adı ilə özü tətillə etdi. Məclisin bu xüsusda qeyd

etdiyi qərar aşağıdakı şəkildə idi: "Azərbaycanın keçirməkdə olduğu daxili və xarici çətinlikləri nəzərə alaraq Azərbaycan Milli Şurası bütün hüquq və səlahiyyətini Fətəli xan Xoyski rəyasət heyətində təşəkkül edən kabinəyə həvalə və yuxarıda adı çəkilən kabinəni arayı-ümumiyyə üzərində müstənd bilətəxir məclisi-müəssisan (ümumi seçkilər yolu ilə təxirə salınmadan Təsisçilər Məclisinin seçilməsi) dəvə oluncaya qədər Azərbaycan həqiqi hakimiyyətini öz əlində saxlayaraq heç kimə verməmək vəzifəsini saxlayır".

Azərbaycan Milli Şurasının bu şəkildə tətili o zaman Gəncədə yaranan bir taqım (qisim) siyasi mübarizələ nəticəsində hasil olmuşdu. Bu mübarizə məmləkət üsul idarəsinə aid demokratik cərəyanlarla aristokratik zehniyyətlər arasında vüqu gəlirdi (baş verirdi). Hər tərəfdən düşmən bir cərəyanla əhatə olunan məmləkətdə bu kimi mübarizələri bir zaman müvəqqət üçün bir tərəf etmək lüzumu vardı. Bu lüzum geniş səlahiyyətlərə malik bir hökumətin təşəkkülü üçün təmin edilmişdi.

Azərbaycanın təşəkkül tarixində mühümlükdən baş verən bu hadisə əsnasında Milli Şuranın nə kimi hissiyyətə la təsis olunduğunu göstərmək üçün söylədiyimiz açıqlanmış nitqini qismən burada dərc edirik: "...Bəli əfəndilər Azərbaycanın müvəqqəti paytaxtı olan Gəncədə naqis dən olsaydı, millətin milli hakimiyyəti təmsil edən bir müəssisəni (təsisçilərin) bu sürətlə meydandan çəkilmək məcburiyyətində qalması heç şübhəsiz, demokratiyanın bir ricəti (geriyə qaytarma, geriləmə və irticanın bir müvəqqəti fəqiiyyətidir. Bu ricət (geriləmə) ağ və təmiz qüvvələrlə müqabil qara və pak qüvvələri qüvvətləndirəcəkdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən görüləcə ilk baxışda bizim halımız Ukraynanın halına bənzəyir. Bu hallar bizdə Rusiya

inqilabının iflasına dair bir əqidə formalaşdırır. Fəqət, Əfəndilər! Zavahirlə qalmayaq, səthi düşünməyə, həm də əyus olmayaq. Rusiya inqilabı, nə deyirlərsə-desinlər, Qətiyyəni iflas etmədi. Rusiyada inqilab nə edəcəkdir? Bu əlaqəli "Böyük Rusiya" fikri ilə zəhərlənmiş rus inqilabçıları Qətiyyəni-nəzərindən deyil, inqilabın öz kəndi təbiətini təhlil edərək cavab verməlidir. Belə baxılırsa, Rusiya inqilabı ədalət və məğdur siniflərlə məhkum millətləri azad etməlidir. Məğdur (zərər çəkən) siniflər, etiraf edək ki, Qətiyyəni-nəzərindən yaxşısını aldılar. Millətlər isə bir-bir istiqlal əldə edirlər. İnqilab dünyanın altıda birini tutan böyük Rusiya yaratmaq vəzifəsində idi? Qətiyyəni deyildi. Qətiyyəni varan sinif hürryyətləri əlbəttə ki, qeyd olunacaq və Qətiyyəni (liberal) bir şəkllə girəcəkdir. Çünki hürryyətin bu şəkllə heç şübhəsiz ki, hürryyət deyil, bir afətdir (fəaldır). Fəqət, bu yolda ediləcək ricət (geriləmə), əminəm ki, hər halda inqilabdan əvvəl mövcud olan hüdudun övtəsində (övtərində) deyil, gerisində saxlanacaqdır. Demək, əvvələ nisbəttdə hər halda yaxşı olacaqdır. **Əfəndilər! Mən sabit Rusiya ərazisində baş verən bu hadisəyə belə baxıram. Buna qarşı da hələ ümidlərimlə yaşayıram. Əfəndilər, bilirəm ki, Azərbaycan Rusiya inqilabının doğurduğu müsbət nəticələrlə elan etdiyi əsil hürryyətdən son dərəcə istiqlal əldə edəcəkdir. İştə müstəqil bir Azərbaycan: siyasətin hürryyət və istiqlal edəcək Azərbaycanda ictimai hürryyətlər bəşər hüququna aid düsturlar hər halda istilaçı Rusiya manından daha geniş, daha əlverişli olacağına şübhə etmirəm. Hətta, əfəndilər, söyləmək istəyirəm ki, Azərbaycan Qafqazda ən hürryyətpərvər və inqilabçı səvvür olunan Gürcüstandan daha məsuddur. Çünki burada bizim daxili hürryyətlərimizə nüfuz edən edəcəyi**

təsəvvür edilən qüvvə yad bir qüvvə deyil, öz qüvvəmizdir (alqışlar). Buradan istiqbal böyük və şanlı bir millətin müxtəlif tələf şöbə və budaqlarını tovhidə doğru gedəcəyi eyni məqsədimizdir (alqışlar). İctimai və hüquqi hürriyyətlərdən itirsək də, siyasətdə qazanacağıq. Halbuki Ukrayna və Gürcüstan belə deyil.

Bəli, əfəndilər! Heç də ümitsiz olmayaq. Tarixin, millətə və vətənlərə qarşı ədalətli və ədalətli bir amalmız nöqtəyi-nəzərindən əlverişli bir zamanda olduğunu düşünməliyəm. Bizim üçün fürsət ələ keçdiyini unutmayaq. Bütün qüvvəmizi bu hürriyyət siyasətinin təsbitinə sərf etməliyik. **Bunun üçün də hər dürlü fədakarlığa hazır dayanaq...**

Yuxarıda iqtibas olunmuş qərarname üçün Milli Şura tərəfindən məmləkətin idarəsinə vəkil edilmiş olan hökumət bir an əvvəl Bakını geri alacaqdır.

Nuru Paşa öhdəsindəki ordunun yardımını ilə az bir vaxtda Bakı vilayətindən başqa Azərbaycanın bir çox vilayətlərində sülhü təmin etdi. Yalnız Bakı ilə ətrafda bolşeviklərin əlində idi. Bunlar ara-sıra üsyan edərdi, təcavüz belə edirdilər. 5-6 aylıq bir fürsətdən istifadə edərək bolşeviklər olduqca mühüm bir müdafiə hazırlamışdılar.

Xaricdən, Azərbaycan və Türkiyə milli qüvvələrinin tərəfindən təzyiqlənən bolşevik-daşnaksütyun qüvvələrinə daxilən sarsılır, aralarına nifaq düşürdü. Nəhayət mühasirədə olan Bakıda bolşevik diktaturasına qarşı birinci bir keçmiş və mövqeyi iqtidar erməni alayları ilə Bakı limanındakı bəhriyyəlilərə (dənizçilərə) istinad edərdi. ermənilərlə ruslardan mütəşəkkil bir "direktvara" (birbaşa) kəsilir. Bu direktvar ingilisləri Bakıya dəvət edir. O zaman İranda olan ingilis komandanlığı bu dəvət üçün Bakıya əsgər çağırır. Vəziyyət bu şəkildə alınca Türkiyədən yeni qüvvələrin gətirilməsi lazım gəlir. Almanlar isə yuxarıda

Yıldırımi kimi, Gürcüstan tərifi (vasitəsi) ilə Bakıya gedən İrkiyə yardım qüvvələrini məğlubiyətə uğradılar. Bunun üçün Bakının geri alınması da iyulun 15-nə qədər çətinlikdir.

Nəhayət, qanlı bir mücadilədən sonra qardaş xilasına natan qəhrəman Məhmədciyin türk birliyi tarixində onun hərflərlə yazılacaq bir fədakarlığı ilə Azərbaycanın illi qüvvələri öz paytaxtına girir. Altı ay qan-yaş tökən əməliyyatının üzü gülür. Qurban bayramı kimi məsud bir gündə Bakı təkrar öz sahiblərinin əlinə keçir.

O zaman biz İstanbulda idik. Vüstayi (bütün) Avropa özlətlərinin iştirakı ilə toplanacaq konfrans iştirak üçün gərək Qafqaz Cümhuriyyətləri ilə bərabər Azərbaycan Cümhuriyyətini təmsil edən heyət də var idi. **O dövrün İrkiyə naziri və baş komandan vəkili olan Ənvər Paşa əmrləri telefon etdilər:**

- Əmin bəy, Bakı alındı!

Bu qısa xəbərin mənə yaratdığı təsiri tam təsvir edə bilmirəm. O təsiri hələ unuda bilmirəm.

Bundan bir neçə gün əvvəl Almaniya hökumətinin bir qərarını protesto etmişdik. Almaniya dövləti bolşevik hökuməti ilə Brest-Litovsk sazişinə əlavə olaraq yazdığı bir qərarla əsasən Bakı vilayətinin Kür çayına qədər olan ərazisini rusların işğalına icazə vermiş, əvəzində özünə neft tədarükünü təmin etmişdi. Bu münasibətlə bizə müraciət edən qəzetçilər: "Bakısız Azərbaycan - başsız bədəndir" - yazmışdık. Başlı məşhur Gilyotin məngənəsində olan bir qələmin xilasını necə mümkündürsə, Bakının geri qaytarılması da o nisbətdə möcüzəli bir iş idi. Həqiqətən də belə idi. Sonradan məzarları unudulmuş qalan Anadolu İrkiyəçiləri Bakıdakı şəhidlikləri ilə türklüyə yeni bir

siyasi vücut verirdilər. Maddətən unudulmuş, fəqət mənə bütün qəlblərdə dəfn edilən bu qəhrəman şəhidlər yalnız Bakıdadırlarmı? Naxçıvandan, Qarabağdan, Şamaxıdan Gəncədən Bakıya qədər bir yer varmı ki, orada belə bir fədakar yatmasın?!..

Bəli, Azərbaycanın hər yerində şairin təsvir etdiyi "Sarmaşığılı bir məzar" taparsınız ki, qızlar-gəlinlə tərəfindən ziyarətgah halına çatan bu məzar, qardaş imdadına çatan "TÜRK" məzarıdır. (53, s. 36-43)

*Azərbaycan Cümhuriyyəti (keyfiyyəti-təşəkkülü və
şimdiki vəziyyəti) İstanbul 1339-1341(1922)*

* * * *

QAFQAZ İSLAM ORDUSU

Mirzə Ba

4 iyun 1918-ci ildə Batumda Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında imzalanan anlaşmaya görə Azərbaycan komandanlığının əmrinə göndərilən 5 Qafqaz piyada tümeni (diviziyası) az sonra Azərbaycan qüvvələrini də özünə birləşdirərək "Qafqaz İslam Ordusu" adını almışdı. Avqust 1918-ci ildə 15 piyada tümeni (diviziyası) ilə dəstəklənən Qafqaz İslam Ordusu Sentyabrda Bakını qızıl istiladan qurtararaq Azərbaycanı tarixi vəzifəsini zəfərlə bitirdikdən sonra Dağıstanın qurtuluşuna başlamış; sentyabrın sonu oktyabr ayının əvvəlində Dərbəndi, Temir-Xanı-Şuranı

mil Qalasını düşməndən təmizləyərək Dağıstan sülh-vəzləri ilə birlikdə Terek-Qala üzərinə getdiyi bir zamanda Osmanlı Dövlətinin müttəfiqləri ilə birlikdə məğlubiyyət bəri alınmışdı. Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanı və bütün Qafqazı xilas edəcəkdi.

30\10\1918 tarixli Mondros sülh müqaviləsinin 11-ci maddəsi bunu amir (əsasən) olduğu kimi 15-ci maddəsi də qısmi İngilis işğalına verirdi. Mondros sülh müqaviləsi haqqında imzalanmadan Tələt Paşanın yerini işğal edən Əhməd Tələt Paşanın verdiyi bir əmrə görə: "Brest-Litovsk müqaviləsi xaricində olaraq işğal edilən Qafqaz aksamının (Azərbaycanın) 24\10\1918 tarixindən etibarən altı həftə ərzində xilas icra ediləcəkdir".

Brest-Litovsk müqaviləsi yalnız Batum, Ərdəhan və Kars vilayətlərini əlinə alır və başqa bir yazımızda da anladığımız kimi, Moskva bu hədd xaricində, yəni Azərbaycan və Osmanlı Qafqazda Osmanlı ordusunun hərəkətini hər zaman qəbul etməmiş və buna mane olmaq üçün Almaniya ilə, Bakı şəhərini hesabına bir anlaşmaya da girmişdi. Osmanlı dövləti ilə müttəfiqlərinin məğlubiyyətinə görə Moskva tərəfindən qəbul edilmiş (ləğv edilmiş) olan bu Brest-Litovsk müqaviləsi "Hər millətin öz müqəddəratını ancaq özünün qorumaq haqqına malik olduğundan" da bəhs etməkdədir. Sovet Rusiyası tərəfindən də qəbul və elan edilən bu müqaviləni irəli sürən Azərbaycan Cümhuriyyət hökumətinin bu məşru (qanuni) haqqını şiddətlə müdafiə edən mərhum Tələt Paşa, 23 Sentyabr 1918-ci ildə Almaniya ilə bir protokol imzalamışdı. Bu protokola görə, hər iki tərəf Azərbaycanın istiqlalını tanıyır və Osmanlı hökumətlərinin çəkilməsi şərti ilə bu istiqlalın Rusiyada da qorunması işini Almaniya öz üzərinə götürürdü. Mondros

sülh müqaviləsindən daha əvvəl Qafqaz İslam Ordusunu aqibəti bəlli idi. Fəqət bu ordu Azərbaycanda milli b qüvvə yetişdirmək vəzifəsi ilə də məşğul idi. Sonralar Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına təyin olunan mərhum Nuru Paşa muallim-zabit heyəti başında 4 İyul 1918-ci il anlaşmasından çox əvvəl may ayının ortalarında bu məqsədlə Azərbaycana gəlmişdi. Maiyetini (ətrafındakıları) Mosulda buraxan Nuru Paşa Azərbaycanda Üçüncü Ordu Komandanı Vehip Paşaya yolladığı bir raportunda burada milli bir ordu təşkil etmək üçün hər cür imkanın və vəsaitin mövcud olduğunu, yalnız muallim-zabit kadrına ehtiyac hiss edildiyini yazır və Mosulda qalan müəllim-zabit heyətinin bir an əvvəl göndərilməsini rica edirdi. Bilindiyi kimi, bu heyət bir türlü gəlib çıxmaqdan Gəncədə kiçik zabit məktəbi açılmışsa da, İstiqlal savaşı başlanandan sonra sahədə əsaslı bir gəlişməyə mane olmuşdu. Əsl fəaliyyəti İstiqlal zəfərindən sonra başlayacaqdı. Və Qafqaz İslam Ordusu yerini işğal edəcək bir Azərbaycan ordusu yaratmaq məqsədindən mədumadan çəkilərsə, siyasi və əsgəri müvazinətin alt-üst olacağı Qafqazda hər şey məhv edilmiş sayılacaq və Azərbaycanın müqəddəratı təhlükəyə düşəcəkdi. Bu durumun nəzakətini təqdir etmiş olacaq ki, yeni Osmanlı kabinəsi, Qafqaz İslam Ordusunun Qafqazı təhliyə etməsi (boşaltması) üçün verdiyi əmrdən iki gün sonra, 26\10\1918 tarix və 5276 sayılı bir əmrnamədə eyni ilə deyilirdi: "Şimali Qafqazla Azərbaycanda xizmət etmək istəyənlər qalmaqaldır".

Bu müsaidəyə uyan Nuru Paşa Qafqaz İslam Ordusu komandanlığından istefa verərək, yerini "Azərbaycanda Osmanlı kətaatı (ordu hissələri) komandanı" ünvanını alan Mirliva Mürsəl Bəyə (sonraları general Mürsəl Bakıya) və

niş və özü də Azərbaycan ordusu komandanı ünvanını almışdır. Bu şəkildə Nuru Paşa 4 noyabr 1918-ci ildə Azərbaycan hökuməti ilə burada qalacaq zabitlər üçün "qədim edilən müqavilə şəraiti" başlığı altında, Orduya bir əbliğ yayınlatmışdır. 15 maddədən ibarət bu müqaviləyə görə: "Azərbaycan xidmətinə girəcək zabitlər və məmurlar üçün (haqqında danışılan) hökumət təbəəsi olacaq. Cəza və mükafat xüsuslarında da Azərbaycan qanunlarına tabe olacaqlar" (maddə 1). "Zabitlər rütbə səviyyələri ilə qalacaqlar. (Fəxri təbiri (rütbələri) qalacaqdır). Türkiyədə xidmət etməyən terfi edənlər (növbəti rütbəni alanlar) burada bir ay ərzində yüksək rütbəsi ilə qazanacaqlar" (maddə 2). "Hər ay əvvəl 15 ildə, azimet və avdet dail (gedişi-dönüşü), 2 ay əvvəl əvvəl verəcəkdir. Bu iki ay maaşı hərəkətdən əvvəl verəcəkdir (arxasınca) və kamilən alacaqdır" (maddə 3).

"Azərbaycandakı xidmət müddətində xidməti əsgərliyə xidməti əvvəl zəyi edəcəklərə, üç ildən beş ilə qədər olmaq şərti ilə maaş nisbətində təzminat verəcəkdir" (maddə 10). Üç ili bütünlüklə Azərbaycanda keçirənlərə xitam müddətində altı aylıq mükafat veriləcəkdir. Üç ilin xitamında xitam (müqaviləni), üç ildən aşağı olmamaq şərti ilə xitam (yeniləmək) edəcəklərə, bir dəfəyə məxsus olmaq şərti ilə, bir illik maaş nisbətində mükafat verilir" (maddə 11).

"Zabitlərin Türkiyədəki ailələrinə verilməkdə olan yardım (yardım) və ərzağın bundan sonra yenə verilməsi üçün Azərbaycan hökumətinə görə lazımlı tədbir sayılacaqdır. Bunun üçün sərf olunacaq məbləğ Azərbaycan hökumətinin borcu olacaq və iki hökumət arasında məbləğ (məxsusi) yerinə yetiriləcəkdir" (maddə 12).

Fəqət, Mondros müqaviləsi bu kontratoyu (müqaviləni)

kağız üzərində buraxdı. Müqavilənin 11 maddəsinə görə, Osmanlı hökuməti Cənubi Qafqazla şimal-batı İrani tahliyə (boşaltmağı) edir. 15-ci maddəyə görə də Batumla Bakının İngilislər tərəfindən işğalına razılıq göstərirdi. Osmanlı hökuməti Hərbiyə naziri 24 noyabr 1918-ci ildə 9-cu Orduya bu əmri yollamışdır:

"1. - 28\10\1918 və 11. Ş. 5887 sayılı əmr, vəziyyəti ahire mücibince mefsühtur (son vəziyyətə görə ləğv edilmişdir). Şimali və cənubi Qafqazda olan bölümün zabit və efrad (fərdlər), iki ayı keçməmək şərti ilə, 9-cu ordu komandanlığınca təyin ediləcək zaman ərzində 9-cu ordu ilə ittifaq edəcəkdir.

2- Esliha və cəbhə (silah və sursat) daha 9-cu orduya təslim ediləcəkdir.

3 - Bu əmrə itaət etməyənlər haqqında təqib kampaniyası qurulacaq və 9-cu ordu komandanlığı bu əmrə Nuru Paşaya, Mürsəl Bəyə və Yusif İzzət Paşaya məsul edəcək və nəticəsini bildirəcəkdir".

Buna görə 9-cu ordu komandanı mirliya (albay) Z. Şövqü bəy "30 dekabr 1918-ci il tarixinə qədər Azərbaycanda və şimali Qafqazda heç bir Osmanlı zabit və nəfəri, silah və cəbbəxanası qalmayacağı" və "qalanlar haqqında təqib icra ediləcəyi" xüsusunda bir əmr göndərdi. Əmrdə: "Şimendifer (Dəmiryolu) nəqliyyat hərəkətində akademi-kifayə (kifayət olmayan) və sairə heç bir vəchle esbabi-taahhür ad və qəbul edilməyəcəyi də tasrih (izah etmək) edilməkdə idi.

Bu qatı əmrə rəğmən, Azərbaycan hökuməti, Osmanlı müəllim-zabit kadrlarının kontrato (müqavilə) gərəyincə qalmasını saxlamaq üçün Bakının işğalına hazırlanan İranda İngilis qüvvələri komandanı general Tomson nəzəndə

şəbbüs etmişsə də, "Azərbaycan namında bir hökumət tanımadıqları" cavabını almışdı. Əslində Mondros müqaviləsində də Azərbaycanın adı qeyd olunmuş və Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasındakı müahədə (müqavilə) və anlaşmalar heç sayılmışdı.

Noyabr 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusu Bakını İngilislərə təslim edərək çəkildi. Onlarla bərabər məhdud Azərbaycan qüvvələri də Bakıdan Gəncəyə çəkildilər. Hər şeyi yenidən qurmaq lazım idi. Və hər şeydən əvvəl milli bir ordu qurmaq lazımdı. Azərbaycanda yalnız Bakıya daxil olan İngilis işğalında 4-5 ay sonra, aprel 1919-cu ildə xalqın boşqun alqışları altında Bakıya girən süvari qüvvələri bu milli orduya mənsubdu. Başında general Səməd Mehmandarlı kimi Azəri subayları (zabitləri) duran bu milli ordunun kiçik zabitlərini, Qafqaz İslam Ordusunun qaldığını ilə Gəncədə təsis olunmuş kiçik zabitlərə məxsus hərbi məktəbdə yetişənlər təşkil edirdilər.

Tarixi vəzifəsini şərəflə yerinə yetirib gedən Qafqaz İslam Ordusu özündən sonra gənc milli bir ordunun nüvəsini yaratmışdı. Bu ordunun təmin etdiyi nizam və intizam sayəsində İngilis işğal ordusu komandanlığı Azərbaycan müstəqilliyini tanımaqda ilk addım olaraq Azərbaycan hökumətini yeganə meşru (qanuni) məqam olaraq elan etmişdir. (49, s. 3-11)

*"Azərbaycan" aylıq Kültür Dərgisi.
İyul-avqust 1954, Yıl-3, sayı: 4-5 (28-29).*

İSTİQLAL ZƏFƏRİNİN DASTANI

(15 sentyabr 1918-ci il zəfəri münasibətilə)

15 Sentyabr 1918-ci ildə parlaq zəfərlə bitən və Azərbaycanı həqiqi istiqlalına qovuşduran şanlı istiqlal savaşına dair bu günə qədər bir çox şeylər yazılmış və daha bir çox şeylərin də yazılacağı şübhəsizdir. Bir tarixçi gözü ilə araşdırılacaq ilk qaynaqlar arasında ədəbiyyatımızın başqa şöbələri ilə birlikdə, şerin də mühüm bir mövqeyi olacaqdır. Vətən və hürriyyət şairi **Məhəmməd Hadi** ilə istiqlalın ilk şerini yazan **İbrahim Tahirdən** bəhs edərkən, bunun şahidi olmuşduq. Fəqət, **Məhəmməd Hadi** hürriyyəti, **İbrahim** isə istiqlalı, istiqbalı əldə etməyə aid dadlı bir "Arzu" olaraq təhəyyül (vəsf etmək) və tərənnüm etmişdilər. Harsi (mədəniyyəti), ictimai, iqtisadi və siyasi sahələrdəki milli həmlələrinin məntiqi və təbii bir nəticəsi olaraq, bu halından dinamik milli bir ideal halına inqilab edən bu "Arzu"nun yaratdığı muazzam (böyük) istiqlal savaşını, bütün səhifələri ilə böyük milli şairimiz **Əhməd Cavadın** ölməz misralarında canlanmış sayırıq. Zalım və qəddar düşmən tərəfindən Sibirə sürgün edilmiş müqəddəratı və aqibəti bu gün məlum olmayan milli şairimiz o savaş günlərində qurtuluş ordusunun sıralarında idi. Bu baxımdan hərəkət və savaşların şahidi olan şair əsərini realitedən mülhem olaraq (reallıqdan ilham alaraq) yazmışdır. Qurban Bayramı ərəfəsinə təsadüf edən 14 Sentyabrı 15 Sentyabra bağlayan gecə, sabaha qarşı, anı basqını ilə düşməni səngərlərindən atıb süngü ucuna almaq sürətilə qəti hücumu keçən qurtuluş ordusunun zəfəri

toplari şairi coşdurmuşdur. Azərbaycan istiqlal zəfərini stanlaşdıran bu şerinə şair tam haqlı olaraq "Bismillah" şlğını qoymuşdur. Tam haqlı olaraq dedik, çünki, şair pyeni bir dövrün başladığını müjdələməkdədir. Bu gün Azərbaycan Türkünün mənhus taleyi yenilmiş, hür və istəqil bir həyata girişmişdir. Buna "Bəs-i bədelmevt" hi deyilə bilər. O halda Bakı civarındaki Yanardağ, banı və Yasamal yamaclarından atılan zəfər topları şairi dən coşdurmasın?!

Atıldı dağlardan zəfər topları,
Yürüdü irəli əsgər, Bismillah!
O Xan Sarayında çiçəkli bir qız,
Gözləyir bizləri zəfər, Bismillah!

İstiqlal savaşının zəfər dastanına belə başlayan Cavad, n ildən çox tarixə malik olan Şirvanşahlar dövrünün par- q xatirəsini yaşadan Bakıdakı Xan Sarayıda özünün zəfər risini gözlədiyinə əmindir.

Memarlıq və təbii gözəlliyinə yad bilginlərin də heyran luqları və "Daşa dönmüş musiqi" şəklində tərif etdikləri 7 əsrin bu qüsursuz abidəsi yalnız gözəl bir sənət əsəri naqla qurtarmır, incə bir zövqün ifadəsi olmaqla bərabər r şeydən əvvəl, milli dövlət ruhunu tərənnüm edən bir nvol rolunu oynamaqdadır. Bakıdakı Xan Sarayında əkli bir qız şəklində təsvir etdiyi zəfər pərisinin şəxsində r milli hakimiyyət idealının zəfərini müjdələyirdi. Yalnız li dövlət dövrünün timsalı olan Xan Sarayı deyil, belki lkə) ümumi heyəti ilə bütün Bakı, nişanlısını gözləyən gözəldir. Bütün irfan, kültür, iqtisadi həyat və əssisələrini sinəsində barındıran (saxlayan) Bakı, o manlı şəhər, Azərbaycanın döyünən qəlbidir.

Ey döyünən ürək, dumanlı şəhər,
Bilirmisən bu zor gurultu nədir?
Aç sisli qoynunu, ordumuz gəlir,
Nişanlın qoynuna girər, bismillah!

Fəqət hərbin taleyi buna imkan verəcəkmi? Bu ta
nişanlısının qoynuna girməyə can atan qurtuluş ordusu
yol verəcəkmi? Əzəldən bəri bir Türk dənizi, bir Türk gü
olan Xəzər, Türkə, yəni əsl sahibinə ram olacaqmı?

Ey hərbin taleyi bizə yol ver, yol!
Sən ey gözəl dəniz, gəl Türkə ram ol!

- deyə hayqıran şair bütün ümidini sağa-sola qılınc vura
qollara bağlamışdır.

Çünki bu xilasedici qollara haqdan qüvvə verilm
olduğuna şübhə yoxdur:

Sən ey sağa-sola qılınc vuran qol,
Qollarına qüvvə gələr, bismillah!

Bu haq qüvvəsinin qarşısında hərbin taleyi nə edə bilər
Qanlı savaşın seyrinə qapılmış və bir sel kimi axan ordu
qatılmış şairdə zəfərin qələbəsinə ümidi də artmaqdadır.
Bakını da bu ümidə iştiraka çağıran şair qazi və şəhidlə
də unutmur:

Ey Bakı, sən qorxma, gəldik gələli,
Səninçün atıldıq daim irəli.
Sağ qalanlar analara təsəlli,
Şəhidlərin ruhu gülər, bismillah!

Sağ qalanlar analara təsəlli bir qazi, ölənlər də məmnun
və nəşəli bir şəhiddir. Əsasən, artıq alın yazısının qa
olduğu anlaşılmış olan düşmənin atdığı qurğuşunlar

izləri öldürmür. Halbuki, şairin ərməğan olaraq yolladığı urğuşunlar düşmənin çirkli alnını öpməkdədir:

Ey düşmən, alnının yazısı qara,
Öldürməz bizləri vurduğun yara.
Yolladığın qurşun ərməğan sana,
O kirli alnını öpər, Bismillah!

Düşmən, "qudurğan saçmalı boş bir nöbet"dən (növbət-ən) ibarət son müqavimətini göstərir. Əfsus, bu müqavimət faydasızdır: saxlandığı torpaq onun qanını çəcək və şairin yurdu ona sipər olmayacaqdır:

Sən mərd olub dursan qarşımda əgər,
Qudurğan saçmalı növbətin keçər.
Sağlandığın torpaq qanını içər,
Yurdun olmaz sana sipər, bismillah!

Bəli, şair haqlıdır. Görüşlərində və həyəcanlarında olduğu kimi, kehanətlərində də haqlıdır. Müqəddəs yurd torpaqları gasıp və qəddar düşməne sipər ola bilməzdi və olmadı da. **Qəhrəman Qurtuluş ordusu** düşməni saxlandığı cəngəllərdən süngüsünə keçirmiş və Xəzərə tökmüşdü. Bakını bürüyən hərbi meydanı düşmən cəsədləri ilə dolmuştu. "Allah, Allah" sədalarını top gurultuları və silah səssəsinə qarışdıran müzəffər qurtuluş ordusunun şəhərə girməkdə olduğunu gören düşmən təslim bayrağı qaldıraraq geri çəkilməyə məcbur olmuşdu.

İstiqlal savaşını zəfərə çatdıran və bizə hürr və məsud bir həyatdan bəhs edən bu möhtəşəm səhifəni Əhməd Cavad aşağıdakı misralarda əbədiləşdirmişdi:

**Yurdumuzda bizə meydan oxuyan,
Murdar cəmdəkləri murdar qoxuyan.
Tək bir səslərini uzaqdan duyan,
Düşmənimiz aman istər, bismillah! (47, s. 3-5)**

*"Azərbaycan" aylıq Kültür Dərgisi
Sentyabr 1953, Yıl: 2, sayı: 6(18)*

* * * *

**"Azərbaycan" aylıq Kültür Dərgisinin
redaksiya məqaləsi**

15 Sentyabr 1918

*Bundan tam 40 il öncə, 15 Sentyabr 1918-ci il tarixdə
şanlı Türk Ordusu, Azərbaycan könüllüləri ilə birlikdə
Bakını düşmən istilasından qurtarmışdı*

Azərbaycan 28 May 1918-ci ildə İstiqlalını elar
edərkən, Başkəndi Bakı ilə birlikdə, məmləkətin
bütün əsas hissəsi düşmən əsarətində idi.

Çar Rusiyası kimi bolşevik Rusiyası da Qafqazı və onun
şahdamarı olan Bakını əldən buraxmaq istəmirdi. Gah daş-
naklarla, gah da kayzer Almaniyası ilə anlaşaraq Azər-
baycan əhalisini qətliam bahasına da olsa, əsarətdə
saxlayırdı. Bakıda Mart faciəsini təşkil edərək minlərcə
məsum insanı Şaumyanın əlilə qılıncdan keçirdikdən sonra
Şamaxını yenidən viran etmiş və Lənkəranı qanla boğmuş-
du. Əfsus yenə də məqsədinə nail olmamışdı. **Gəncə
ətrafında birləşərək yenilməz mücahidlərin mərd sinə-**

indən aşılmaz bir sədd quran Azərbaycan Milli Müqavimət Hərəkatı, bolşeviklərin Batıya doğru hərəkatına mane olmuşdu. Bu müqavimət sayəsində Qafqazın başdan-başa vetləşdirilərək yenidən bir rus sömürgeci xüsusunda onunun Qafqaz fəvqəladə komissarı Şaumyana vermiş olduğu geniş səlahiyyətlər hakim qalmışdı.

İxtilaldan sonrakı Qafqazda milli-dini ümdələrdən və milli ənənələrdən ilham alaraq, Rusiya ilə hər növ zorakılıqları başlanğıcdan etibarən çözüb atmağa hazırlanan Azərbaycan ünsürü Türk-İslam əksəriyyəti təşkil etməkdə idi. Müxtəlif xristian ünsürlər, Rusiyadan başqa, bolşevik rejiminə qarşı müqavimət icadilə etdikləri üçün Rus İmperatorluğundan qəti surət ayrılma mövqeyində davranırdılar. Nitekim, Cənubi Qafqaz Seymində Qafqazın Rusiya hər növ irtibatını kəsərək bağımsız bir siyasi vəhdət halına gəlməsini israrla tələb edən və ən sonda gerçəkləşən qüvvə də başda Azərbaycan İttifaqı Partiyası olmaqla Seymin Müsəlman Fraksiyası olmuşdu.

Azərbaycan Milli Müqavimət Hərəkatı bolşeviklərin Azərbaycanı işğal etmiş və Batuma doğru irəliləyişini dayandırmışdı. Əfsus, Azərbaycan İttifaqı Partiyasının hökuməti Bakının istilasına qarşı heç bir yardım etməmişdi. Bu durum qarşısında hər şeydən əvvəl, millətin müqavimətini artırmaqla məşğul olan müstəqil Azərbaycan İttifaqı Partiyasının hökuməti, Seymin inhişalından dərhal sonra Bakının xilasını tələb etməsini ələ alaraq, Osmanlı Hökumətindən yardım tələb etmişdi.

Birinci Dünya Müharibəsinin sona yaxınlaşmasına və Azərbaycanın Türkiyənin çox zəif düşməsinə uyğun Böyük Vətənpərvər Əmir Əhməd Paşanın idarə etdiyi Ənvər Paşanın Türkiyəyə Nəzarətini etdiyi qardaş Osmanlı Hökuməti bu tələbi qəti rədd etməmiş və Nuru Paşanın

komandası altında xüsusi bir Qafqaz İslam Firqəsi Azərbaycanaya yardıma göndərmişdi.

Bu firqə Alman Komendantlığının yaratdığı çətinlikdə irəli gələrək Tiflis-Bakı dəmiryolu xəttindən istifadə edə bilmədiyi üçün, İran torpaqları üzərindən keçərək Gəncəyə gəlmiş və Azərbaycan könüllüləri ilə birləşərək mərkəzləşmə ləkətin əsas hissələrini düşməndən xilas etdikdən sonra Bakı qapılarında dayanmışdı.

Birləşmiş Türk Milli Qüvvələrinin xaricdən hücumu nəticəsində Bakı Sovet idarə sistemini təşkil edən Bolşevik-Menşevik-Eser-Daşnak millətçi qüvvələri birləşmiş və Şaumyan hökuməti devrilərək yerinə Rus Xəzər Donanmasına söykənən "Tsentro-Kaspi" idarəsi keçmişdi.

Bakını mühasirə edən Birləşmiş Türk Qüvvələri təşkilatı və təchizat etibarilə heç də şəhər daxilindəki yabancılardan düşmən birliklərindən üstün deyildi. Hələ Anadoluda göndərilən yardımçı qardaş Türk qüvvələrinin sayı o qədər böyük sayıla bilməzdi.

Düşmən İranda ki İngilis qüvvələrindən tam təşkilatlı və təchizatlı, təqribən iki min nəfərlik yardım almışdı. Bakı daxilindəki yad qüvvələr o günün şərtləri içində bir az gələcək də olsa, Xəzər dənizi üzərindən maliyyə ala bilirdilər. Nəhayət Azərbaycanın siyasi şəraiti Qafqaz qonşuları o qədər daxil olmaqla bütün dünyadan təcrid edilmişdi. Yardımı gələn Anadolu qüvvələri də o günün şərtləri içərisində Türkiyədən maliyyə ala bilmirdilər. Əldə olan nə vardı, ancaq onunla iş görmək lazım gəlirdi. Bütün bunlara rəğmən Müzəffər Milli Qüvvələr 15 Sentyabr 1918-ci ildə tarixdə mərhum general Mürsəlin başçılığı ilə Bakını azad etmişdilər. Çünki bütün Azərbaycan xalqı xilaskar ordu birlikdə bütün var-yoxunu onun əmrinə buraxmışdı. Xalq

rdımına qoşulan Anadolu qardaşlarına mehriban çağını açmış və onların səflərinə qatılaraq birgə zəfər in canını və malını fəda etmişdi. 1918-ci ildə Bakı ruşlarında iştirak edənlər və ya o sıralarda ərbaycanda olanlar Türk birliyinin qüdrətinə, idealist rk gəncliyinin qeyrətinə və xariqələr yaradan Türk cünə şahid olmuudular.

Anadolunun mərdanə yardımı Qafqazı iki ilə qədər şevizm vəhşiliyindən qorumuşdur. Hələ Bakının işğalın- n sonra Şimali Qafqazlı qardaşlarımızın yardımına qoşu- aq onları da rus istilasından qurtaran xilaskar Anadolu əhmətçiklərinin Tumurxan Şuraya qədər irəliləmələri zəfəri müəyyən bir zaman üçün tarsin etmiş olurdu. ni bütün Qafqaz millətləri nisbi bir hüzur içində stəqil dövlət təşkilatlarını kurabilmələri üçün icap edən nən və fürsəti qazanmış olurdular. Bu fürsət verilməmiş aydı, Qafqazın İstiqlalı sadəcə nəzəri olaraq qalırdı.

Qafqaz üçün edilən qəhrəmancasına savaşlar Osmanlı vletinin bir-iki il əvvəlinə rastlaşmış olsaydı, Türküstan Krım da daxil olmaqla Türklüyün müqəddəratı namilə başqa bir cərəyan almış olurdu. Hətta kim bilir, kə bugünkü dünya böhranları qismən və ya tamamilə utulmuş ola bilərdi. Çünki rus imperiyasını bəsləyən vət qaynaqları məhkum Türk ölkələrində və xüsusilə də fqazda yatmaqdadır.

Bakı uğrunda aparılan çətin savaşlarda Azərbaycan və adolu mücahidlərinin qanları bərabər axıdılmış və barək cəsədləri eyni qardaş məzarlarında dəfn edilmişdir. müştərək savaşlar, müştərək alını yazısının və müştərək qbalın bir simvoludur.

5 Sentyabr 1918 tarixli günü Türk tarixinin şanlı zəfər

günlərindən biri, həm də ən önəmlilərindən biridir. B zəfərin hər hansı maddi mənfəət, qayələri ilə heç bir əlaqə olmamışdır. Sırf qardaşın qardaşa yardımını hədəfini güc müşdür.

Azərbaycanda bu Böyük Zəfər Gününü və onun şan qəhrəmanlarını böyük və kiçik hər kəs bilməkdədir. B gün, istila altındakı Azərbaycanda belə gizlicə anılmaq dadır.

Azərbaycan xalqı bu Böyük Zəfər Gününü heç bir zaman unuda bilməz. Çünki bu gün ona yeni bir həyat, istiql haqqını və Başkəndini vermişdir. Bu uğurda şəhid olanla Azərbaycan İstiqlalı və Azərbaycanın qurtuluşu yolunda canlarını fəda etmişdilər.

15 Sentyabrın 40-cı ildönümündə bütün bu əz şəhidlərimizi və zəfərin böyük qəhrəmanlarını dərin minnə və şükranlıqla anırıq.

Ulu ruhları şad olsun! (10, s. 14-15)

*"Azərbaycan" ayl
Kültür Dərgisi. 1958, sayı:*

TÜRKİYƏNİN YARDIMINI TƏMİN ETMƏK

Azərbaycanın qəlbi və mərkəzi Bakı rus və erməni əsgərlərinin işğalı altında idi. Bakını düşməndən təmizləmək lazım idi. Ancaq bu, xalq qüvvələri ilə başa gələcək iş deyildi.

Vəziyyətə bir çarə axtaran Milli Komitə Gəncədə bir toplantı keçirdi. Toplantıya Milli Komitə üzvlərindən başqa şəhərin adlı-sanlı üzvləri də cəvəb edilmişdilər. Bu tarixi toplantını açan **Nəsim bəy** vəziyyəti izah etdikdən sonra nitqini bu cümlələrlə bitirdi: "Kalqın içindən toplanmış xalq qüvvələrinin gördüyü işlər alqın gözünün qabağında cərəyan etmişdi. Hər hərəkətimiz zəfərlə nəticələnmişdi. Ancaq bu qəhrəman hərəkətlər nəticəni əldə etməkdən çox uzaqdır. **Bu dəfə Azərbaycanın mərkəzi Bakı düşməndən təmizlənməlidir.** Əgər slində başsız bədən olmaz və yaşaya bilməz. Gerçək olaraq böyük bir yardıma ehtiyacı vardır və bu yardımı da yalnız zə ancaq Osmanlı İmperiyası edə bilər. Burada Osmanlı İmperiyasına bir səlahiyyətli nümayəndə heyətinin təyini və öndərilməsini və hərbi yardım istənilməsini qərara almaq". Nəsim bəyin bu sözləri sürəkli alqışlarla qarşılandı. Bu qəşəbbüsün nəticəsinin müsbət olacağına bütün toplantı iştirakçıları inanmışdılar. Osmanlı İmperiyasına

nümayəndə göndərilməsi üçün Milli Komitəyə tam səlahiyyət verildi. Ertəsi gün Milli Komitə rəisi mərhum Nəsim bəy məni yanına çağırırdı. Nəsim bəy məni Milli Komitə binasındakı otağında qəbul etdi və sözüünə belə başladı: "Nağı, bilirsən ki, böyük toplantı Osmanlı Dövlətinə bir nümayəndə heyəti göndərmək üçün tam səlahiyyət verdi. Bu ağır və təhlükəli vəziyyəti sənədən başqa heç kəsə tapşıra bilmərəm. Hər tərəfdə anarxiya və cəbhələr rus əsgərləri ilə doludur. Hərəkət etdiyindən andan etibarən səndən heç bir şəkildə xəbər ala bilməyəcəyik. Sağ qalıb-qalmayacağın haqqında da heç nə bilməyəcəyəm. Ancaq sənə güvənirəm və düşməyə asanlıqla baş verməyəcəyinə inanıram. **Hüsaməddin bəy də çoxdandır ki, Türkiyəyə getmək istəyirdi.** Mən isə ona mane olurdum. Onunla bir xeyli söhbət etdim və razı qaldım. Hüsaməddin bəy də sənənlə gedəcək.

...Hüsaməddin bəylə mən stansiyaya gəldik. Səfərimiz gizli olduğundan heç kim bizi yola salmağa gəlməmişdi. 1917-ci ilin yanvar ayı idi. Dostlarımızı, xalqımızı, ölkəmizi təhlükələr içərisində qoyub qatara mindik və Tiflisə yola düşdük. Sabah səhər 8-də Tiflisə çatdıq və Xeyriyyə Cəmiyyətinə getdik. Cəmiyyətin rəisi doktor Xosrov bəylə görüşüb məqsədimizi bildirdik. Bizə Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvü olmağımıza dair sənəd verdi. Artıq bizim bu vəsiqələrlə bütün Qafqaz cəbhəsini dolaşmaq səlahiyyətimiz vardı. Vəsiqələri aldıqdan sonra Xosrov bəylə vidalaşib Batuma hərəkət etmək üçün stansiyaya gəldik. Ancaq, nə bilet almaq, nə də Batuma getməyə imkanı var idi. Çünki, rus əsgərləri üçün Azərbaycan yolu ilə Rusiyaya getmək təhlükəli olduğundan Batum yolu ilə getməkdə idilər. Batuma hərəkət edən qatarlara mülk

slərin minməsinə icazə verilmirdi. Belə çətin bir
ziyyət qarşısında qohumum Kazımı axtardım. Kazım
miryol müfəttişi idi və Tiflisdə Azərbaycan xalqını təm-
ədirdi. Vəziyyəti ona anladım. Kazım getdi və bir saat-
n sonra gəldi. Bizə gülə-gülə: "Sizin üçün qatara kiçik bir
qon qoşdurdum. Mən də sizinlə bərabər Batuma qədər
ləcəyəm. Ancaq stansiyalarda pəncərələrin qabağında
armayın. Qatar hərəkət etdikdən sonra pəncərə önündə
ra bilərsiniz. Vaqon isə özümün işim üçün Batuma
lirəm deyə ala bildim" - dedi. Yolboyundakı stansiyalar-
qatar durunca biz vaqonun içərisində bardaş qurub
rduq. Beləliklə, çox rahat şəkildə Batuma gəlib çatdıq.
Batumda da rus əsgərlərinin əlindən tərpənmək olmur-
Qatarla gələn rus əsgərləri gəmilərin azlığından günlər-
Batumda qalmalı olurdular. Şəhər anarxiya içində idi və
lərdə rus əsgərləri veyil-veyil gəzirdilər. Azacıq şüb-
əndikləri əsgərin zabit olub-olmadığını yoxlayırdılar.
bitlər də qorxularından əsgər paltarı geyinmişdilər. Biz
çətinliklə bunların arasından keçərək bir mehman-
aya girə bildik. Əşyalarımızı bir otaqda yerləşdirib
vıra çıxdıq və bir yeməxanaya gedərək yemək yedik.
hmanxanaya dönərkən mehmanxana sahibi işıqları
dırmağı məsləhət gördü və işığı yanmayan otaqların rus
ərləri tərəfindən alına biləcəyini söylədi. Mehmanxana
ibinə sabah səhər yeməyinə pul verdik və təzədən yat-
. Sabah səhər yemək yeyərkən qapı döyüldü və içəri 7-8
ər rus əsgəri girdi və zabit axtardıqlarını söylədilər.
saməddin bəyin əynindəki dəri pəncəyin çiyində spolet
i axtardılar. Daha sonra axtardıqlarını tapa bilməyib
b getdilər. Biz Kazımı Tiflisə qayıtmaq üçün stansiyaya
vub Batum Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri doktor

Mahmud bəyin yanına getdik. Məqsədimizi anladıqda sonra bizi təhlükəsiz bir yolla Türkiyəyə keçirmələri xahiş etdik. Sonra birlikdə doktorun evinə gəldik. Ev Tiflisdə nəşr olunan "Molla Nəsrəddin" jurnalının müərrirlərindən Axıskalı Ömər Faiq bəylə görüşüb tanış oldu. Doktor onun da Türkiyəyə getmək istədiyini bizə əvvəlcə söyləmişdi. Biz doktorun evində çay içib söhbət edərkən qapının zəngi çalındı və içəri bir şəxs girdi. Doktorun həmətlə qarşılayıb bizə də təqdim etdiyi bu şəxs əsl Qiresinli olub, Batumda tütün ticarəti edirmiş. A. Bünyadoğlu idi. Doktor bizi Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvləri kimi təqdim etdi. Bünyadoğlu doktora: "Mahmud bəy Sizdən xahiş gəldim. Bəlkə Siz də eşitmisiniz. Trabzon tərəfindəki rus əsgərlərinin çəkilməsindən sonra Türçeteləri Rum kəndlərinə hücum edirlər. Rumlar da məllərini, kəndlərini buraxıb Trabzona doğru qaçırlar. Biz vəziyyəti Tiflisdə olan rus hərbi komendantına da bildirdik."

Trabzona bir nümayəndə heyəti göndərərək təhqiq aparıb nəticəni də onlara bildirəcəyik. Göndərəcəyimiz heyətə Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvlərindən iki nəfərin daxil edilməsini təmin etməni xahiş edəcəyəm" - dedi. Bundan sonra doktor Mahmud bəy bizim üzümüə barışdı və biz də "bəli, Mahmud bəy, əgər əmr etsəniz, gedərik" dedi. Bünyadoğlu Tiflisdə Xeyriyyə Cəmiyyətində aldığımız vəsiqələrin nömrələrini və adlarımızı dəftərinə qeyd edərək, ertəsi gün Trabzona gedəcək gəmi ilə hərəkət edəcəyimizi söylədi.

Gəmimiz Trabzon limanına yanaşdı. Liman bizi qarşılayan rumlarla birlikdə Mitropolitxanaya getdi. Rumlarla dolu olan Mitropolitxanada bizi bir salona gətirdilər. İçəridə rumların adlı-sanlı şəxslərindən 30

fər var idi. Mitropolit bizim rus dilində bilmədiyimiz
 ündən türkcə danışacağını söylədikdən sonra sözü vəkil
 duğunu anladığımız bir ruma verdi. Vəkil çıxışında bu
 zləri söylədi: "Möhtərəm qonaqlarımız, siz Trabzona gec
 ldiniz və rum xalqının pərişan halını görmədiniz.
 vəziyyəti sizə anladım. Sabah xalqının laz çeteçilərindən
 kdiklərini öz gözlərinizlə görəcəksiniz. Gördükdən və
 üyyəyən qənaətə gəldikdən sonra birlikdə bir raport
 zırlayıb və imzalayıb Qafqaz Seyminə bildirək" - dedi.
 kildən söz alıb danışan şəxs **"Əfəndilər, bu torpaqlar
 smanlı dövlətinə aiddir. Ruslar bu torpaqları işğal
 nişdilər və indi də çəkilib getdiklərinə görə Türklərin bu
 rləri geri almağa haqları vardır. Ancaq rum kəndlərinə
 enlər Osmanlı hərbi qüvvələri deyil, çeteçilərdir.
 redilən bütün vəhşilikləri metəçilər edirlər. Türklər heç
 zaman kəndlərə girib deyilən vəhşilikləri etməzlər,
 na inanırıq"** - dedi. Bu şəxsdən sonra mən söz alaraq,
 usiyada baş verən inqilabdan bəhs etdim və sözlərimə
 vamlı "Rusiyada bu gün anarxiya hökm sürməkdədir.
 rbi və mülki idarələr dağılmışdır. Rusiyanın heç bir
 əfi mərkəzi hökumətə tabe olmur, sosialist cərəyanlar
 -biri ilə çarpışmaqdadır. **Rusiyada yaşayan qeyri-rus mil-
 lər də mərkəzdən ayrılıb müstəqil dövlət qurmaq
 fəsindədirlər. Məncə tədqiqatımızı başa vurduqdan sonra
 smanlı dövləti və ordusu ilə də görüşməliyik. Onlara bir
 yət göndərərək vəziyyəti onlara da anlatmalıyıq"** -
 dim. Sözlərim oradakıların heç birinin xoşuna
 məmişdi. Hələ Ellen komitəsinin rəisi Nikola əfəndi çox
 dətli bir şəkildə bu çıxışı etdi və mənə: "Əfəndi, Osmanlı
 vləti və ordusu ilə əlaqə saxlamağa səlahiyyətimiz yox-
 r. Biz ancaq Tiflis "Krayevoysiyez" in istədiyi raportu

verməliyik. Hələlik siz sabaha qədər istirahət edin. Sabah sizə rum kənd və kəndlilərinin halını göstərəcəyik" - dedi. Nikola əfəndinin çıxışından sonra iclas bitdi. Biz içəridə nəfər qaldıq: Mitropolit, Hüsaməddin bəy və mənim. Mitropolit ruma tərəf dönərək bizim istirahətimizin təminatı ilə məşğul olmasını və ertəsi gün səhər tezdən də bizimlə birgə olmasını tapşırırdı. Rumun bayıra çıxmasından sonra Mitropolit bizə "Əfəndilər, mən Almaniyada təhsil alırdım. Həm almanların, həm də türklərin dostuyam. Eyni zamanda türk orduları komandanı Vəhib Paşa ilə də xeyli münasibətdəyəm. Dünən ondan bir məktub aldım. Rusların qoyub getdikləri ərzaq və sairələrin mühafizə edilməsini xahiş edir. Ancaq siyasi vəziyyət bambaşqadır. Erməni mücahidi Tıqranyan buraya 400 nəfər dəstəsi gələrək bizim rum gəncləri ilə anlaşıaraq Trabzon ətrafındakı bütün Türk kəndlərini dağıdıb, bütün xalqını da məhv etmək istəyirlər. Onlar bununla da mərkəz Trabzon rumlarının Pontus hökuməti qurmalarını təmin edəcəklər. Bu səbəbdən də sizin Osmanlı hökuməti ilə əlaqə yaratmağınız nümayəndə heyəti göndərmə təklifiniz xoş qarşılandı. Mitropolit daha sonra Vəhib Paşanın göndərmiş olduğu məktubu bizə göndərdi. Məktubu oxuyan Hüsaməddin bəy Vəhib Paşanı tanıdığını, hələ hərbi məktəbdə müdirdi olduğu zaman ona yavərlik etdiyini söylədi. Bundan sonra biz mitropolitə "Sabah vəzifəmizi yerinə yetirəcəyik, amma sonra geri qayıtmayacağıq. Əslində Türkiyəyə getməyi istəyirik" - dedi və bizə kömək etməyi xahiş etdik. Ayrı-ayrı olaraq İstanbulda Osmanlı hökumətinə onun Türklərə himayə etdiyini və bizə yardım göstərdiyini söyləyəcəyimizi də bildirdik. Daha sonra mitropolitlə vidalaşaraq ayrıldıq. Gecə saat 10-da qaranlıq və təpə

abzon küçələrində addımlayırıq.

Trabzonda bizdən əvvəl Batumdan gəlmiş mühərrir Məhəmməd Faiq bəylə görüşdük. Daha sonra nahiyyə müdiri Məhəmməd Faiq ilə bir motorlu qayıq istədik. Qiresun valisi motorlu qayığın sabah səhər Tireboluda olacağını bildirdi. O günəni Tireboluda keçirdik. Ertəsi gün səhər tezdən qayıq hazırlaşdıq. Ömər Faiq, mən və Hüsaməddin bəy Tirebolu limanına endik və motorlu qayığı gözləməyə başladıq. Hər üçümüz də sevinc içində gah söhbət edir, gah düşüncələrə qərq olurduq. Bir ara mən yuxulu vəziyyəti öz-özümə danışmağa başladım: **"Əgər Türkiyənin İstiqlalını almağa müvəffəq olsaq, istiqlalımızı elan edər və sərbəst olarıq. Beləliklə, dünyada ikinci bir Türkiyə yarana bilər"**. Mən hələ sözlərimi bitirməmiş Ömər Faiq qayıqda kimi partladı: "Sən nə söyləyirsən? Sarıqamışda on qətlə şəhid verən Türkiyə Qafqazı işğal etməyincə sizə Türkiyə istiqlal verəcək, hə". O, belə bağırır, həm də mənə təhdid edirdi: "Sən Osmanlı dövlətinin rəhbərləri ilə görüşəcək və fikrini anladacaqsan ha. Sən zindanlarda qalacağsən". Bu sözlərdən sonra Ömər Faiq çıxıb getdi. Ömər Faiqin hadisədən üzlən Hüsaməddin bəy mənə: "Mən Hüsaməddin bəy qumətin İstiqlal haqqındakı fikrini bilirəm. Ancaq sən Azərbaycan ziyalılarının fikrini söyləyirsən. Bu fikir və fikri yalnız sənə aid deyil ki. Mən də hökumətə raport verəcəyəm və Azərbaycanda görüşdüyüm bütün ziyalılarının fikrini eyni fikirdə olduqlarını raportumda göstərəcəyəm" - dedi. Bir neçə saat sonra Ömər Faiq qayıqdan qayıtdı və yanımıza gəldi. Ancaq danışmırdıq. Bir az sonra zaman uzaqdan motorun səsinə eşitdik. Bir az sonra motorlu qayıq gələrək körpüyə yanaşdı və bizi götürdü. Motorlu qayıqda Ömər Faiqlə üz-büz oturduq. Qiresuna

çatarkən hökumət nümayəndələri, xalq və məktəp tələbələri bizi qarşıladılar. Qiresunun Bələdiyyə rəisi bizə bir ziyafət verdi. Ertəsi gün hazırladıqları atlarla yola çıxdıq və at belində keçən bir neçə günlük yolçuluqda sonra da Qafqaz cəbhəsi qərargahının yerləşdiyi Suşəhrinə yaxınlaşdıq. Onlarla birlikdə ordu qərargahına gəldik. Ertəsi zaman mənim sevincimin həddi-hüdudu yox idi. Birnəfər ordu komandanına söyləyəcəklərimi düşünürdüm. İlk öncə Qafqazda rus ordu qüvvələrinin, rus çar idarə-üsulünün qalmadığını bildirəcəyəm. Nə qədər məmnun olacaqlarını düşündükcə sevincim bir neçə qat da artırdı. **Nəhayət növbəti ordu komandanı Vəhib Paşa ilə görüşəcəyimizə gələndə Paşanın duruşu, baxışı, çevikliyi, əzəməti və ədası məni məmnun etirdi. Vəhib Paşa danışmağa başladı.** O, danışır, mən dinləyirdim. Ancaq dinlədikcə də sevincim yox olur və qulaqlarıma inanmırdım. Kefimin pozulmasına əhəmiyyət vermirdim. Həyatımda kim bu sözləri mənə söyləməyə cəsarət edə bilərdi. Əziz oxucularım, anladanda siz də təəccüblənəcəksiniz. **Vahab Paşa: "Mən bir neçə ildir Qafqaz cəbhəsi komandanıyam. Qafqazlıları tədqiq edib öyrəndim. Siz qafqazlılar da, biz albaniyalılar kimi təmizliyi sevirsiniz. Bu pis Türk nəfərlərini, həm də bu görkəmdə Qafqazı göndərə bilmərəm"** - deyir. Məni elə bil ıldırım vurdu. Hətta bir cavab vermədim. Alban - bu söz mənə o qədər də yad deyil. Ancaq yer üzündə alban deyilən bir millətin varlığından xəbərdar deyiləm. Çünki, rus məktəbində oxumuşdu. Osmanlı tarixi də qısa olaraq keçilirdi. Kiçik bir millət olmaqla albanlardan isə bəhs olunmamışdı. Ancaq Balkan müharibəsini izlədiyimdən müharibə əsnasında İşkodra Əsəd Paşa adlı bir diviziya komandiri olan albanın Osmanlı dövlətinə qarşı üsyan etdiyini rus qəzetlərində oxumuşdu.

Mən Vəhib Paşa ilə görüşərkən Ömər Faiq də yanımda . Vəhib Paşa Hüsaməddin bəylə ayrıca görüşmüşdü. təsi gün hərəkət edəcəyimiz zaman Hüsaməddin bəyin şa tərəfindən saxlanıldığını öyrəndik. Hüsaməddin bəylə r xeyli müddət görüşə bilmədik. Görüşərkən bir-birimizə rrlaraq öpüşdük. Hüsaməddin bəyə dərdimi danışmaq ün fürsət tapa bilmədim. Ömər Faiqlə isə danışmırdıq. ncaq hərəkətlərindən onun da bu işə mənim qədər ulduğumu anlayırdım. Vəhib paşa Baş komandan olan vər Paşadan bizi bir an əvvəl İstanbula yola salmaq əmri mışdı. Bizi araba ilə Sivasa, oradan da avtomobillə uquşlaya qatara çatdırdılar. Yol uzunluğunu biz iki yolçu bir- rimizə nifrət edirdik. İki küsmüş məmur kimi rəsmi nışırdıq. Ancaq hər ikimiz də bizimlə təmasda olanlara incikliyimizi hiss etdirmirdik. Qatarlar kömür madığından odunla işləyirdi. Bu da onların sürətinin zəif masına səbəb olurdu.

Uluqışlardan Konyaya getdik. Konya stansiyasında bizi li və "İttihad və Tərəqqi"nin məşhur şəxslərdən üammar bəy qarşıladı. Bizi şəhərə apararaq gəzdirdilər. ərəzi Mövlananı ziyarət etdik. Məktəbləri dolaşdıq. lədiyyə rəisi bizə bir ziyafət verdi. Daha sonra bizi stan- yaya qədər ötürdülər.

Konyadan qatarla Karahisara gəldik. Qatar dayandı, məşli bir gün idi. Karahisar şəhərinin mənzərəsi məni çox lb etdi. Yolumuza davam edərək şəklini gördüyümüz, ünün həsrətini çəkdiyimiz İstanbula - Heydər Paşa stan- rasına gəldik. Mən İstanbulu ilk dəfə görürdüm. Ömər iq isə İstanbulda olmuş və hər tərəfini yaxşı tanıyırdı. ttar dayandı. Ömər Faiq və mən qatardan düşüb körpüyə dik. O, ildırım sürəti ilə iki bilet aldı və paroxoda mindi

və o biri tərəfə keçib körpüyə çıxdıq. Sonra bir fayton minərək "Meserret" mehmanxanasına gəldik. Kiçik çantalarımızı mehmanxanada qoyaraq bazara getdik. Mehmanxanaya gələndə artıq bizi ümumi işlər müdirini müavini Əsəd bəy (səbiq Amasiya vəkili) gözləyirdi. O bizə "Əfəndim, biz Sizi paşada qarşılamağa getdik, ancaq sizi tapa bilmədik. Bu mehmanxanada olduğunuz öyrənərək dalınızca gəldik. Sizin üçün "Para Palass" mehmanxanasında otaq hazırlanmışdır, oraya gedəcəyik" dedi. Onunla birgə "Para Palass" mehmanxanasına getdik. Əsəd bəy bizə axşam saat beşdə bizi Babi Alidə Baş nazir hərətləri ilə görüşdürmək üçün gəlib aparacağını söylədi və getdi. Saat hələ iki idi. Ömər Faiqlə danışmadığımda bizə ayrılan otaqda oturub dərin düşüncələrə dalırdım. "Demək saat beşdə Tələt Paşa ilə görüşərək vəzifə yerinə yetirəcəyəm. Mənim üçün heç bir maneə yox idi. Ömər Faiq qəzet oxuyurdu. Saat dördün yarısı. Vaxt yaxınlaşır. Mən yerimdən qalxaraq Ömər Faiq bəyə yaxınlaşdım. "Faiq bəy, bir az sonra sizinlə birlikdə Osmanlı dövlətinin baş naziri ilə görüşməyə gedəcəyik. Bilirsiniz ki, sizin vətəniniz Axıskadır. Sizinlə bizim aramızda Gürcüstan vardır. Gərək Gürcüstandan o tərəfə keçməyəsınız. Orada Azərbaycanlıdır və sizin ölkənizlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Ora haqqında söz söyləmək yalnız mənim səlahiyyətim daxilindədir. Bir-birimizi başa düşməməyimizə burada səbəb qoyaq. Mənim söyləyəcəyim sözlərin məsuliyyəti mənim aiddir" - deyirəm. Ömər Faiq bu sözlərimə heç bir cavab vermir. Daha sonra Əsəd bəylə birlikdə Babi Aliyə gəlirik və düz saat beşdə də **Tələt Paşanın kabinetinə giririk. Sevincim və həyəcanım bir-birinə qarışmışdı. Kabinet böyükdür, bir otaqdan ibarətdir. Baş tərəfdə böyük bir masa var.**

Tələt Paşa masanın arxasında oturmuşdu. Sağ tərəfində Ənvər Paşa, sol tərəfində isə Xəlil bəy (Məntəşə) oturmuşdu. Masanın qabağında iki boş stul var idi. Biz masaya yaxınlaşmış görüşür və otururuq. Mən etimadnaməmi çıxarıb Tələt Paşaya verdim. Aldı oxudu və möhürdəki ay-ulduzun gözəlliyindən çox məmnun qalaraq etimadnaməni Ənvər Paşaya Xəlil bəyə göstərərək "möhürdəki ay-ulduzun gözəlliyinə axın" - dedi. Mən sözə başladım. "Əziz paşalarım, Azərbaycan xalqı 100 ildir rus hakimiyyətinin zülmü altında yaşamaktadır. Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal olunarkən əksər xalqların xalqı olan Azərilər, yəni dini bir, dil bir, adət və ənənələri bir olan millətimiz Türk millətidir. Millətimiz rus hakimiyyətinə qarşı gecəli-gündüzlü hər fədakarlığa qatılaraq çalışdılar. Bu çalışmaları rus çarlığının devrilməsində böyük rol oynamışdır. Qafqazda başsız qalan rus ordusu pərişan halda idi. Millətimizin silahlı qüvvələrinin köməyinə, təzyiqinə dözmə bilmədilər. Onlar az bir vaxtda qalalarını ataraq çəkildilər. Azərbaycanın hər tərəfində xalqı idarə edə biləcək milli komitələr quruldu. Artıq çarxiyadan heç bir əsər-əlamət qalmadı. Ancaq bu gün üçün yaxşı olan bu vəziyyət sabah təhlükəlidir. İqtisadiyyatımız, ictimai vəziyyətimiz, imanımız, mədəniyyətimiz hər şeydən əvvəl rus millətindən qat-qat üstün olduğu halda Azəri türklərinin istiqbalı qaranlıq görünür. Müstəqil yaşamağa çalışmış millətimizin böyük bir nöqsanı vardır. Xalqımızın vaxtı ilə hərbi təlim və tərbiyədən məhrum edilməsi və rus çarı Dəli Pyotrun vəsiyyətnaməsi gərəyincə İran və Türkiyə, Rusiya himayəsi və nüfuzu altına keçmədən Qafqazdan əsgər alınmasını əmr etməsi bu əksikliyi doğurmuşdur. Azərbaycan xalqı sizdən yardım gözləyir. Siz qarşılaş əlinizi bizə uzadaraq yardım edin. Müstəqil olaq. Siz

bizi çəkib özünüzə qatmaq istəsəniz, biz buna razı ola bilmərik. (Bu zaman mərhum Tələt Paşa salondakılara "baxın ilhamı nə gözəl Türkcə anladır" - dedi). Bizə böyük hərbi qüvvə göndərməyin. Bizə hərbi mütəxəssis və çavuş kadrları göndərin. Bizdə az bir zamanda böyük hərbi qüvvə qurmağın imkanı vardır. Türk olduğumuz üçün istənilən qüvvə qarşımızda mövcuddur. Xalqımızın milli qüvvətinə güvənərək az bir zamanda rusları torpağımızdan təmizləyib ata bildik. "Mən sözümü bitirmişdim. Tələt Paşa Xəlil bəyə baxaraq "Afərin Xəlil bəy" - dedi və bizə tərəf dönərək "Əfəndim, dünən firqə mərkəzində bu məsələni müzakirə edirdim. Xəlil bəy nəyin bahasına olursa-olsun hər fədakarlığa qatlaşıb Qafqazda bir İslam dövləti qurمامız fikrini müdafiə edirdi. (Mən dərhal sözə qarışdım. Bəli, biz islamıq, ancaq Türk olduğumuzdan Milli Türklük hökuməti qurulmasını düşünürük və istəyirik" - dedim). Bu vəziyyətə çox məmnun olduq və "inşallah edəcəyik" dedik.

Danışıqlarımızın rəsmi hissəsi bitmişdi. Mən Birinci Dünya müharibəsinin ilk illərində rus mətbuatını oxuyurdum. "Osmanlı dövlətinə ən ağır zərbəni ingilis ordusundakı müsəlmanlar, xüsusilə də ərəblər vurur" - deyə yazdığını söylədim və "Bu din qardaşlarımızın içində Türklük mehmətciyini nişan olaraq canına qıyan bir kəs varmı?" deyə soruşdum. Bu suala Tələt Paşa belə cavab verdi: "Mən ərəblərin millətçi liderləri ilə bu məsələni müzakirə etdim və onları ərəb millətinin ingilislər tərəfində olmamasını razı saldım". Sözə Ənvər Paşa qarışdı. "Bunlardan başqa ingilislər ərəblərə müharibənin sonunda xilafəti bizdən alıb ərəblərə verəcəklərini vəd etmişlər: Mən: "Paşam, xilafət də onlara verəydiniz" - dedim. Ancaq bu sözlərə Ənvər

paşanın çox hirsləndiyini hiss etdim. Üzü qızardı və əsəbi r səslə "Ola bilməz, son nəfərin Xəlifə həzrətlərinin yanında şahid olması gərək" cavabını verdi. Artıq söhbətimiz bitmişdi. Bu zaman Ömər Faiq "Paşam, mən əzətçiyəm. Azərbaycan mətbuatında çox çalışmışam. Azərbaycan Xalqı Türklüklərini qəti dərk etmiş bir millətdir. İstiqlala layiqdirlər. Güclü bir ədəbiyyata malikdirlər. Yalnızca mənim xahişim budur ki, bizim qəzamız Axıska düz Türkiyənin sərhəddindədir. Oranın Sizə ilhaq olunmasını təyirəm - dedi. Tələt Paşa "Əmin olun, Paşa həzrətləri bu qəzurunuzu yerinə yetirər. Sabah təşkilatı qurmağa başlayacağıq" - dedi. Əziz oxucularım, bunu da əlavə edim ki, Osmanlı dövləti rəhbərliyi ilə görüşən zaman mən bir dövlətin səlahiyyətli vəkili deyildim. Danışıqlarımızda heç bir etiket yox idi. Böyük Türk Millətinin bir qolu olan Azəri türkləri öz qüvvələrinə dayanaraq əsarət zəncirini qıraraq, vətənlərini düşməndən təmizləmişlər. İndi də bir vətənladını böyük qardaşları olan Osmanlı İmperatorluğu rəhbərliyinin yanına göndərmişdilər. Bu görüş və anlaşma iki qardaşın dərdləşməsi idi.

Qaldığımız mehmanxanaya gəldik. Sevincimin həddi-üzdudu yox idi. Ömər Faiqlə göz yaşları içində öpüşdük. Ömər Faiq lap düz yerində məni dəstəkləmişdi. Ertəsi gün Hərbi nazirliyə dəvət edildim. Nazirlikdə cənab Yavər Kazım bəylə (Kazım Orba) ilə görüşdük. Digər yavərlər ilə tanış oldum. Cənab Yavər Kazım bəy məni Umur bəy qəriyyə Ali Başhamba ilə tanış etdi. Yarım saatdan sonra məni Ənvər paşanın kabinetinə gətirdilər. Ənvər paşa məni gül-gülə qarşılayıb qarşısında oturtdu və "dünən bildirdiyiniz məlumat məni çox sevindirdi. Sevincim və təşəbbüsüm hələ davam etməkdədir. Hərbi təlim-tərbiyə gör-

məmiş xalq qüvvələri nə müdhiş varlıq, nə yenilməz qüvvə imiş" - dedi. Mən də dərhal: "Bəli, Paşam, o xariqə yaradan Türk millətidir. Paşam, mənim verdiyim izah Azəri Türkləri haqqındadır. Rusiyada 35 milyon Türk müsəlman yaşamaqdadır. Bunlar Türkünstan, İdil-Ural, Kırım, Şimali Qafqaz və digər yerlərdə yaşamaqdadırlar. Bu saydığım Türk xalqları hər tərəfdə öz torpaqlarından ruslar qovmuşdular. Artıq bu yerlərdə rus hərbi qüvvələri deyilən heç bir şey qalmamışdır. Ancaq təəssüf ki, əsil rus milləti 80 milyondur. Günün birində bu millət özünü ələ alacaq və ətrafını hədələməyə başlayacaqdır. Bizim təşvişimiz bu gün üçün deyil, sabah üçündür cavabını verdim. Ənvər Paşa "Bilirsinizmi ki, rus çarı devrildikdən sonra hakimiyyətə gələn Kerenski, müharibəni qələbəyə qədər davam etdirəcəyini bütün dünyaya elan edərək həm bizi, həm də almanları narahat etmişdir. Çar üsul-idarəsinin çürükdüyünü almanlar və biz bilirdik. Halbuki, Kerenski idarə etdiyi hökumətə deyil, 80 milyon rusa rusa arxalanırdı" dedi. Paşa daha sonra mənə Qafqaz İslam Ordusunun yaradılmağa başlandığını və yüksək rütbəli zabitlərlə təmin olunacağını, bunun üçün bir komissiya qurulduğunu anlatdı və "Sizin də komissiyada olmağınızı uyğun saydıq. İndi sənizə gələcək Qafqaz İslam Ordusu komandanı şahzadə Fərx ilə tanış edəcəyəm" - dedi. İçəriyə gənc bir zabit girdi. Ənvər paşa bizi tanış etdi. Sonra birlikdə yavərin otağına keçdik. Orada da bir az söhbət etdikdən sonra ayrıldıq. Şahzadə ilə bir daha görüşə bilmədim. Daha sonra Ömər Faiqlə Məclisi-Məbusana (Deputatlar məclisi - C. Q., M. Ə.) getdik. Orada məclis rəisi Hacı Adil bəylə tanış olduq. Axşam Pera Palas mehmanxanasında hökumətin senzür idarəsi ilə mətbuatın anlaşması məqsədi ilə

təyin etdiyiniz şahzadəni hər axşam Pera Palas mehmanxanasının salonunda içki içib, rəqs etdiyini görürəm. Qafqazda belə hərəkətləri xoşlamırlar". Ənvər Paşa məndən: "Hacı bəy, sizin orada içki içməzlərmi?" - deyərək soruşdu. Mən isə bu suala: "İçirlər Paşam, ancaq pivə kimə zəif alkoqollu içki olan şərab, "Votka" deyilən sərt içkidə isə ruslar istifadə edirlər. Bizdə içki içərlər, ancaq sərxo olmaq üçün deyil" - cavabını verdim. Məni dinləyən Ənvər paşa "Çox yaxşı" - dedi. Sonra telefon edərək Qafqaz gedəcək zabıtların içib-içmədiklərini də yoxlanmasını əmr etdi və sonra mənə "Nağı bəy, Nuru çox gənkdir, necə olar?" - dedi. Mən də dərhal "Paşam, Nuru Paşanı Trablis-qərbdəki fəaliyyəti haqqında burada heç kəsdən məlumat ala bilmədim. Rus mətbuatının Nuru Paşadan və onun fəaliyyətindən uzun-uzadı bəhs edən materialları Qafqazda oxumuşdum. Və bir də, Paşam, Sizin qardaşının olması yetər" - dedim. Ənvər Paşa "Yaxşı, sabah söhbət edərik" - dedi və ayrıldıq.

Ertəsi gün Hərbi Nazirliyə gələndə dərhal məni Ənvər Paşanın yanına apardılar. Ənvər Paşa həmişə olduğu kimi məni yenə də gülər üzlə qarşıladı və "Bəli, Nağı bəy istədiyiniz oldu" - dedi. Mən də: "Paşam, çox sevindim və sabah bütün Qafqaz Türkləri də sevinəcəklər" - dedim. Ənvər paşa məndən Azərbaycanda İsa Aşurbəyov adlı bir nəfəri tanıyıb-tanmadığını soruşdu. Mən də: "Çox yaxşı tanıyıram, paşam. Zəngin bir ailəyə mənsub, vətənpərvər bir şəxsdir" - dedim. Ənvər Paşa ayrıca Aşurbəyovun Türkiyədən Rüşəni bəy adında bir dostu olduğunu və bunların mücadilə üçün pul istədiklərini söylədi. Rüşəni bəy tanımırdım. Ancaq işin içinə pul məsələsi girincə iş dəyişmişdi. Ənvər Paşaya: "Paşam, indi iş dəyişdi. İsa bəy

akılıdır. Bütün Qafqaz təşkilatlarının məsarifləri Bakıdan mən edilməkdədir. Azərbaycanda, hələ Azərbaycanın mərkəzində pul məsələsi düşünülə bilməz. İsa bəy bunu mənəndən yaxşı bilir. Göndərməyin, mən məsuliyyəti öz üzümə götürürəm. Bu işdə nə isə bir anlaşılmazlıq var" - dedim. Ənvər Paşa mənim sözlərimi qəbul etdi və pul göndərilmədi. Bu zaman içəri bir paşa girdi. Ənvər Paşa mənə "Nuru Paşa, istədiyiniz Nuru bu" - deyərək bizi tanış etdi. Nuru Paşa ilə birlikdə İslam ordusunun qərargahına gəldik.

Günlər keçir. Nuru paşanın qərərgah rəisi miralay Polkovnik - C. Q., M. Ə.) Nazim bəylə birlikdə (İstiqlal müharibəsi zamanı Sakaryada şəhid olmuşdur) gərgin bir işləməkdə çalışır və kadrları tamamlayırdıq. Mən vəziyyətdən çox razı idim. Nuru Paşa həm özü işləyir, həm də bizi təşkilatlıdır. Bu arada bir görüşümüz zamanı Ənvər Paşanı çox məmnun gördüm və bundan cəsarət alaraq: "Paşam, mənəndən Hüsaməddin bəyin rütbəsinin bir dərəcə artırılmasını xahiş etmişdim" - dedim. Ənvər Paşa "Nağı bəy, əsir düşən bir zabitin necə əsir düşdüyü tədqiq edilməlidir. Xəbəriniz qəribədir?" - dedi. Mən dərhal: "Paşam, mənəndən orada gördüyümüz iş nəzərə alınmırmı? Ruslarla müharibəmizdə Hüsaməddin bəyin böyük rolu vardır" - dedim. İki gün sonra Ənvər Paşa məni hüzuruna çağırdı. Dərhal getdim. Gülməzlə: "Nağı bəy, Hüsaməddin bəyin raporunu aldım və çox məmnun qaldım. İstifadə edəcəyik. Mənəndən də rütbəsinin bir dərəcə yüksəltdim" - dedi. Mən təşəkkür etdim. Hüsaməddin bəy raporunda general Əli Şıxlinskidən bəhs edirdi. Ənvər Paşaya: "Paşam, Dünya müharibəsində biz Azərbaycandan dörd general rus ordusunda ordu komandanı olmuşdular. Yalnız mənəndən bir gürcü generalı korpus komandanı ola bilmişdir.

Azərilərdən ordu komandanı Səməd bəy Mehamandan rus-yapon müharibəsində korpus komandanı olaraq rus ordusunun ən yüksək nişanını almışdı. İkinci general Əğa Şıxlinskiyədir. O, rus ordusunun artilleriya üzrə müfəttişi idi. Üçüncü general Xan Naxçıvanskiyədir. Dördüncüsü isə Xan İrəvanskiyədir. Bu generallar bizim ruslarla mücadiləmizdə heç bir rol oynamadılar" - dedim. Qeyd komissiyasının işi davam edir, ancaq mən bu arada heç bir fikir bildirmirdim. Əslində qeyd olunanlardan heç kim tanıyırdım. Ancaq bir gün əslən Qafqazlı olan Tahir adında bir müəllimin imam olaraq orduya daxil olmaq məqsədilə müraciət etdiyini gördüm. Etiraz etdim və dedim ki "Qafqaza gedən ordu deyil ki, imamı olsun. Orada müəllimlə əfəndlərə iş yoxdur. Çünki oradakı müəllimlərə Dünya müharibəsində iştirak etmək qadağan olunmuşdur. Biz cümə axşamı Ənvər Paşa mənə: "Nağı bəy, sabah Sultana tərəfindən qəbul ediləcəksən. Saraydan avtomobil gəlib Sizi götürəcəkdir" - dedi. Cümə günü deyilən vaxtda avtomobil gəlib mənə Yıldız sarayına apardı. Sultan Rəşad namazda idi. Biz bir başqa otaqda söhbət edib gözləyirdik. Sultanın namazdan çıxdığını bizə xəbər verdilər. Bayırda çıxdıq. Bəhriyyə orkestri marş çalır, vəkillərlə mən də sıraya düzülmişdik. Sultan, yanında da Ənvər Paşa salama almış vəziyyətdə bizə doğru gəlirdilər. Vəkillərin hamısı fəslə olduğu halda təkcə mən gümüşü papaqla gözümə çarpırdım. Düz yanıma yaxınlaşdıqları zaman Sultan Ənvər Paşaya mənə göstərərək: "Bu kimdir?" - deyərək soruşur. Ənvər Paşa: "Qafqaz vəkili Nağı bəydir" - cavabını verir. Sultan mənə türkçə bilib-bilmədiyimi soruşur və sonra yanıma gələn pilləkənlərlə yuxarı çıxaraq otağına girir. Biz də onun arxasınca pilləkənləri çıxaraq qarşıdakı otağa

iririk. Bir az sonra Ənvər Paşa gələrək mənə: "Nağı bəy, sultanın hüzuruna qəbul olunursunuz" - dedi. **Sultanın tağına bərabər girdik. Mən ədəblə salam verdim. Sultan məni gözləri ilə süzdü və "Demək Türkçə bilirsən" - dedi. Mən də : "Bəli, Sultanım, mən Türkəm" - dedim.** Sultan mənə: "Mən səni çərkəz zənn etdim" - dedi. Mən dərhal: "Qafqazda 5 milyon türk vardır. Bunların içərisində çərkəzlər 200 000-ə qədərdir" - dedim. Sultan Rəşad bu sözlərimdən məmnun olmadı və "demək zalım çar onları təhv edib tükətmiş" - dedi. Sonra o, mənə anasının çərkəz olduğunu və çərkəzləri çox sevdiyini söylədi. Mən: "Sultan həzrətləri, Rusiyada 35 milyon Türk-İslam vardır. Əsrlərlə zalım rus çarlarının zülmü altında inləməkdə idilər. Allahın öməyi ilə çarı devirərək zəncirləri qopardıq. Məni vəkil edərək: "get, müsəlmanların hörmətli xəlifəsinə salamımızı çatdır" - dedilər. "Hamımız Sizə dua etməkdəyik" - dedim. Bu sözlərimdən çox məmnun olan Sultan Ənvər Paşaya rəf döndü və: "Nağı bəyə üçüncü dərəcəli məcidiyyə nişanını verin" - dedi. O zaman əncir aldığım baqqalın məcidiyyələri yadıma düşdü. Ənvər Paşa: "Sultan həzrətləri, Nağı bəy və yoldaşları ruslarla çətin müharibələr apararaq onları Qafqazdan qovmuşlar. Müharibə medalının təvriilməsini əmr edin" - dedi. Biz bayıra çıxdıqda Ənvər Paşa əlimi sıxdı və: "əmirlərə verilən üçüncü məcidiyyə nişanı ilə təltif edildiniz, təbrik edirəm" - dedi. Bu zaman anladım ki, alacağım məcidiyyə deyil, məcidiyyə nişanıdır. "İttihad və Tərəqqi" Partiyasının mərkəzindən doktor Əbubəka Şakirlə doktor Nazim bəylə mehmanxanaya gələrək ziyarət və rəqəllərini mənim üçün qoyub getmişdilər. Mən də onlarla görüşmək üçün partiya mərkəzinə getdim. Orada onlarla xeyli söhbət etdik. Mənə müxtəlif suallar verdilər.

Bu sualların hamısına doğru-düzgün, ətraflı cavab verdim. Baba Şakir bəy Xocalarla inqilabınızda necə dil tap bildiniz? Sizi başa düşdülərmi?" - deyə soruşdu. Ona belə cavab verdim: "Xeyr, Xocalar toplaşaraq bir İslam Partiyası qurdular. Şərait istədilər. İlk zamanlar əhəmiyyət vermədik. Bizim partiyamız, yəni Türk Ədəmi Mərkəziyyət Partiyası bütün milli mənafelərimizə cavab verən prinsipləri programında əks etdirdiyindən qüvvətli idi. Bütün ziyalılar, tacirlər və bütün hörmətli şəxslər partiyamızı ətrafında sıx birləşdilər. Ancaq biz sonradan bu xocaların əleyhimizə təbliğat apardıqlarının şahidi olduq. Onlar xalqa deyirdilər ki, partiya lideri olan Nəsim bəy bir kitab nəşr edərək, ətrafında gəncləri toplamış və Quranı Kərimin əleyhinə təbliğat aparır. Bunun qarşısını almaq məqsədilə biz böyük bir xalq toplantısı təşkil edib, onları xalq qarşısında təkzib edilməz dəlillərlə məğlub etdik. Biz bu xalq toplantısında xalqın təzyiqi ilə belə bir qərar çıxardıq. Xocalar, mollalar camelərdə oturaraq nikah kəsəcək, cənazə mərasimini idarə edəcək, xalqın anlamaq istədiklərini izah edəcək və qətiyyənlə dünyəvi işlərə qarışmayacaqdır. Dini işlərimizlə onlar, milli işlərimizlə yalnız biz məşğul olacağıq. Bu qərardan sonra da onlar heç vaxt bizim milli işlərimizə mane olmadılar. Məsələ bununla da öz həllini tapmış oldu".

Bir neçə gün sonra Nuru Paşanın hərbi mütəxəssislərində ibarət kadrların təşkilini tamamladığı və hərəkətə hazır olduğu xəbərini aldığımız. "Nuru Paşanı Heydərpaşadan yola salırıq. Ənvər Paşa və yavərləri, digər paşalar və hökumət üzvlərindən bir neçə nəfər gözləmə salonundayıq. Qatılar artıq yola düşməyə hazır və salanların hamısı perrona çıxırlar. Ənvər Paşa və qardaşı Nuru Paşa tək qalırlar. Mən də

rona çıxanlar arasında idim. Birdən məni çağırdılar, ni döndüm. Oradakılar mənə: "Sizi nazir həzrətləri öyir" - dedilər, getdim. İki qardaş baş-başa dayanmışlar. xınlaşırım. Ənvər Paşa bir əlini Nuru Paşanın, digər ni isə mənim çiyinə qoydu və "Siz ikiniz də mənim qarşısınız. Sizə son sözüm bu" - dedikdən sonra Qafqazda rəcəyimiz işlər haqqında təlimat verdi"...

Bir səbah yenə Hərbi nazirlikdən çağırıldım. Məni vər Paşa görmək istəmişdi. Mən içəri girərkən o, yenə rüzlə "Nağı bəy, hazırınızımı?" - dedi. Mən də "Paşam, r dəqiqə hazırım" cavabını verdim. Paşa mənə "Axşam t 5-də Rəşid Paşa gəmi ilə Kəstəncəyə, oradan da aylova, sonra Rumıniyadakı korpus ilə bərabər abzona gedib oradan Batuma gedəcəksiniz. Bir hişiniz, istəyiniz varmı? - deyə soruşdu. Mən cavabında: z getmək istəyirəm. Qafqazda çox iş görmək lazım rək. İnşallah Nuru Paşa müvəffəqiyyət qazanacaqdır. n onun üçün hər cür fədakarlıqları edəcəyəm". Əmin a bilərsiniz." - dedim. O, bir an üzümə baxdıqdan sonra ağı bəy, "Umuru Şərqiyyə" rəisi Əli Bacxana iki dəfə e pul təklif etmiş, ancaq qəbul etməmişsiniz. Sizə pul m olacaqdır. Mən istəyirəm ki, Siz Qafqazda xüsusi rrinizdə deyil, Nuru ilə bərabər çalışsınız" - dedi. Mən "Paşam, pulum var. İki aydır Türkiyə torpaqların- yam. Ayaq basdığım andan etibarən Sizin hesabınıza şayıram. Əgər pula ehtiyacımız olsaydı, əmin olun ki, ryərdim. Batuma qədər yenə də Sizin hesabınıza rəcəyəm. Qafqazda isə pula ehtiyacımız olmaz. Paşam, zə söz verirəm, fəxri olaraq axıra qədər üzərimə türdüyüm vəzifəni davam etdirəcəyəm" - dedim. Ənvər şa ilə vidalaşib ayrıldıq.

QAFQAZA DÖNÜŞ

Axşam saat 5-də limandan Rəşid Paşa gəmisinə minərək **Köstəncəyə gedirik**. Gəmidə "Təşkilatı Məxsusə" tərəfindən Qafqaza göndərilən şəxslərlə görüşürəm. Bunlar sədr əzəm Kamil paşanın oğlu Fuad bəy, Bəkir Sami bəy, oğlu Şövkət bəy, təyyarəçi Camal və başqaları idi. Nəhayət, Köstəncəyə çatdıq. Ancaq burada bizə məlumat oldu ki, Tuna çayında sərsəri bir mina görünmüşdür. Buna səbəbdən də çayla üzmək təhlükəlidir. Gəmimiz Tuna çayına girə bilmədiyindən Köstəncədə gözləyəcək və son korpusda qatarla Köstəncəyə qədər gələrək gəmiyə minəcəkdir. Biz bu vəziyyət haqqında alman komandanlığından özümə bir tərcüməçi götürdüm. Mən Rumıniya mərkəzinin görkəmli yerlərini gəzir və hərbi yeməxanada nahar edirdim. Bir türk zabiti mənə: "Sizlə bir alman zabiti görüşmək istəyir, əgər razı olarsınızsa, bərabər gedərik" - dedi. Mən alman zabiti ilə görüşdüm. **Alman zabiti Qafqaz haqqında məlumat almaq istəyirdi**. Mən Rusiyanın siyasi və hərbi idarələrinin vəziyyətinin sifətlərini, hərbi qüvvələrinin tamamilə Qafqazdan qovulduğunu təfsilatı ilə anlatdım. Qafqazdakı türklərin müstəqim olduğunu və bir Türkiyəli kimi düşüncələrini də anlatdıqdan sonra: "Biz Qafqaz Türkləri siz almanları sevirik. Müharibə əsnasında beş alman kəndinin sakinlərinin mallarını müsadirə etmək və özlərini də Sibiyaya göndərmək istədilər. İmkan vermədik və onları himayə etdik. Ruslar daim bizlə hesablaşmaq məcburiyyətində qalmış və bizdən çəkinmişdilər" - dedim.

Hilmi Paşanın komandanlığındakı Rumıniya cəbhə korpusu Rəşid Paşa gəmisinə mindirildi və Köstəncədə

la düşdük. Qara dənizdə Trabzon istiqamətində
İrirdik. Vaxtaşırı radioqramma ilə cəbhələrdəki vəziyyət
qqında məlumatlar alırdıq. Gəmi ilə getdiyimizin ikinci
nü radioqramla Türk ordusunun Batumu işğal etdiyi
dirildi. Bundan sonra biz də Batuma gəldik. Gəmi
ana yaxınlaşır. Gəmini qarşılamağa gələnlərin yarısından
ku yaxından tanıdıqlarım idi. Gəncədən, Bakıdan,
rabağdan, Şəkiddən və Azərbaycanın başqa vilayət-
indən, qəzalarından gələn yüzlərlə Azəri türkü var idi.
ən onları görüb tanıyıram. Onlar mənə görə bilmirlər.
ların hamısı mənim Türkiyədə olduğumu bilirdilər.
caq mənim Rumıniyadan gələn ordunun içində olduğu-
a ağllarına gətirmirdilər. Gəmi körpüyə tamami ilə yan
r və artıq körpüdəkilər də gəminin göyertəsində olanları
ımağa başlayırlar. Mənə göyertədə görənlər təc-
blənirlər. Hamı sevinc içində idi. Körpüdə çox gözəl bir
nzərə yaranmışdı. Gəmi də Türk gəmisi idi, üzərində
ğalanan sevimli bayraq da. Gəminin göyertəsindən
tumu və xalqı mehmetçilər sevincə seyr edirdilər.
minin göyertəsindən körpüyə enirəm. Tanışlarım mənə
atə edir və öpüşüb görüşürəm. Məndən soruşurlar:
əmi Rumıniyadan gəlir, sən haradan mindin?". Mən
lara: "Əziz qardaşlarım, gəmini İstanbuldan boş götürüb,
mıniya cəbhəsində vəzifəsini şərəflə yerinə yetirmiş
rk ordusunu Qafqaza gətirərəm" - deyirəm. Sevincdən
mımızın gözləri yaşlıdır. Mənə mehmanxanaya apardılar.
rada bütün həmsəhərlərimizlə görüşürəm. Mən onlardan:
ə üçün belə çox adamla gəlmisiniz" - deyə soruşdum.
lar mənə: "Yox canım, gəlmək o qədər də çətin deyil.
n Türk əsgərlərini buraya qədər gətirdin. Biz də buradan
əmizə qədər müşaiyət edəcəyik. Sənin gəlməyin çox

yaxşı oldu, yeni bizə rəhbərlik edərsən. Seymin üzvləri istiqlal istəyirlər. Biz isə Azərbaycanın Türkiyəyə ilhaqı istəyirik" - deyirlər. Mən bu sözlərə çox təəccübləndim. Onlara əsil həqiqətin nə olduğunu anlatmağın imkanı olmadığını hiss edib bir şey söyləmədim. Onlar coşmuşdular. Uca səslə: "Bizi hirsləndirməsinlər. Biz onları Batumun küçələrində məhv edə bilərik" - deyirdilər. Mən çox kədərləndiyimdən səsimi çıxarmırdım. Hətta bu sözləri söyləyənlər arasında uzun illər bərabər fəaliyyət göstərdiyim yoldaşlar da var idi. Bu şəxslər həmişə məni sevər və hörmət edərdilər. Onlar milli işlərimizə göstərdiyim istiqaməti münaqişəsiz qəbul edirdilər. Fəaliyyətimizin hədəfinin istiqlal olduğunu bilməmiş deyildilər. **Əgər mən də "istiqlalçıyam" desəm, əleyhinə gedəcəklərinə əmin idim.**

İlhaqçılarla mübahisə etmək mənə çox çətin idi. Ruslar mübarizəmizdə bu qədər güc sərf etməmişdim. Bu məsələ həll edə bildikdən sonra dərin nəfəs aldım.

Tarixçi Əhməd Rafik bəyin "Qafqaz yolları" adlı əsərini oxudum. Xatirə dəftərimdə adı çəkilən bir hadisə haqqında ətraflı yazılmış olduğunu gördüm və bunu xatirəmə daxil etməyi məsləhət gördüm.

"Bir yarım ay ərzində Batumun həyatında xeyli dəyişikliklər olmuşdu. Küçələrində əhali artmış və mehmanxanaları Osmanlı məmurları və Qafqazın Türk-Müsəlman yaşayan bölgələrindən gəlmiş qonaqlarla dolu idi. Küçələrdə, bulvarda, parklarda, teatrlarda Qafqazın ətraf uzaq nöqtələrindən gələn və Osmanlılarla birləşməyə istəyənlərə təsadüf edilirdi. Bulvarın "İhtisap" kazinosunda əllərini masaya dayayaraq sərt və atəşli sözlərlə bir-birinə müraciət edən, bəzən də məlum və mütəəssir düşünən b

imrə var. Bunlar Osmanlılarla müzakirədə iştirak etmək üçün Batuma gələn Gəncəli, Bakılı, Tiflisli və Qarabağlı müsəlmanlarıdır. Hamısının da siması qayğılı və işgüzar bir örkəmdədir. Məqsədləri Qafqazın istiqlalı deyil Osmanlılarla birləşməsi, yəni ilhaqıdır. Fikrən azad, dinc və sərbəst yaşayan bu xalq şüaləlik və sünnilik kimi adi nəzərlə fərqlərinə əhəmiyyət vermir. Şapka geyməklə dini işlərin məhv olmayacağına inanən bu zümrə millət nəhəbbətini hər növ əlaqənin, hər növ qüvvənin gücündə qoruyur. Batum Qafqaz sülh müzakirələrinin mərkəzinə dönməyə başlayır. Gah Gəncədən şeyxülislam gəlir, gah əhali içindən seçilmiş vəkillər Tiflisə göndərilir. Müzakirələr, nitqlər, teleqraflar bir-birini əvəz edir.

Qafqaz rus üsul-idarəsindən xilas olmaq əzmünü bütün müsəlman əhaliyyəti ilə göstərir. Bunların nəzərində ruslar ana vətəni işğalçıdır. **İndi isə bu zümrəyə daxil olanların tələbləri Türklərə, yəni İstanbula dikilmişdir**". ("Qafqaz xəbərləri" s. 72-75).

Batuma gəldikdən sonra ilk gündən görüşə bilmədiyim şəxslərlə də görüşdüm. Hamısı eyni fikirdə idilər. Bunların arasında vəkil, həkim, şeyxülislam, tacir, sənətkar, ziyalı, müəllimlər və məmurlar da var idi. Onlar məni fikirlərimi qəbul etməyə çalışırdılar. Onlara "İçərinizdən on nəfər seçin, onlarla söhbət edəcəyəm" - dedim. Razi oldular. Sakin bir yer müəyyənləşdirib orada görüşməyi qərara aldılar. **Onlardan ayrıldıqdan sonra Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Nəsim bəy Yusifbəylinin yanına gedərək onlarla görüşdüm.** Onlara bir neçə saat ərzində olub-keçənləri danışdım. Nəsim bəy mənə: "Bilirsənmi, burada nələrlə görüşürsən?" - dedi. Mən də "Nəsim bəy, hamısını bilirəm. Sabah onlarla görüşəcəyəm. Ümidvaram ki,

onlara həqiqəti başa sala biləcəyəm" - dedim və onlardan ayrıldım. Oradan birbaşa Türkiyə Sülh heyəti rəisi Xəlil bəyin yanına getdim. Bir xeyli söhbət etdik və söhbət əsnasında vəziyyəti ona da anladım. O isə mənə "Bunu yalnız Siz öyrənə bilərsiniz" - dedi. Mən də cavabında "ilhaqçılara heç bir söz söyləmək istəmədim, çünki söyləsəm də qəbul etməyəcəklər. Sabah onların öz aralarından süçəcəkləri başbilənləri ilə görüşəcəyəm. Əgər onları razılığa gətirə bilsəm, Sizin razılığınızla onların 7-8 nəfərini Sizin yanınıza gətirəcəyəm. Onlar Sizi dinlərlər. Bizim istiqlalımızı bizimlə görüşən "İttihad və Tərəqqi" Partiyasının mərkəzi qərargahında xəyalımızda qurub müdafiə etmişsiniz. Qurmaq istədiyimiz istiqlal qurulumadan qara cahillər tərəfindən hədələnilir" - dedim. Xəlil bəy mənə: "Sizi anlayıram, əgər məni dinlələrsə, sabah görüşün. O biri gün saat 10-da mənim yanıma gəlin. Ümid edirəm ki, nəyəsə müvəffəq olacağıq. Nağı bəy, Seymin üzvləri ilə görüşdük və anlaşıdıq. Onlardan son dərəcə razı qaldıq" - dedi və ayrıldıq. Mən axşam Nəsim bəyin yanına getdim. Bərabər yemək yedik və xeyli söhbət etdik. Mənə kədərli-kədərli: "Anarxiya zamanı xalqdan çəkmədiyim sıxıntıyı burada çəkirəm" - dedi. Ona: "Siz çox fikirlənməyin. Xəlil bəylə görüşdüm və o biri gün bir neçə nəfərlə onu görüşdürəcəyəm. Ümidvaram ki, istədiyimizə nail olacağıq" - deyə təsəlli verdim. Ertəsi gün toplantıya getdim. Onlarla xeyli söhbət edib olub-keçənləri xatırlatdım. Ənvər paşanın və Tələt Paşanın qərarlarını söylədim. Bir az yumşaldılar. Ancaq söylədiklərimin həqiqət olmalarına şübhə ilə yanaşdıqlarını hiss edirdim. Onlara: "İstəsəniz Sizi sabah Xəlil bəylə görüşdürərəm. Xəlil bəyin də bu fikirdə olduğunu özünüz görərsiniz" - dedim.

Ertəsi gün saat 10-da on nəfərlə Xəlil bəyin yanına
dirəm. Xəlil bəy bizi qəbul edir. Mən onları Xəlil bəyə bir-
r təqdim edirəm. Tanışlıqdan sonra onların hər biri minlə-
imza atılmış kağızları Xəlil bəyə göstərdilər və hamısı
rdən: "Möhtərəm bəyimiz, xalqımız istiqlal istəmir, biz də
əmirik. Osmanlı dövlətinin bir parçası olmaq istəyirik" -
dilər. Xəlil bəy gözəl söhbəti ilə bunları razı sala bildi.
nlara son söz olaraq: "Biz süngümüzə Qafqaza girdik. Siz
zə ilhaq olmaq istəməsəydiniz də biz sizi süngü, ordu ilə
naq edərdik. Ancaq buna imkan yoxdur. Bizim bir-
şməimizi nə düşmən, nə də dost dövlətlər qəbul edər. Biz
zə yardım edər və edəcəyik. İstiqlaliyyət qurub müstəqil
şamanız üçün lazımı qədər əsgərimizi göndərəcəyik. Hər
hətdən yardım edəcəyik. Öz vətənimiz kimi sizin vətəninizi
qoruyacağıq. Evlərinizə dönün və qurulacaq istiqlaliyyəti
stəkləyin" - dedi.

Axşam Məhəmməd Əmin və Nəsib bəylə görüşüb Xəlil
ylə ilhaqçıların arasında olan söhbətin nəticəsini
ldirdim. Onlar vəziyyətin belə nəticə ilə qurtarmasından
x razı qaldılar. Sonra mən Nəsib bəyə "Gəncədə Nuru
şanı qarşılamaq lazımdır. Sabah axşam yola düşəcəyəm"
ledim.

İlhaqçılar yeməklərini böyük bir yeməkxanada Türk
kuməti hesabına yeyirdilər. Bir gün mən də onlarla
har edərkən onlar mənə: "Canım, Türk ordusunun oraya
tməsinə biz narazı deyilik. Bizə söylədilər ki, türklər
lmək istəyirlər, ancaq Seymin üzvləri mane olurlar" -
dilər. Mən də onlara cavabında: "Qardaşlarım, burada
lmağa heç bir ehtiyac yoxdur. Mən axşam yola düşürəm.
u günlərdə Ənvər Paşanın qardaşı Nuru Paşa Gəncəyə
ləcək. Onu orada qarşılamaq lazımdır" - dedim.

Axşam yola düşəcək qatara mindiyim zaman bütün ilhaqçıları da Gəncəyə gedən gördüm. Gəncəyə çatdıq. Dörd aylıq ayrılıqdan sonra anama qovuşdum. Anam ağlayaraq mənə: "Sənin bu səfərin çox uzun çəkdi. Sən mənim sonbeşiyimsən. Bir daha səni gözümdən uzağa buraxmayacağam" - dedi. Yazıq anam hardan bilsin ki, zalım ruzmən təkrar canlanacaq, rəngini dəyişdirib qızıla boyanacaq və zülmünü bir neçə qat artıraraq ölkəmizi işğal edəcək. Ruslar böyük oğlunu güllələyib şəhid edəcək və sevdiyi sonbeşiyini də müqəddəs vətəninə didərgin salacaqdı.

Gəncədə mənə xəbər verdilər ki, Nuru Paşa Qarabağ çatmış, bir gün sonra da Gəncədə olacaq. Mən dərhal ertəsi gün Yevlax stansiyasına hərəkət etdim. Yevlaxda bir saat gözlədik. Gəncədən gedən heyət Nuru Paşanı Qarabağda qarşılamışdı. İzdihamlı bir süvari dəstəsi arasında Nuru Paşa Yevlax stansiyasına gəlib çatdı. Görüşməmiz zaman Nuru Paşa: "Görüşdüklərimdən hey səni soruşurdum" dedi. Xalqımız Nuru Paşanı çox təmtəraqla qarşıladı. Nuru Paşa ilə İstanbulda Heydərpaşa vağzalında ayrılmışdıq. Ondan sonra başıma gələnləri ona anlatdım, Nuru Paşa özü ilə bərabər gətirdiyi zabitləri, çavuşları və hərbi ştat rəisi polkovnik Nazim bəyi Bakı cəbhəsinə göndərdi.

Batumdan göndərilən və Nuru Paşanın əmrinə veriləcək hərbi qüvvə ilə əvvəldən almanlarla anlaşmış olan gürcü milləti tərəfindən dəmiryolu ilə keçib Gəncəyə getməklərinə icazə verilirdi. Bu vəziyyət qarşısında Cəmil Cahibəyin komandanlığında olan alay Qarsdan quru yolla Ermənistana, sonra Dilican üzərindən Qazax şəhərini keçirərək Ağstafa vağzalına gəlib çatdılar və oradan dərhal qatarla Gəncəyə gəldilər. Onları Gəncə xalqı çox təntənə ilə qarşıladı. Qarşılanma mərasimi aşağıdakı kimi olmuşdu.

Gəncə xalqı şəhər meydanına toplaşmışdılar. Dövlət idarələri və məktəbləri həmin gün işləmirdi. Ona görə də müəllimlər dəstə halında öz yerlərini tutmuşdular. Müharibə illərində Türkiyənin ruslar tərəfindən işğal edilmiş Şərqi vilayətlərindən Xeyriyyə Cəmiyyəti tərəfindən toplanaraq Azərbaycanın bir çox şəhərlərindəki uşaq evlərində saxlanan sahipsiz uşaqlardan dörd yaşından yuxarı olanlar da meydanda dəstə halında düzülmüşdülər. Meydanın ətrafını əhatə etmiş əhali sevincdən gözləri yaşarmış halda əsgərlərə baxırdılar. Uşaq evlərindən gəlmiş uşaqlar əsgərlərə yanaşaraq onlara sarılırlar və hər-ahı olduqlarını bildirirlər. Əsgərlər uşaqların hər birisi ilə mehribanlıqla görüşür və əzizləyirlər. Bu zaman maraqlı bir hadisə olur. Əsgərlərlə görüşən uşaqlardan biri atasını tanıyır və ata-oğul sevincdən bir-birinə sarılıraqla ağlayırdılar. Ətrafdakı minlərlə adam bu yaranmış vəziyyətə dözə bilməyib ağlayırdılar. Onlar dərddən-qəmdən yox, sevincdən ağlayırdılar.

Gəncə şəhərinin ermənilərlə məskun olan məhəllələri Cəmil Cavid bəyin alayı tərəfindən mühasirə edilərək itaətə məcbur olunurlar. Aylarla mühasirədə qalaraq ərzaqdan korluq çəkən ermənilər könüllü şəkildə mühasirədən çıxaraq Türk ordusunun gəldiyinə inanırlar. **Bir erməni heyəti də Nuru Paşaya təşəkkür etməyə gəlir. Artıq şəhərdə asayiş təmin olunur.** Türk və erməni xalqı arasındakı düşmənçilik aradan qalxır. Nuru Paşanın komandanlığı altında Osmanlı Türkləri ilə Azəri Türkləri yan-yanı Azərbaycan Cümhuriyyətinin mərkəzi olan Bakını xilas etməyə qoşulurlar. Bu zaman Bakını rus, erməni və ingilis qüvvələri müdafiə etməkdə idilər. Onlar iki Türk qardaşının birləşmiş məhmətçiklərinə qarşı dayana bilərdilərmidi?

1918-ci il Sentyabrın 15-də son hücum nəticəsində rusları, erməniləri və ingilisləri Xəzər dənizinə tökdülər. Azərbaycan hökuməti müvəqqəti mərkəzi olan Gəncədən Bakıya köçdü. Azərbaycan xalqı və hökuməti əl-ələ verərək söylə hər sahədə durmadan çalışırdı. Nuru paşanın rəşəbbüsü ilə ilk iş olaraq bir hərbi məktəb açılır və Azərbaycan ordusuna zabitlər hazırlamağa başlayırlar. Nuru Paşaya xahiş etməklə Batumdakı Vəhib Paşanın rəhbərliyində olan Hüsaməddin bəyin də Gəncəyə göndərilməsini təmin edə bildim. Bakı düşməndən tamamilə təmizlənə bilməmişdi. Ancaq rus qüvvələrinin bir hissəsi Lənkəran qəzasını öz işğalları altında saxlamağa nail olmuşdular. Azərbaycanın bir hissəsi olan Lənkəran da düşməndən təmizlənməliydi. Lənkəranı işğal etmiş rus qüvvələrinin rəhbərləri bolşevik olduqlarını Moskvaya bildirmişdilər. Ağ rusların əlində olan Xəzər dənizinin hərbi qüvvələri də bolşevik düşməni olduqları halda müştərək rus rəhbərliyində Lənkəranda bolşevik qüvvələrinə qarşı mübarizə təşkil etmək üçün təşkilat quruldu. **Nuru Paşa Lənkəranda olan son rus qüvvələrini də dənizə tökmək məqsədi ilə Lənkəranın sərhəd bölgəsində olan İranda Türk irqinə mənsub və qəhrəmanlıqları ilə məşhur olan Şahsevənlərlə əlaqə yaradılmasını və onlarla mübarizə Lənkəranda rusları oradan qovub çıxarmaq istəyirdi.** Bu vəzifəni Hüsaməddin bəylə mənə tapşırırdı. Biz də vəzifəmizi yerinə yetirmək üçün Salyana getdik. Oradan İrana getməyə hazırlaşırırdıq ki, bir qara xəbər gəldi. Yəni Türkiyə məğlub olmuş və müqavilə bağlanmışdır. Biz Bakıya deyil, Gəncəyə qayıtdıq. Sonradan öyrənirik ki, Türkiyə Mondros sazişini yerinə yetirmək məcburiyyətində qalaraq ingilislərin İstanbulu işğal etmələrindən sonra burada qurulmuş Tefik Paşa kabineti

teleqrafla Türk ordusunun Azərbaycandan çıxmasını Nuru Paşaya əmr etmişdi. Azərbaycan dövlətinin və xalqının istinadgahı olan Osmanlı dövləti çökmüş və Azərbaycan yalnız, arxasız qalmışdır. (64, s. 151-164)

*Nağı Keykurun (Şeyxzamanlı).
Xatirələri. Bakı,
"Qartal" nəşriyyatı, 1997.*

* * * *

Məhəmməd Kəngərli

QARDAŞ YARDIMI

*(Qəhrəman Türk Ordusunun Azərbaycana
girişinin 39-cu ildönümü münasibətilə)*

Birinci Dünya müharibəsinin patlak verməsi ilə, o zamana qədər sömürgeci dövlətlərin basqı və işğalında qalan bir çox millətlərin müqəddəratında önəmli rolunu haiz bəzi siyasi və kultural təşəkküllər özünü göstərir, zaman keçdikcə bu nüvə halında olan təşəkküllər milli müəssisə halını alır və bunlardan da tam təşkilatlı siyasi partiyalar doğ-

mağa başlayırdı.

O cümlədən, digər millətlərdə olduğu kimi, Azəri

Türkləri də müxtəlif dövrlərdə qarşılaşdıqları qüvvələri bitərəf edərək, milli mücadilənin qayəsinə çatmaq üçün, sağlam təməllərə istinad edən programlı siyasi bir partiya zərurət yarandığını dərk etmiş və 1911-ci ildə "Müsavat" Xalq Partiyasını qurmaqla savaşa daha şumullu bir şəkildə girişmişdilər.

Millətin sinəsində doğmuş olan bu partiya məmləkətin hər tərəfində hummalı (enerjili) fəaliyyətə keçərək, yeni təşkilatlar qurmaqla milli qurtuluş məfkurəsini yayır və münəvvər kütləni bu hüriyyət məhvərinin ətrafında birləşdirməyə son qeyrətini sərf edirdi.

Mədəni millətlər səviyyəsinə yüksəlmiş və öz-özünü idarə edəcək qədər siyasi dolğunluğa çatmış olan Azəri Türkləri, siyasi, iqtisadi və ictimai həyatlarında milli ideallarına tərcüman olan "Müsavat" Xalq Partiyasının ətrafında toplaşır, maddi və mənəvi baxımdan onu takviyə (yardım) edir və çalışmalarını böyük bir əlaqə ilə izləməklə dəstəkləyirdilər. Çox keçmədən həmin bütün münəvvər Azəri gəncliyinin rəğbətini qazanan bu partiya, məmləkət məsuliyyətini öz omuzlarında (çiyinlərində) daşıyan tək Milli - Siyasi müəssisə olaraq xalqın etimadını qazanmış olurdu.

Bütün ciddiyyəti ilə davanı ələ alan "Müsavat" Partiyası, Azəri Türkləri və dünya ümumi fikri qarşısında çox böyük və zamanın şərtlərinə görə həlli güc tələb edən məsuliyyətli vəzifələrlə qarşı-qarşıya gəlmişdi. Çətin bir mücadiləyə atılmaqla, millətin hüzurunda öndərlik ləyaqət və mətanətinin siyasi tarix səhifələrində mühüm yer alacaq, ağır bir dönəmini keçirəcəkdi ki, bu da yüz ildən çox Rus tənəkkümü (zölmü) və işğalı altında inildəyən bir milləti, demokratik əsaslara dayanan Milli-Müstəqil bir

kimdiyyətə qovuşdurmaqdan ibarət olacaqdı.

Nəhayət, bu milli və ülvi vəzifə müvəffəqiyyətlə yerinə etirilmiş və 28 May 1918-ci ildə Milli Şura tərəfindən millət iradəsinin bir məhsulu olaraq Milli Azərbaycan İstiqlal Şurası təsis edilmiş və Fətəli Xanın başqanlığında birinci kabinet qurulmuşdur.

Fəqət, bununla iş bitməmiş, bu dəfə də gənc cümhuriyyət, rus bolşevikləri və erməni daşnaklarının xarici fəaliyyətləri ilə qarşılaşdığı kimi, digər tərəfdən də Avropa Dövlətləri sırasında yer alan Almaniyanın təzyiqləri ilə gizli görüşlər keçirərək, Bakının ruslara təhvil verilməsi müvəffəqiyyətini bəyan etməsi ilə son dərəcə çətin durumlar yaranmışdır.

Səmimi olaraq bunu etiraf edək ki, o zamankı şərtlər altında bu maneələri Azərbaycanın təkbaşına dəf etməsi mümkün deyildi. Binaen-aleyhi (buna görə), duruma hakim olmaq üçün ikinci bir dövlətin yardımına ehtiyac yaranırdı. Təbii ki, bu dövlət ancaq Azəri Türklərinin üzvbüz qarşısı olan Türkiyə olacaqdı və bu ölüm-dirim savaşında yardım əlini bizə uzatmaq da yenə şübhəsiz ki, onun təbii vəzifəsi idi.

Durumun vahiməli olduğunu və ciddiliyini göz önünə tutan Milli Hökumət, istiqlal elanını müttəfiq Osmanlı Dövləti ilə sıx münasibət qurulması və Azərbaycana əsgəri yardım təmini mövzularında həmin görüşmələrə nail olmağı qarşılaşdıraraq Türkiyəyə bir heyət göndərilməsi vacibliyini hiss etmişdir. **Bu məqsədlə Azərbaycan Cümhuriyyəti adına Milli Şura rəisi mərhum M. C. Rəsulzadə ilə Xarici İşlər naziri Məhəmməd Həsən Əliyev, Türkiyə naminə də Dövlət Şurası rəisi və Ədliyyə naziri Xəlil bəylə 3-cü Ordu Komandanı Vəhib Paşa**

səlahiyyətli sayılmışdılar. İki qardaş Dövlət nümayəndələ arasında keçirilən görüşlər çox səmimi bir şərait içərisində cərəyan etmiş və mühüm sonluqlara gətirib çıxarmışdır. 2 iyun 1918-ci ildə iki dövlət arasında bir yardım andlaşma aktı və imza edilmişdir. Hər iki tərəf üçün ən doğru və faydalı hal olaraq çıxış yolu bu idi.

Bu andlaşmanın 4-cü maddəsinə görə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin sülh və asayişinin yenidən iadesini (qaytarma, ödəmə) təmin məqsədi ilə Osmanlı Dövlətində istənilən əsgəri yardım Türk heyəti tərəfindən qəbul edilmişdir. 3-cü Ordu tərəfindən 2 iyun 1918-ci ildə Azərbaycan hökumətinin o zamankı paytaxtı Gəncədə olan Nuru Paşaya göndərilən məktubda, Azərbaycan Hökuməti İslam Müstəqilliyinin tələbi üzrə İslamla bolşevik təcavüzündən qurtarmaq üçün qüvvətli bir əsgərliyin Qazax şəhəri üzərindən Gəncəyə göndəriləcəyini bildirilir. 7 iyun 1918-ci ildə isə 5-ci Qafqaz firqəsinin yeni Qazax tərəfdən Gəncəyə hərəkət etməsi üçün Vəhip Paşa tərəfindən əmr verildiyi bildirilirdi.

Düşmənlər tərəfindən tez-tez edilən basqınlar, güclənən keçdikcə Azərbaycandakı durumun son dərəcə təhlükəli bir şəkil aldığı göstərirdi. Durumun ciddiliyini görən Qafqaz İslam Ordusu Komandanlığı göndərilən qüvvələrin kifayət etmədiyini və bu kutularla (hərbi hissələrlə) yabancılara müstəvilələrin (işğalçıların) Azərbaycandan atılmasının xeyli çətin olacağını bildirərək, yeni əsgəri birliklərin sevkini (cəlb edilməsini) mərkəzdən israrla tələb edirdi.

Qafqaz İslam Ordusunun öz zamanında etdiyi bu tələblər üzrə 9-cu Osmanlı Ordusundan 2475 er, 65 subay (zabit), 2092 tüfəng, 16 makinalı tüfəng, 4 böyük dağ topu və 70 heyvandan ibarət 38 inek, alay və bir də dağ batereya

ümrüdən yardıma göndərilmişdi.

Göndərilən bu qüvvələri takviyə qayəsilə (yardım məqsədilə) nəhayət 56 və 106-cı piyada alayları da qərarlarını ilə birlikdə Bakıya getmək məqsədi ilə arakilsədən hərəkət etmişdilər.

Görünür ki, Azərbaycan hökuməti ilə Osmanlı Dövləti arasında 4 iyun tarixli andlaşmaya görə, Osmanlı hökuməti, gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin əldə etdiyi milli İstiqlalını yaşada bilməsi üçün əlindən gələn qeyrətini sərf etmiş, ən təcrübəli subaylarını (zabitlərini) və ən qüvvəli kutalarını (hərbi hissələrini) oraya göndərməkdə çox bir zaman tərəddüd etməmişdir.

Beləcə, hadisələr bu tarada (tərzdə) cərəyan edərkən, 27 avqust 1918-ci ildə Azərbaycanın əleyhinə Almaniyaya ilə Rusiya arasında Brest-Litovsk müqaviləsi ekim ayında Berlində imzalanırdı. Bu ek andlaşmaya görə, Almaniyaya, Türkiyə Ordusunun Azərbaycana girməsinə mane olacaq, Rusiyaya da buna qarşılıqlı Bakı neftinin 1/4-ni Almaniyaya verəcəkdə. Almaniyaya etdiyi xətanın fərqində belə deyildi, çünki 25 eylulda (sentyabrda) Bakıda bolşevik Şaumyan hökumətini devirərək idarəçiliyi ələ alan menşevik "Entrokaspi" hökuməti İranda olan İngilis işğal Ordusunu Azərbaycana yardıma çağırmış və 4 avqust 1918-ci ildə bu ordu Bakıya gəlmişdi. Bakı vilayətini Kür çayına qədər Rusiyanın işğal ərazisinə qərar verən Almaniyaya, İkinci Teşrinin (noyabrın) ortalarında müttəfiqlərlə imzaladığı bir mütərəke mucibince (mənd əsasında) məğlubiyyətini qəbul edərək xülyalarına əsaslanaraq qalmamışdı.

İyulun 15-nə qədər Azərbaycanın hökumət mərkəzi Bakıdan sonra məmləkətin ən böyük şəhəri və tarixində milli qəhrəman yetişdirmiş olan hürriyyət qalası

Gəncədə idi. Gənc Cümhuriyyətin birinci və ikinci kabinə də bu tarixi şəhərdə qurulur, milli müqəddəratın təyini sağıyan mühüm toplantılar burada keçirilir və mühüm qəraralar burada verilir. O meyanda (o zamanda) Orta Avropa dövlətlərinin İstanbulda toplanacaq olan Kofransına Azərbaycan Cümhuriyyətini təmsil edən bir heyət göndərilməsinə qərar verilir, Milli Şura rəisi və "Müsavat" partiyası lideri mərhum Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəyasətindəki bu heyət İstanbula gedir.

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəy İstanbuldakı Alman Böyük Elçiliyinə, Müttəfiqlərə və bitərəf dövlətlərin təmsilçilərinə birer nota tevdi etməklə (nota verməklə) Bakı ilə ilgili Alman - Rus ek andlaşmasını şiddətli protest etmişdir. (12 sentyabr 1918)

Fəqət, hadisələr nə Rusiyanın sinsiz əməllərini tahakkim (zülm) etdirmə yolundakı siyasətinə, nə Almaniyanın xülyalarına və nə də İngilislərin ümidlərinə yardım edə biləcək bir tarada (tərzdə) cərəyan etmişdir.

Alman-Rus andlaşmasından sonra, 39 il bundan əvvəl 15 sentyabr 1918-ci ildə dünya sülhü üçün strateji geopolitik əhəmiyyəti haiz olan Bakı şəhərinə mərhum general Mürsəl Bakının komutasındakı (komandantlıqda) Türk-Azərbaycan müttəfiq orduları girmişdi. Düşmən orduları bu qəhrəman Məhmətciklərin cəsarət, mətanət və savaşı qüdrətləri qarşısında davam getməyərək, yedikləri darbələr (zərbələrin) acısı ilə pərişan bir halda Bakını tərk etməyə məcbur olmuşdular. Beləcə Türk irqi, öz torpaqlarına göz dikənlərə, dünyada ümumdünya təfəkkürü önündə bir kərə daha qüdrətli əzəməti ilə bunu isbat etmişdir ki, bu vətəndə yaşama haqqı söz sahibi olma haqqı yalnız Türklərə aid ola bilər. Bu t

QARDAŞ YARDIMI

(15 Sentyabr 1918 Zəfəri münasibətilə)

Ölkələrin tarixlərində unudulma-
mümkün olmayan bir çox şərəf
olaylar yer almaqdadır. Bu olayla-
aradan illər, əsrlər keçdiyi halda
daha yeni və daha canlı olaraq beyin-
lərdə və könüllərdə yer almaqdadır.
Bunlara, bilxassə (xüsusilə) Tür-
tarixində çox rast gəlinir. 15 Sentyabr
1918 tarixi də bunlardan biridir.
Azərbaycanın qurtuluş savaşında

onun yardımına çatan **Qardaş Türk Ordusunun, 15 Sentyabr 1918-ci il tarixində Bakını düşmən istilasında qurtararaq Azərbaycanın tam bağımsızlığa qovuşmasını saxlayan bu hərəkəti, uzun illər unudulmayacaq dərin və kutsal (müqəddəs) bir qəhrəmanlıq örnəyidir.**

Bilindiyi kimi, Rusiyada müvəqqəti Kerenski hökuməti vaxtında demokratik və genel oylama (ümumi səsvermə) ilə seçilmiş olan Genel Rusiya Qurucular Məclisinin Şubası 1918-ci ildə bolşeviklər tərəfindən - bolşeviklərin azlıqda qalması məcburiyyətində - zorla dağıtılması üzərində Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistandan mütəşəkkil Güney Qafqaz Məclisi (Cənubi-Qafqaz Seymi) toplanaraq Bolşevik hakimiyyətini tanınamama qərarını aldı və bunun bütүн dünyaya elan etdi. Bu hərəkətə əsəbiləşən bolşevik

r, Azərbaycanın Başkəndi Bakını zorla ələ keçirməyə çalışdı. Bakı qanlı olaylara qərq oldu. Müdafiəsiz qalan 7000 Türk və müsəlman əhali qılıncdan keçirildi. 31 Martta düşən bu acı olay Azərbaycan tarixində Mart faciəsi olaraq nifrətlə yer aldı.

Bu faciəli hadisə qarşısında bütün Azərbaycan qan qaldı. Azərbaycanın və baş kəndi Bakının düşmən əlmindən qurtarılması, mütləq intiqamının alınması məqsədində bütün Azərbaycanı bürüyən geniş bir mücadilə yarağı açıldı.

Güney Qafqaz Məclisindəki Türk və Müsəlman millət vəkilləri, Bakının bolşevik istilasından qurtarılmasını tələp olaraq bir an öncə hərəkətə keçilməsini təklif etdilər. Lakin əlaqəsiz (təəssüf ki) bu təklif məclisdəki gürcü və erməni nümayəndələri tərəfindən qəbul olunmadı. Onlar özlərini Türkiyə hökumətinin müdaxiləsi qarşısında gördülər. Əsasən, Türk hökuməti ilə bolşevik Rusiya hökuməti arasında imzalanan Brest-Litovsk müqaviləsi ilə Qars, Ərdəhan və Batumun Türkiyəyə verilməsi, gürcü və erməniləri bir xeyli üzmüşdü. Bu səbəblə gürcülər Güney Qafqaz Məclisindən ayrılaraq müstəqilliklərini elan etdilər. Bunun əvəzində Məclisdəki Azərbaycanlı millət vəkili qrupu da dərhal başkəndə Milli Şura. Ə. Rəsulzadəni gətirməklə 28 May 1918-ci ildə Milli Şura Azərbaycan Şurasını elan edib, Azərbaycan Türk Respublikasını qurdular.

Təşəkkül edən Azərbaycan Milli Şurası ilk iş olaraq 4 May 1918-ci ildə Türkiyə ilə bir müqaviləni imzalayaraq Azərbaycanın sülh və asayişini qorumaq üçün Türkiyədən hərbi yardım istədi. İstək həmin an qəbul olundu. Nuru Paşa (mərhum general Nuru Killigil) komandasındakı 5-ci Qafqaz Tümeni Gəncə istiqamətində hərəkətə keçdi.

Gəncədə bir müddət qalaraq asayişə təmin edən Nuru Paşa 14 iyun 1918-ci ildə Türkiyə və Azərbaycan könüllü silah birliklərindən ibarət Qafqaz Ordusu Baş Komandanlığın təyin edildi. Bu ordu 3 avqustda Qubanı düşməndən aldı və 31 avqustda Bakı qapıları qarşısında dayandı. Qısa bir hazırlıq dönməndən sonra 15 sentyabr 1918-ci ildə Bakıya girən Albay Mürsəl bəy (mərhum general Mürsəl Bakı Komitəsindəki Türk Ordusu, çətin və qanlı mücadilələrdən sonra Bakını düşməndən qurtardı. Beləcə, Azərbaycan tarixində müstəqil bir Türk Cümhuriyyəti halına gəldi.

Azərbaycan xalqı tam müstəqilliyə qovuşmasının həyəcanını günlərcə, aylarca hətta illərcə dərin bir eşqlə yaşadı.

Bu gün 20 iyulda başlayan Kıbrıs Barış Hərəkatının böyük bir müvəffəqiyyətlə başa çatdıran qəhrəman Türk Ordusunu, böyük bir xilaskar olaraq qucaqlayan Kıbrıs Türkləri kimi, Azərbaycanlılar da o zaman bundan qat-qat böyük bir sevinc və iştiaqla (şadlıqla) qəhrəman Türk Ordusunu bağrına basdı. Qardaş yardımına gəlmənin sonsuz həyəcanı ilə qurbanlar kəsildi. Şərqi və türkülə bəstələndi. Zəfər alayları düzənləndi. Qurban Bayramının təsadüf edən bu müqəddəs qurtuluş günü, bağı hürriyyət və istiqlal atəşi ilə yanan qadın, kişilə, gənc, cavan, qocalar bütün Azərbaycanlıları, iki bayramı bir arada qeyd etmənin sevinci içində sonsuz xoşbəxtliyə qovuşdu. Günlərcə həyəcan dalğası halında davam edən bu böyük bayramda qızlar, gəlinlər, gənclər və qocalar ən yeni və ən gözəl ürək sözlərini deyərək, milli oyunlar oynadılar, əyləncələr təşkil etdilər.

Salon gəlir aralı,
İçi dolu yaralı.
İçində bir gözəl var,

Azərbaycan maralı.

Deyə başlayan və bu gün daha dillərdən düşməyən alon" (Tren) türküsü, iki qardaşın bir-birinə qovuşmasının ilk müjdəçisi oldu. **Doğulan uşaqlar Ənvər, Nuru, Ürsəl adlarını aldılar.**

Türk Ordusu şərəfinə Bakıda verilən tədbirdə milliyətçi şair və müəllim Hüseyn Cavidin lojadan ləbələrinə oxutduğu

Türk elindən əsən yellər,
Sənə şirin salam söylər.
Olsun bütün Qafqaz ellər,
Qurban Türkün Bayrağına...

Deyə davam edən "Bayraq Marşı" salonun coşqun və rəkli alqışlarla canlanmasına, masaların göz yaşları ilə ıllanmasına vəsilə (səbəb) oldu.

Milli şair Əhməd Cavadın 15 Sentyabr günü yazdığı:

Atıldı dağlardan zəfər topları,
Yürüdü irəli əsgər, Bismillah!
O xan sarayında çiçəkli bir qız,
Bəkləyir bizləri zəfər, Bismillah!..

Şeri qısa zamanda bütün Azərbaycanda dildəndiləlaşmağa başladı.

Şəhid olan Mehmetçiklərin əziz xatirələrini anmaq üçün
ir "Türk Şəhitliyi" meydana gətirildi.

Bakının "Çənberə Kəndi" məzarlığında yatan Mehmetçiklərin xatirələrini əbədiləşdirmək üçün ölümünün ildönümü olan 15 Sentyabr 1919-cu ildə sonsuz bir tikran (minnətdarlıq) ifadəsi olaraq Qardaş Məzarlığı zərində bir abidə tikildi. Bu abidənin təməl qoyma tədirində çıxış edən M. Ə. Rəsulzadə hissiyyatını sərbəst bir şəkildə dilə gətirərək belə dedi:

"Ey hür Azərbaycanın hür Vətəndaşları!

Əziz Millətdaşlar!

Milliyyət və qardaşlıq hissi ilə uzaq yollardan keçərək bir qurtarmağa gələn və öz ölümləri ilə yeni bir Türk Dövləti yaşadan bu böyük insanları yad edərkən sizi bir az düşündürmək istərim:

Milli muxtariyyət və istiqlal Rusiya ixtilalının şüarlarından idi. Hər millət öz müqəddəratını təyinə yetkilidir (müqəddəratını təyin etməyə haqqı var), deyilmişdi. Fəqət ictimai məfkurələr heç bir zaman o məfkurənin müstəncə aleyhi (ələyhinə əsaslanmayan) olmayan qüvvələr sayəsində inkişaf etməmişdir. Rus amelesi (fəhləsi) millətlərinə haqqı istiqlalını elan edər: bu mümkündür və vakidir (bəzən verəndir). Fəqət bir Türk istiqlalının tahakkukunu (meydana çıxmasını) rus amelesindən (fəhləsindən) gözləməyə əbəsdir. Sınıf məfkurələrin tahakkuku (meydana çıxması) siniflərin öz qüvvə və səylərinə bağlı olduğu kimi, milli məfkurələrin tahakkuku (meydana çıxması) da milli qüvvələrin səy və hümmətinə bağlıdır.

Bunun üçündür ki, millətlərə haqqı istiqlal elan edən rus kommunisti, iş Azərbaycan İstiqlalına çatınca, Türkləri düşməni qüvvələrilə birləşdi. Başımıza qanlı Marş hadisəsini gətirdi. "Bizə muxtariyyət" vermək deyil, "xarabazar" vermək istədi. Bu qızıl və qanlı yalana qarşı Milli İstiqlalımızın haqqı müdafiə olaraq bizə Xızır kimi gələn qüvvə, bitabbi Rus amelesi (fəhləsi) deyil, Türk Ordusu idi. Milli bir qüvvə idi.

Əvət, Azərbaycan Milli Hürriyyət və İstiqlalını, yeni Türk Dövlətinin vücudunu, bu gün böyük məzarları başında, huşu və huzu ilə (can-başla) üzərində diz çökdüyümü bu böyük insanlara, qardaşını düşünən bu böyük Türklərə

nedeyundur (minnətdardır)" .

Türk Şəhidliyi uzun illər gəlinlərin, qızların ziyarətgahına çevrildi. Dini bayramlarda və Milli günlərdə edilən ziyarətlərlə məzarlıq bir çiçək bağçası halına gətirilirdi. Bundan narahat olan rusların və kommunistlərin ziyarətləri əiflətmək üçün həyata keçidikləri tədbirlər nəticə vermədi. Nəhayət, məzarlığı dağıtmağa qərar verdilər. 1932-ci ildə buldozerlər məzarları sökərək və abidəni yıxaraq yeri düzəldikdən sonra oranı bolşevik məstevlilər (işğalçılar) üçün mesirə (əyləncə) halına gətirmək məqsədilə şəhər parkına çevirdilər.

Bütün bu zəcri tədbirlər qarşısında qardaş yardımına keçən Türk Ordusunun sevgisini, sayğısını, xatirələrini Azərbaycanın könüllərindən və qəlblərindən çıxarmağı bacarmadılar. Çənərə Kəndinə gələn hər kəs istər böyük olsun, istər kiçik olsun, orada böyük Türk Vətəndaşlarının yatdığı xatırlamaqda və Onlara rəhmət oxumağı özü üçün böyük vəzifə saymaqdadır.

Bu gün Hürriyyətindən və İstiqlalından yoksun (itirilmiş) Azərbaycan, ergeç (tez-gec) zalım rus pəncəsindən qurtulmaq üçün, 28 May 1918-ci il tarixdə yetişdiyi istiqlalına yenidən qovuşacaq. Bu gün şəhər parkı olan "Əziz Türk Şəhidliyi" yənə gənc qızların, gəlinlərin, qadınların, gənc və qoca hər kəsin ziyarət edəcəkləri əziz bir vətən parçası olacaq.

O məsud günləri yaradan əziz Məhmətciklərə minlərcə rəhmət!

Ruhları Şad Olsun!(18, s. 9-13)

*"Azərbaycan" Türk Kültür Dərgisi.
İyul-sentyabr 1974, Yıl-23, sayı-211.*

* * * *

"Azərbaycan" aylıq Kültür Dərgisinin redaksiya məqaləsi

15 Sentyabr

Bundan 36 il əvvəl 15 Sentyabr 1918-ci ildə Azərbaycanın Rus-Bolşevik istilasında olan başkəndi Bakı, qardaş Türkiyə ordularının yardımı ilə millət Azərbaycan qüvvələri tərəfindən qurtarılmış və beləliklə 28 Mayda istiqlalını elan edən Cümhuriyyət əsl bu tarixdə etibarən fəlan təsis edilmişdi. Bu böyük hadisənin milliyyətçi Azərbaycan tərəfindən necə tərəqqi edildiyini göstərmək niyyətilə, Milli Azərbaycan hərəkatının nəşri orqanı olan "Yeni Qafqasiya" (I) dərgisinin vaxtilə bu olaya ayırdığı baş məqaləni aşağıda nəql edirik:

Yalnız Azərbaycan tarixinin deyil, yeni Türk tarixinin ən vacib günlərindən biri də 15 Sentyabrdır.

1918-ci il tarixində, Sentyabrın 15-də qardaş imdadına çatan Türk Ordusunun yardımı ilə Azərbaycan millət-pərvərləri Bolşevik əsarətində olan Bakını xilas etmiş və İslam tarixində ilk dəfə təşəkkül edən cümhuriyyəti bilfiil (birbaşa, gerçəkdən) təsis etmişdilər.

15 Sentyabr münasibətilə qurulan mərasimi təsdiyede (təntənəli mərasimdə) Azərbaycan Milli Hökuməti Rəisi, İrkan (irqən) və harsan (mədəniyyətçə) bir olan qardaş millətin eyni məqsəd uğrunda bərabər axıtdıqları qan sayəsində daha artıq qaynaşib qarışdıqlarını bildirmişdi.

Bəli, Rəis doğru söyləmişdi. Çənbərə Kəndində yatan fədakar məhmətciklərin qardaş məzarı üzərində dikələn şəhidlik abidəsinin vazı (bünövrə qoyma) əsas mərasimi əsnasında, 1919-cu ildə vuku bulan (baş verən) milli

əssüratı xatırlayanlar; bu müqəddəs ölümlərin öz fədakarlıqları ilə nə məqsəd və nə ülvə his və məfkurələr doğurduqlarına şahid olmuşdular.

Qəlbi millət eşqi ilə çarpan Türklərə 15 Sentyabr tarixinin müteşəkkir (minnətdar) Azəri qəlbində tevlit etdiyi (baş qaldırdığı) sammit və qüdsi (müqəddəs) həyəcanları, bir az olsun, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin millət-pərvər Azərilərin hissiyat duyğularına uyğun olan bir nitqini burada dərc etmək istəyirik. Zamanın təsirindən masun qalmayacağı (solmayacağı) muhakkak (dəqiqətilinən) olmaqla bərabər, bu nitqdən xatirimizdə qalan qismi belə o günlərdə yaşanan həyəcan və duyğuları az-çox fadə edir.

Abidənin ilk daşı qoyulduqdan sonra Çənbərə Kəndini dolduran cəmmigafir hüsurunda kürsi xitabətə çıxan natiq bir neçə dəqiqə sükut etdi. Sözü belə başladı:

- "Ey hürr Azərbaycanın hürr vətəndaşları! Əziz millət-daşlar... Qeyri düşünən böyük bir his, milliyyət və qardaşlıq hissi ilə uzaq yollardan keçərək bizi halösa (xilasa) gələn və öz ölümləri ilə yeni bir Türk dövlətini yaşadan bu böyük insanları təşit (bayram etmək, yad etmək) edərkən sizi bir az düşündürmək istəyirəm: Milli muxtariyyət və istiqlal Rusiya İhtilalının (inqilabının) şüarlarından idi. Hər millət öz müqəddəratını təyin etməyə səlahiyyətlidir, deyilmişdi. Fəqət, ictimai məfkurələr heç bir zaman o məfkurənin müstenit aleyhi bulunmayan (əsaslanmasının əleyhinə olmayan qüvvələr) qüvvələr sayəsində tahakkuk (zölm) etməmişdir. Rus amelesi (fəhləsi) millətlərin istiqlal haqqını elan edir, bu mümkündür və vakidir (baş verəndir). Fəqət, bir Türk istiqlalının tahakkukunu (zölmünü) rus amelesindən (fəhləsindən) gözləmək əbəsdir. Sinf

məfkurələrin tahakkuku (zölmü) siniflərin öz qüvvə və səylərinə bağlı olduğu kimi, milli məfkurələrin tahakkuku (zölmü) da milli qüvvələrin səy və hümmətinə bağlıdır.

Bunun üçündür ki, millətlərə haqqı istiqlal elan edən Rus kommunizmi, iş Azərbaycan istiqlalına müncər olunca (çatınca), Türk düşməni olan ünsürlərlə üzləşdi, başımıza qanlı Mart hadisəsini çıxardı. Bizə "muxtariyyət yox, xarabazar vermək" istədi. Bu qızıl və qanlı yalana qarşı milli istiqlalımızın həqiqi müdafiəçisi olaraq bizə Xızır kimi gələn qüvvə hansı qüvvə idi?! Bu qüvvə bittabi (təbii ki) Rusiya amelesi (fəhləsi) deyil, Türk Ordusu idi. Milli bir qüvvə idi!..

Bəli, Azərbaycan milli hüriyyət və istiqlalını, yeni Türk dövlətinin vücudunu bu gün böyük məzarları başında huşu və nusu (bütün varlığı) ilə üzərində diz çökdüyümüz bu böyük insanları, qardaşlarımızı düşünən bu böyük Türkiyəyə medyundur! (minnətdardır).

Bu borclarını eda etmək (qaytarmaq) üçün Azərbaycan Türklərinə 15 Sentyabr şəhidlərinin şanlı fədakarlığına ehsas verməkdən (baş əyməkdən) başqa bir çarə, üzərlərinə düşəcək bir vəzifə yoxdur!.."

Deyəndən sonra natiq zamanın əhəmiyyətini təsvir və tənqiddə "Kuzğun

Dəniz" in mavi suları ilə, mavi səmada parlayan günəşi şahid tutaraq məzar başındakı xalqa: "Bu böyük şəhidlər kimi biz də fədakar olacaq, hüriyyətimizi, milli vəhdət və istiqlalımızı canımızı verərək müdafiə edəcəyik!" deyərək sözlərinə söz vermişlər.

Əfsus ki, bu söz həyata keçirilə bilmədi. Taleyin dönən zü yalnız Azərilərdən bir qismini deyil, o məzar altında atan böyük şəhidlərlə silahdaşlıq edənləri belə igfal etdi.

Bolşeviklər ikinci dəfə daha qanlı və qızıl yalanları ilə meydana çıxdılar; düşməni ikən dost, müstəmləkəçi ikən vilaskar cildinə girdilər!..

15 Sentyabr tesidi menedildi (qeyd edilməsi qadağan edildi), indi Bakıda Çənbərə Kəndindəki Türk Şəhid məzarına getmək böyük bir təhlükə yaradır.

Fəqət nə beis (ruhdan düşməyə dəyməz) var. Türk şəhidlərinin məzarı yalnız Çənbərə Kəndindədirmi? Xeyr, burada Məhmətçiliyin yalnız əti və sümüyü dəfn olunub. Onun təmsil etdiyi böyük məfkurə isə Azərbaycan gəncliyinin atəşin və müntekim (intiqam) qəlbinə keçmişdir. O, burada, sönməz bir şölə kimi daim yanır və yalandan dikələn qanlı istila binasını bir həmlədə yıxmaq üçün tarixin özünə vəd etdiyi böyük günü gözləyib durur!

O gün gələcək və Azəri gənci "Kuzğun Dəniz"lə "parlaq günəş"ə qarşı duyduğu hicabı al qanı ilə yuyacaqdır!..

(9, s. 11-13)

Sentyabr-oktyabr 1954. N6-7 (30-31)

* * * *

GÖZƏL QAFQAZ NƏĞMƏSİ

Qarlı dağları aşalım,
Qafqazyaya tez varalım.
Zəfər üçün gecə-gündüz,
Tanrımıza yalvaralım.

Axıtmalı rus qanını,
Dəlməlidir hər yanını.
Kafir, səndən istəyirəm,
Anamın dadlı canını.

Düşmənləri öldürməli,
İslamları güldürməli.
Zalım, vəhşi Moskovları,
Əskih ininə sürməli.

Cəng yerinə gedəcəyik,
Düşməni qəhr edəcəyik.
Tanrı üçün, zəfər üçün,
Sevinərək öləcəyik.

**Sultan Murad hücum deyir,
Oc al deyə bağırıyor.
Qafqazyada əsir olan,
Türklər bizi çağırıyor.**

Öldürdülər babamızı,
Boğdurdular anamızı.
Kafir ruslar, ağlatdınız,
Məzardakı babamızı.

Türk ordusu sən çox yaşa,
Silahınız atəş saça.
Qafqaz yolu sizə açıq,
Fəth ediniz başdan-başa.

Qazbəylərdə, Batumda gəz,
Kimsə səni məhv edəməz.
Bir Moskovu görür isən əgər,
O zalımın beynini əz.

Batum qanla boyanacaq,
Sahumda atəş yanacaq.
Türk ordusu bir hücumda,
Tiflislərə dayanacaq

**Türk ordusu yenilməsin,
Türklük bitdi deyilməsin.
Ey Allahım, xain Moskov,
Bu dünyada sevinməsin.**

Gözəl Qafqaz şansla dolsun,
Moskovların rəngi solsun.
Cəngdə şəhid olalım ki,
Məkanımız Cənnət olsun.

Araz çayı çağlamasın,
Ürəkləri dağlamasın.
Şəhidlərin anaları,
Övladına ağlamasın.

Qəlbimizdə iman dolu,
Qafqazyadır cənnət yolu.
Heybətənlə hücum elə,
Ey qəhrəman İslam oğlu.

Moskovlara Batum neçin,
Hey ağlayır için-için.
Türk milləti əmin etdi,
Qafqazyanı almaq üçün.

Türk ordusu, Türk ordusu,
Məhv elə sən xain rusu.
Sənin üçün həm duaçı,
Türk qadını, Türk yavrusu.

Ya yurd üçün öləcəyik,
Ya zəfərlə dönəcəyik.
Türk yurdumun günlərini,
Bundan sonra görəcəyik.

Aslan dolu daşım, dağım,
Atəş saçır solum, sağım.
Qafqazyanı almaq üçün,
Kainatı yıxacağım.

Tufan kimi qonacağız,
Dünyaya şan saçacağız.
Biz Türklərin bayrağını
Qafqazyada asacağız.

Hemşiremiz kəsilsinmi,
Atalarımız əzilsinmi.
Bundan sonra Qafqazyada
Vəhşi Moskov gəzinsinmi.

Tanrım artır qüvvətini,
Şərəfləndir dövlətimi.
Məhəmmədin hörmətiyə, çün,
Yüksəlt böyük millətimi.

Qorxma sakın, Türk oğlusan,
Haydı, hücum, mərd oğlusan.
Qafqazyada atəşlər saç,
Çünkü yillərim oğlusan.

**Baxın, görün, mən əsgərəm,
Cəngdən qaçmam, çünki ərəm.
Əgər şəhid olur isəm,
Cənnət olur mənim yerim. (8, 9-14)**

*"Azərbaycan" Türk Kültür Dərgisi.1973.
Yıl - 22, sayı - 206.*

AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ QISA BİR BAXIŞ

Anadolu və Azərbaycan əsgərlərinin amansızcasına çarpışaraq qazandıqları 15 Sentyabr 1918-ci zəfərinin, Azərbaycan İstiqlal savaşlarında müstəsna bir yeri və Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin torpaq bütövlüyünün saxlanmasında dəyərli bir roludur. 15 Sentyabrın anlam və önəmini daha yaxşı görə bilmək üçün Azərbaycanın yaxın tarixinə qısa bir göz yetirmək faydalı olacaq.

Coğrafiya baxımından böyük Türk aləminin bir parçası olan və bu aləmin mərkəzində mövqe qazanan Azərbaycan Anadolunun şərq-i ilə, Xəzər dənizinin qərbi arasındakı torpaqları sahibidir.

Bu ölkədə yaşayanların 92%-ni Azəri Türkləri təşkil edir. Şərqi Anadolu dağlarından çıxıb Xəzər dənizinə tökülən Araz çayı bu torpaqların ortasından keçir. Araz çayının cənubunda qalan Azərbaycan, Cənubi Azərbaycan, şimalında qalan torpaqlar isə Şimali Azərbaycan və ya Qafqaz Azərbaycanı adını alır.

Tarixi, Miladdan əvvəl VII yüz ildən bəri məlum olan Azərbaycan ölkəsi o gündən bu yana şərq-qərb, şimal-cənub istiqamətində çeşidli uğurlara müvəffəq olmuşsa da bu istilaların çoxu keçici mahiyyət kəsb etmiş və bu ölkəni əssa heyətinin dəyişməsinə təsir etmişdir.

Miladdan əvvəl VII əsrdə Azərbaycanda Saklar Türklərinin mövcudluğu təsdiq edilmişdir. Daha sonra

Ərdən qərbə doğru hərəkət edən Türk köç və axınları ilə torpaqlar tamamilə Türkləşmiş və İslamın yayılmasından sonra burada Səlcüklülər, Moğollar, Azərbaycan bəyləri, Səfəvilər və Osmanlılar tərəfindən hər cür formalarda hökmranlıqlar edilmişdir. Bunları özündə yaşadan xanlıqlar dövrü Azərbaycan tarixində, çəkişmə və davamlı baxımından Zirvə nöqtə sayılmalıdır. XIX əsrin əvvəlinə qədər Şimali və Cənubi Azərbaycanın bu şəkildə çox coğrafi və ictimai bir birlik təşkil etdiyi görünür. Rus İmpəriyası dövründə isə bu torpaqlarda Qarabağ, Gəncə, Bakı, Şirvan, İrəvan, Quba və Talış xanlıqlarının hökm sürdüyü tarixi bir faktdır. XIX əsrin əvvəlindən rusların cənuba doğru başlayan istila təşəbbüsləri nəticəsində 1828-ci ildə Araz çayının şimalında qalan torpaqlar işğal edilmiş və Azərbaycan torpaqları ikiye bölünərək Araz çayının şimalında qalan hissə Rus imperiyası idarəçiliyinə, cənubunda qalan hissə isə İran imperiyası idarəçiliyinə verilmişdir.

1900 ilə yaxın bir zamanda davam edən Rus işğalı əsasında Azərbaycan Türkləri hər cür haqq və azadlıqlardan məhrum edilmiş, milli, ictimai, siyasi və iqtisadi inkişafına mane olunmuş, bütün sərvət qaynaqları əlindən alınmışdır.

Azərbaycanda Türk xalqının yox edilməsi üçün Ruslar tərəfindən təşkil edilərək tarixdə nifrət və lənətlə yad edilən soyqırım həyata keçirmək üçün erməni kütlələrini təcavüzə həvəsləndirərək, ortada heç bir səbəb və bəhanə mövcud olmadığı halda Azərbaycan Türkləri ilə qarşıdurma yaratmışlar da heç bir nəticə verməmiş və Türk xalqı əsgəri təlim və tərbiyəyə tamamilə biganə olduqları və əllərində silah və əzəmətə qılinc və dəyənəkdən başqa bir şey olmadığı halda təhərmançasına özlərini mühafizə edə bilməmişdilər.

Rus İmperiyasının hər cür təzyiqlə tədbirlərinə uyğun olaraq Azərbaycan Türkləri arasında daha XIX əsrin ortalarından etibarən Milli şüurun oyanmağa başladığını görürük. Mirzə Fətəli Axundovun yaratdığı yeni əlifba mədəniyyətini qəbul etməyi təsis məqsədilə bütün Türk ölkələrinə qəbul etdirmək üçün sərf etdiyi qeyrət, Həsən bəy Zərdabinin "Əkinçi" ilə ilk dəfə olaraq Türkcə qəzet nəşr etdirməsi, Türk qadınlarının intibaha dəvət olunaraq çadranı atmalarına şərait yaratılmasını və Türk qadın və qızlarının təhsilə cəlb olunmasını kimi hərəkətlər 1850-ci ildən etibarən Azərbaycanda Türkləri arasında milli və mədəni davranışların yayılmasına başladığını göstərən hərəkətlərdir.

1905-ci il Rus-Yapon müharibəsində rusların məğlubiyyəti Azərbaycan Türkləri üçün geniş imkan yaratmış və onları daha əsaslı bir şəkildə mücadiləyə sövət etmişdir. 1905-ci ildə Azərbaycanın zəngin və xeyriyyəçi şəxsiyyətlərindən olan Hacı Zeynalabdinin maddi yardımı ilə Əlimərdan bəy Topçubaşovun nəşr etdiyi "Həyat" məcmuəsində Əli bəy Hüseynzadənin və Əhməd Ağaoğlunun Türkcülük mövzularını ətrafında yaratdıqları nəşriyyat məcmuələri bütün Türk qüvvələri arasında dərin bir əlaqə yaratmışdır. İstanbul ləhcəsinin bütün Türklər arasında qarşılıqlı danışılmaq dili olaraq qəbulu fikrini ortaya atan Əli bəy Hüseynzadə 1907-ci ildə "Füyuzat" məcmuəsində Türklər arasında kültür birliyi fikrini də yaymağa başlamışdır. Bundan sonra Azərbaycanda çeşidli adlar altında velut bəy nəşr həyatının başladığı və bunun nəticəsində Azərbaycanda mütəfəkkir və mübariz bir nəslin yetişməsinə yol açılmışdır.

Dünyanı iki düşmən cəbhə halında qarşı-qarşıya qoyan Birinci Dünya müharibəsinin sonunda Rusiyada Çarlıq

ni yığılan zaman uzun illərdən bəri istibdad altında yən Türklər və rus olmayan digər millətlər devrilən Rus eratorluğunun çpkən divarları üzərində öz varlıqları n qurtuluş yolu aramağa başladılar. Burada Qafqazdakı k, Gürcü və ermənilər arasından Rus Müəssisan elisinə üzv seçilmiş deputatlar bir araya gələrək Tiflis əri mərkəz olmaqla "Cənubi Qafqaz Cümhuriyyəti" adı bir hökumət qurdular. Bu hərəkət Rus imperializmi unduruğu altından qurtarmağı hədəf tutan Rus istilas- qarşı Qafqazda yaşayan millətlərin qarşılıqlı lafiəsini təmin etmək zərurətinə dayanan bir hərəkət **Əfsus bu üçlü Cümhuriyyət uzun müddət yaşaya bilmədi.** tərəfdən ehtiraslı əməl sahibi ermənilərin, Türkiyə udundan geri çəkilən Rus ordusu birliklərinin insan və h qaynaqlarından faydalanaraq, silahsız və əcəgri təlim biyədən məhrum Türkləri məğlub etmək və bütün fqazı əllərinə keçirmək yolundakı fəaliyyətləri: digər əfdən Gürcülərin müstəqil bir Gürcüstan qurmaq üçün şdikləri hərəkət, Cənubi Qafqaz Cümhuriyyətini iş gör- z bir hala gətirdi və nəhayət 26 May 1918-ci ildə gür- ər Müstəqil Gürcüstan Cümhuriyyəti qurduqlarını elan rkən, azərbaycanlılarla ermənilər də ayrı-ayrı dövlətlər nda tanınmaları zərurətinə gəldilər və üçlü mhuriyyət də bu şəkildə ortadan çıxdı. Onu da dərhal d etmək lazımdır ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin elanı "Cənubi Qafqaz Hökuməti"nin yığılmış olması faktının ğurduğu bir nəticə deyildir. Cənubi Qafqaz mhuriyyəti Məclisində Azərbaycan Türklərini təmsil ən deputatlar arasında əksəriyyəti təşkil edən və ederalist-Türkçü" qrupa mənsub olanlar əsasən Milli əcəllərinin və Milli mənfiyyətlərinin yerinə yetirilməməsi

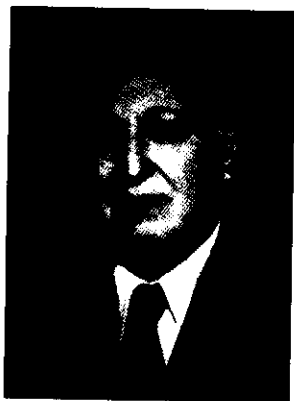
qarşısında Seymdən ayrılaraq Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətini elan edəcəklərini gürcü və ermənilərə açıqca söyləməkdə idilər. Gürcülərin müstəqil bir Dövlət qurmaları üçün Seymdəki: Azərbaycan Türklərinə mənsub bütün partiyalar (Müsavat Firqəsi, Bitərəflər Qrupu, Əhli Firqəsi, İttihat Firqəsi, İxtilal Sosialist və Sosial Demokrat Firqələri) arasındakı fikir ayrılığını bir tərəfə buraxaraq Milli müqəddərata birlikdə əl qoyma olduğunu göstərdi və bu müxtəlif partiyalara mənsub 27 Azərbaycanlı deputat Həsən bəy Ağaoğlunun başqanlığında və Milli Şura adı altında toplanaraq **28 May 1918-ci ildə Tiflisdə "Canişir" sarayında Azərbaycan Cümhuriyyətinin elan olunması qərar verdilər.** (65, s. 3-5)

"Mücahid", 1961, say 1

* * * *

Cingiz Göygöy

15 Sentyabr 1918

Şərqin qapısı Azərbaycanın gəlməsinin bəbəyi, Xəzər dənizinin ən böyük limanı Akar altun, petrolun xəzinəsi Azərbaycan Türklüyünün qəlbi olan Bakı Bolşevik Kommunist Ruslarla, dağınıq naksütyun ermənilərlə bunları dəstəkləyən İngilis qüvvələrinin qarşılıqlı istilasına məruz qalmışdı.

Azərbaycan və dünya millətlərinin tarixinə Mart hadisəsi olaraq keçən

şum, milyonlarla Türkün haqsız olaraq qətliamının baş verdiyi 17-31 Mart günlərindən sonra, Azərbaycanın digər nərlərinə kommunist-daşnak ittifaqının üstün qüvvələri cəmə başlamışdılar. Lənkəran, Quba və sonra Şamaxı ni Azərbaycanın ən qədim mədəni şəhərlərinin sakinləri an Azəri Türk və Müsəlmanlar da günahsız olaraq qətl ilərək evləri bu qüvvələr tərəfindən yağmalanmışdı. Bu itifaq İngilislərdən gördüyü yardımla hücumlarını nişləndirərək Azərbaycanın ikinci mərkəzi Gəncəni hədəf tutaraq irəliləməyə başlamışdı. Əslində bu faciəli nələrdə Daşnaksütyunun təşviqatı ilə Azərbaycanın digər vilayətlərində, Qarabağ-Şuşa, Şəki, Gəncə kimi şəhərlərində yaşayan ermənilərin olduqları şəhərlərdə Azəri Türk və Müsəlmanları hər cür hüquqsuzluqlara məruz qaldırdılar. Demək olar ki, Azərbaycanın qəlbi Bakıda başlayan qırğın hər gün bir az da genişləndirilərək Azərbaycanı ortadan qaldırmaq məqsədilə yerinə Bolşevik Daşnaksütyun ittifaqının istila qüvvələri kaim (dayanmaq, mövcud olmaq) olacaqdı. Bu hədəf və qayə ilə zamanın kommunist Rus dövlətinin Baş vəkili Lenin, erməni qaumyana, Böyük Hayastanı vəd edən bir bir səlahiyyət-erməni də imza edərək, ittifaqın dürlü mükafatını da verirdi. "Böyük Hayastan" xəritəsi içərisinə isə, yalnız Azərbaycan torpaqları deyil, Türkiyənin bir çox vilayətləri və İranın bəzi torpaqları da daxil edilmişdi. Azərbaycanın istilasını ilə Türkiyə hüdudlarından döənən Bakı qüvvələrinin yerini alma vəzifəsi də "Hayastan" (Böyük Ermənistan) rəhdusuna verilmişdi. Anadolu Türklüyünün hərbdəki durumu da çox parlaq deyildi. Bir çox cəbhədə çarpışır və belə hərbdə durumu ilə böyük güclüklərlə qarşı-qarşıya qalmış olurdu. İranın durumu isə Azərbaycanla məşğul olacaq

vəziyyətdən çox özünün də istiqlalının mühafizəsini təmin etməyəcək durumda idi.

Şimali Qafqaz və Türküstan Türk və Müsəlmanlarının durumları, Azərbaycanı düşünənlər də fayda qazanmaqdan uzaqdı. Onlar da qırmızı və ağ Rus qüvvələri ilə mücadilə halında idilər. Bu əhval və şəraitdə Azərbaycan Türklərinin nə qədər çətin zorakılıqlara qarşı olmaları öz özlüyündən anlaşılmaqdadır. Bütün bu şərtlərə rəğmə Azərbaycan Türklərinin, bütün şəhər, qəsəbə və kəndlərdə Türklüklərinə uyğun bir şəkildə, milli qüvvələrini bir araya toplayaraq ordu qurmağa başladıkları şayanı diqqətə (diqqətə layiq) görülmüşdür. Bilindiyi kimi, Azərbaycan işğalı zamanı Çarlıq Türk və Müsəlmanlardan əsgər toplamırdı. Bu etibarla Rus istilasından altındakı Türk və Müsəlmanlar, əsgərlik təliminə yiyələnmədikləri kimi hərbi alətlərlə də tanışlıqları yox idi. Üstəlik də silah daşmaq qadağasına görə də heç bir silaha sahib deyildilər. Nəzərə çatdırdığım fikirlər Azərbaycanlıların böyük bir təhlükə ilə qarşı-qarşıya qaldıklarını göstərməkdədir. Əslində bu ağır şərtlər altında hummalı (enerjili) fəaliyyət göstərən Azərbaycanlıların imdadına Türk ordusunun çatdığı duyulur. İstila içində olan Azərbaycan şəhər, qəsəbə və kəndləri yeganə yardımçı qüvvə Türk ordusunu böyük həyəcanla qarşılayır. Gəncədə qərargahını quran Ənvər Paşanın qardaşı rəhmli Nuru Paşa istila altındakı Azərbaycan qüvvələri ilə təmas yaratdı. Gəncədə həmin vaxt ordu təlim hazırlıqları başladı. Azərbaycan gəncləri böyük inamla bu təlim verən və hərbi məktəblərə keçdilər. Bu hazırlıqla birlikdə istilada olan Azərbaycan şəhərlərinin daxilindəki milli qüvvələrlə gizli əlaqələr yaradıldı. Artıq qol-qanad açan Türklük yeganə bir varlıq olaraq düşməne

qarşı dura bilirdi. Türk ordusu rəhbərləri məhvolma təh-
kəsi keçirən qardaşlarına yardıma başlamışdılar.
zərbaycanlıların Türk ordusuna qarşı istisnasız sevgi
təzahürləri özünü göstərirdi. **Mərhum Nuru Paşanın**
məncəyə gəlişi ərəfəsində Seyfəli kəndindən adını xatırla-
dığı **çox zəngin bir nəfər xalılarla döşənmiş stansiya**
meydanında kəsilən minlərlə qurbana iləvətən (ələvə olaraq)
kəndin **bir oğlunu qurban vermək istəməsi, bu orduya qarşı**
zərbaycanlıların sevgisinin ən böyük təzahürü sayılır.
Mərhum Nuru Paşanın bu kəndli ilə danışmasının, eynən
söyüldüyü kimi olduğunu bu gün sağ qalanlar da xatırlayırlar.
Paşa: "Neçin oğlunuzu qurban vermək istədiniz?" -
soruşanda bu cavabı almışdı: "Mənim minlərcə
qoyun, inək, öküzüm vardır. Bunların hamısı pulla alınır.
Mən oğlum sevgimin ta özü, ciyərimin bir parçasıdır.
Mən özünü düşünmədən sonra, sizlərə layiq bir qurban tapa
bilmədim. Ancaq oğlumu layiq gördüm". Bu baş verən-
lərdən şəhərə yayılan rəvayətlərin təsirindən mərhum
Paşanın və məiyyətinin (ətrafında olanların) özlərini
qoruyub saxlaya bilməyib ağlamaları məlumdur. Türk ordusu kiçik
qardaşlarının düşmən istilası altında inləməsinə çox
özünə bilmədi. Mərhum Mürsəl Bakının komandasında olan
ordu Azərbaycanlılarla birləşmişdi. 15 Sentyabr 1918-ci
ildə Bakının düşmən qüvvələrindən təmizlənərək öz
qoşunlarına təslimi Azərbaycan milli tarixinin ən qiymətli
sənədlərindən birini təşkil etmişdir.

Azəri Türkləri 15 Sentyabrı daim şükranlıqla (minnət-
karlıqla) anacaq. Azərbaycanın müstəqil dövlət halında
qurtuluşu heç şübhəsiz 15 Sentyabr ilə çox yaxından
bağlıdır. Azərbaycanda qurulan Cümhuriyyət hökuməti,
zərbaycanlıların şükran və minnət hisslərini ifadə edən

Məhmətçik Abidəsini ilkin olaraq Bakının Çənber kəndində qurmuşdur. Bu və Gəncədə Şah Abbas məscidinin önündəki parkda qurulan Məhmətçik Abidəs Məhmətciyin sevə-sevə qardaşları üçün axıtdığı qanı əbədi xatirəsi olaraq Azərbaycanlıların qəlblərinə naxış edilən bir xatirədir. Bu gün Bakıda 26-ların adını daşıyan parkda Milli Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin inşa etdiyi və Məhmətçik Abidəsi və Parkı adını verdiyi yerdə kommunist istilaçılarının abidəsinin rusca təsisi ilə bu abidənin yaxşı mənədadır. Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Türk ordusu Azərbaycana heç bir zaman istilə məqsədi ilə girməmiş, tamamilə bir qardaş yardımçı olaraq Azərbaycan Türklərini bolşevik-daşnaksütyun ittifaqının zülm və işgəncələrindən qurtarmış və Milli Hökumətin qurtularaq azad günlərə qovuşmasından sonra geriyə çəkilməmişdir. 15 Sentyabr xüsusiyyətləri ilə Azərbaycanlıların unutmaları mümkün olmayan bir gündür. **Bu gün Türkiyə demokratiya cəbhəsində aldığı mövqe və kommunizmə qarşı qoyduğu qanuni mənuniyyətlə Azərbaycan Türkləri ilə eyni fikir birliyinə sahib olduğunu göstərilməkdədir. Türkiyə Cümhuriyyətinin qüvvətlənməsi, onun cəhanşümul həmlələrə varması Azərbaycan Türklərini ən azı Anadolu Türkü qədər məmnun etməkdədir. Tanrı Türkiyə Cümhuriyyətini yer üzündə payidar və müvəffəqiyyətinin daimi qılsın. Azərbaycanlılara da 15 Sentyabr Abidəsinin yenidən Bakıda inşa etmək fürsətini bəxş etsin və istiqlal qovuşmasını nəsib etsin. (29, s. 1-2)**

*"Mücahit", sentyabr 1957
yıl - 3, sayı 10*

TÜRKİYƏNİN AZƏRBAYCANA HƏRBİ YARDIMI

1918-ci il iyunun 4-də Batumi-də, istiqlaliyyətimizə yenidən elan edən Azərbaycan hökumətinin nümayəndələri - M. Ə. Rəsulzadə, Xarici İşlər naziri Məmməd həsən Hacinski və Osmanlı hökuməti tərəfindən Ədliyyə naziri Xəlil bəy, 3-cü ordunun komandiri Vəhib paşa arasında imzalanmış yardım müqaviləsinə görə 5-ci Qafqaz

diviziyası Gümrü və Qazax istiqamətində Azərbaycana yardım etmək üçün hərəkət etmişdir. Bu qüvvələr iki qrup halında Qazaxa gəlmişdir.

1-ci qrup:

Diviziya qərargahı;

Onuncu Qafqaz alayı;

Doqquzuncu Qafqaz alayına mənsub 26-cı batalyon;

Dağ topçu batalyonu;

İstehkam bölüyü;

Teleqraf vzvodu;

Orkestr bölüyü;

Cəmi: 147 zabit, 1812 əsgər; 698 heyvan.

2-ci qrup:

13-cü Qafqaz alayı;

Güclü dağ topçu batalyonu;
Səhiyyə bölüyü;
24-cü səyyar xəstəxana;
Səyyar mətbəx vzvodu;

Cəmi: 110 zabit, 2763 əsgər, 668 heyvan.

Osmanlı ordusu Cəlaloğlu, Sadaxlı, Kəmərlı, Slanbəyli, Qazax istiqamətində hərəkət edərək 11\6\1918-ə birinci qrup, 12\6\1918-də isə ikinci qrup Qazaxa gəldi. Qazaxda Azərilər Türk ordusunu tarixdə görünməmiş bir əvinc və səmimiyyətlə qarşıladı. (İstefada olan pod-olkovnik Rüştü. Bakı yollarında, Hərbi məcmuə, N93, səh. 24-25).

30\6\1918-ci ildə rus qüvvələrilə birlikdə ermənilər öyçaya qəfil basqın etdikləri üçün, Azərbaycandakı Osmanlı ordusunu gücləndirmək məqsədilə 38-ci alay aşağıdakı qüvvələrlə Azərbaycana göndərilmişdir:

65 zabit;
2475 əsgər;
701 heyvan;
2092 tüfəng;
16 dəzgahlı pulemyot;
4 güclü dağ topu;
1 güclü dağ batareyası.

Bu qüvvələrdən başqa 3-cü ordunun ehtiyatda olan 350 əsgərinin 9\7\1918-ci ildə Qazaxa gəldiyi və bu ehtiyat əssəsinin Bərgüşad vağzalından diviziyanın əmrinə göndəriləndiyi ordu komandanlığı tərəfindən bildirilirdi. Osmanlı ordusu tərəfindən kömək məqsədilə Azərbaycana göndərilən 5-ci qrup Bakıda döyüşlər gedən zaman olmuşdur. Bundan başqa bir Azərbaycan korpusu da vardı Rüştü Bakı yollarında. Hərbi məcmuə N93, səh. 78). Bu

ordunun təşkili, kiçik zabitlər və zabitlərin İslam ordusu komandanlığı tərəfindən Gəncədə açılan qısa müddətli hərbi kurslarda təhsil aldıkları məlumdur. Azərbaycan korpusuna bir neçə azərilərdən ibarət nizami alayı Dağıstan süvari alayı və bunlardan başqa Azərbaycanın hər tərəfindən gələn arası kəsilməyən könüllülər də daxil olurdu. Hərbi təlim-tərbiyənin vaxtı az olduğu üçün vuruşma zamanı çoxlu tələfat olurdu. Buna baxmayaraq döyüş meydanından əsla geri çəkilməyərək "Biz buraya ölməyə gəldik, dönməyə yox" - deyərək vuruşur və getdikcə döyüş havasına alışırdılar. Azərbaycan korpusunun təşkilatı tamamlandıqdan sonra ona podpolkovnik Həbib bəy Səlimov komandanlıq edirdi.

Cəsur və döyüş texnikasını gözəl bilən Türk ordusunun yüksək rütbəli zabitləri tərəfindən layiqincə qiymətə ləndirilən podpolkovnik Həbib bəy rus ordusunda yetişmiş azərbaycanlı zabitlərdəndir. Bu döyüşlərdə cəbhə iki yerə cənub və şimal qruplarına ayrılır, cənub qrupuna podpolkovnik Həbib bəy komandir təyin edilir. (Rüştü. Bakı yollarında. Səh 101). Şimal qrupuna isə ştab podpolkovnik Osman bəy təyin edilmişdir.

"İlk yaradılışında cənub qrupunun qüvvələri belə idi: 4 cü piyada alayı (azəri alay), 1-ci və 2-ci batalyon, iki süvari bölüyü, azəri süvarilərindən ibarət daha bir bölük, iki qrup dağ və rus səhra topndan ibarət olmuşdur. Bundan başqa alaylarına verilən Azərbaycan səhra topçu vzvodu öküzlə daşındığı üçün şosse yolundan kənara çıxma bilmirdi. Ancaq bu heyvanlar düşmənin zirehli avtomobillərini, zirehli qatarlarını, qaçırmaqda və toplarını susdurmaqda çox yararlı olurdular. (Yuxarıda göstərilən əsər, səh 92). Əsasən toplar, Türkiyə cəbhəsini tərk edərək Rusiyaya

önən əsgərlərdən Azərbaycan partizanları tərəfindən orla alınmışdı. Bu topların mərmiləri rus alaylarından mənimət olaraq ələ keçirilmiş və olduqca çox idi. Azərbaycan korpusunda olan silahlar Rusiyada istehsal olunmuşdu. Buna görə də mərmə sarıdan çətinlik təkilirdi. Amma Osmanlı ordusunda istifadə olunan silahlar üçün mərmə çatışmırdı". (Yuxarıda göstərilən əsər).
 Böyüş zamanı Osmanlı ordusunu, Azərbaycan ordusunu Azərbaycan hökuməti və xalqı ərzaqla təmin edirdi.

İslam ordusu komandanlığından 5-ci Qafqaz diviziyası komandanlığına, Bakıya hücum zamanı verilən bir əmrdə aşağıdakı qeydlər çox əhəmiyyətlidir: "Bakıya yaxın olan müsəlman kəndlərinin silahlı yardımla bərabər, sizi ət, su, ərək və digər ərzaqla yardım edəcəkləri də şübhəsizdir. Baxmayaraq ki, indiki vaxtda siz həmin kəndlərdən 70 km aralısınız. (Yuxarıda göstərilən əsər, səh. 113).

Bakıda gedən böyüşlər çox çətin keçdiyindən, Osmanlı ordusundan 15-ci diviziya qərargahı, 56-cı və 106-cı piyada batalyonları 1200 əsgərlə Qaraköcədən Bakıya göndərilmişdir. Qaracıqabul ilə Əzət vağzallarından Bakı istiqamətində hərəkət edən ordu susuzluqdan əziyyət çəkirdi. Buralar məhsul verməyən, şoranlıq bir ərazidir. Tiflisdən Bakıya gedən dəmir yolu buradan keçir. Ələt vağzal Xəzər dənizinin sahilinə yaxındır. Düşmən bu cəbhədə həm əzətdən, həm də təyyarə ilə havadan ordumuza saysız-hesabsız hücumlar edirdi. Türk ordusu özünəməxsus təşkilatçılıq göstərərək, susuzluğa və itkiyə baxmayaraq, düşmənin hücumlarını dəf edərək Bakıya yaxınlaşmış və Qaracıqabul kəndində qərargah qurmuşdu.

Böyük hərbi nüfuza malik İsmət İnönü vaxtilə bəzi məqalələrini yazdığı "Akis" jurnalında, Fəxrəddin Altay isə

"Həyat" jurnalında 1918-ci il Birinci Dünya müharibəsinin xırında Osmanlı ordusunun Azərbaycana səfərini "macəra" kimi qiymətləndirmişdilər. İstefada olan podpolkovnik Rüştünün "Bakı yollarında" adlı müfəssəl sərində təfsilatı ilə verdiyi faktlardan görürük ki, Azərbaycana beş qrup halında göndərilən hərbi qüvvələr əmi 10 000 nəfərdən ibarət olmuşdur. Özünün yabançı bir lkədə hiss etməyən bu ordu Azərbaycan nizami və könüllü dəstələri ilə yan-yanə, çiyin-çiyinə vuruşmuşdur. Azərbaycanı azad etməyə gələn və "İslam ordusu" adı altında toplanan Osmanlı ordusunun itkisi podpolkovnik Rüştünün verdiyi məlumata görə 800-dən 1000 nəfərə ədədir. Azərbaycan hissələrinin hərbi təlim səviyyəsi zəif olduğundan onların itkisi türklərdən 3-5 dəfə çox olmuşur. İndi bu əziz şəhidlərimiz Azərbaycan torpağında yan-yanə yatırlar. Onlara min rəhmət olsun!

Görəsən Birinci Dünya müharibəsinin son aylarında Azərbaycana göndərilən Osmanlı qüvvələrinin üzündən hansı cəbhədə, hansı döyüş məğlubiyyətə uğramışdır? Belə qüvvələrə misal olaraq rus inqilabı zamanı Şərqi cəbhəsini ərk edərək geri dönən rus ordusuna qarşı vuruşan Osmanlı qüvvələrini göstərmək olar. (19, s. 233-239)

*Azərbaycan İstiqlal Mübarizəsi Tarixi.
Bakı, Azərbaycan Dövlət
Nəşriyyatı, 1992.*

MİLLİ AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ

Azərbaycan Cümhuriyyəti daxilən təşkilatını qısa bir zamanda qurdu. Milli hakimiyyəti təmsil edən Milli Məclisi (əvvəlcə Şurayi-Milliyə, sonra Məclisi Məbusan) açıldı. Dövlət işlərini yürütmək üçün Nazirlər Heyəti (hökumət) təsis edildi...

Xarici siyasətdə də başarılı bir dövrə girmişdir. Əvvəlcə Osmanlı dövlətilə əsgəri bir anlaşma imzalanaraq Nuru və Mürsəli Paşaların komandasında Türkiyə əsgərləri Azərbaycanın yardımına gəlmiş və Bakını rus-bolşevik istilasından qurtarmışdılar. İran Şahlığı ilə də yaxşı danışıq, Gürcüstanla əsgəri ittifaq, Ermənistanla yaxşı danışıq anlaşmaları imzalanmışdır. İstanbula, Tehrana, Tiflisə, İrəvana, Temirxan Şuraya və başqa yerlərə elçi və konsullar göndərilmişdir. Almaniyaya ilə münasibətlərindən ibarət olan Mərkəz Avropa Dövlətləri (digər bir təbirlə - ittifaq dövlətləri) nəzdində Cümhuriyyəti təmsil etməli və İstanbulda toplanacaq müttəfiqlər konfransında Azərbaycanın məsələsini müdafiə etmək üçün M. Ə. Rəsulzadənin, daha sonra da Azərbaycanı Versal Sülh Konfransında işğalçı dövlətlərə qarşı müdafiə etmək üçün A. M. Topçubaşovun rəhbərlikləri ilə nümayəndələr heyəti göndərilmişdir.

Ənvər Paşa Marşı

**Xoş gəlişlər ola Qəhrəman Ənvər Paşa,
Əmr elə Əsgərə, Qafqaz dağlarını aşa,
Arş, arş, arş irəli!
Marş, marş, marş irəli.
Dönməz geri Türkün Əsgəri!**

**Cəbhədə mitralyoz ayna kimi parlayır,
Qafqasya Türkləri bayraq açıb bəkləyir.
Arş, arş, arş irəli!
Marş, marş, marş irəli.
Dönməz geri Türkün Əsgəri!(7, s. 14)**

*"Azərbaycan", ekim, qasım, aral
yıl - 26, sayı - 224, 197*

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ

Yeni elan edilən bu Ek Türk Cümhuriyyəti tamamilə demokratik olub, hakimiyyəti hüdudsuz və kayıtsız (şərtsiz) millətə vermişdir. Bütün dinlərə və millətlərə qarşı tolerant və himayədar idi. Azərbaycan onu sevən və onu qoruyan hər kəsin vətəni kimi idi. Qardaş Türkiyəyə qarşı irkan (irqən) költürçə və dilçə bağlı olduğu kimi, Qafqaz daxilində

qurulan Gürcüstan, Şimali Qafqaz və Ermənistan Cümhuriyyətləri ilə də yaxşı münasibətdə idi. İnsani və ulvi qayələri ilə qurulan bu Cümhuriyyətin ən böyük qayəsi azadlığa sadıq tam bir varlıq olmaq idi. Türklük qayəsindən bir an üçün olsun belə ayrılmamışdır. Əlindən gələndiyi qədər Türkiyəyə, Şimali Qafqaza, Türkmənistana, Gürcüstanına yardım əli uzatmış və ağır günlərində bu köməklərdən yardım görmüşdür. Nitekim (necə ki) Azərbaycanın rəsmi elanından daha öncə, Batumda Osmanlı İmperatorluğu mümessilləri (nümayəndələri) ilə imzalanmış müqaviləyə görə, Türkiyə Azərbaycan Cümhuriyyətini tanımış və hər an əsgəri yardımda olmağı vəzifəsinə götürmüşdür. Bu müqavilədən istifadə edilərək Azərbaycan 1918-ci ildə Osmanlı dövlətindən yardım istənmiş və Anadolu Türkləri Nuru Paşanın idarəsi altında Azərbaycan Cümhuriyyətinin quruluşuna mənən və maddi

iştirak etmişdir. Azərbaycan tarixində imdad qüvvəsilə yaran bu qardaş köməyi, Azəri Türklüyünün əbədi bəylik iftixarı, Türk birliyinin də başlanğıcı və təməl daşdır. Üzərindən illər keçdiyi halda bu imdad xatirəsi hər an qəlbimizdə və inamımızdadır. Bu gün Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtı Bakı kıyılarından (sahillərindən) yüksələn Mehmetcik türbəsi də, bu inamlı inanışın bəylik abidəsi olaraq düşmən gayizinə (nizəsinə, silahına) köksünü gərməkdədir. Tarix o məsud anları bir daha yaşamaqla, Azərbaycan istiqlal inamının nə qədər qüvvətli olduğunu bir daha isbat etmiş olacaqdır.

Azərbaycan Cümhuriyyəti 4 000 000 nəfərə malikdir. Şimali Qafqaz Türk və İslam ünsürlərilə bərabər Qafqaz İslam əhalisi isə 7 266896-dır. Gürcüstan və Ermənistanda 1 000 000-a yaxın Türk əhalisi də bura daxil edilərsə Qafqazın Türk və İslam əhalisi 8 000 000-a çatır. Bu şəkildə Qafqazın hakim və sıxlıq zümrəsini təşkil etməkdədir (22, s. 8-9).

*"Mücahit", iyul-avqust 1960
yıl-6, sayı-31-32*

* * * *

A.Həmə

15 Sentyabr 1918

Bu gün, iki il davam edən Azərbaycan İstiqlalının Bakıda felən quruluşunun və bütün Azərbaycan türkçülüynün qurtuluşunun altıncı il dönümüdür.

Tamam altı il əvvəl bu gün şanlı türk ordusu Azərbaycanın paytaxtı Bakını düşmənlərdən qurtarır, rəfli türk və Azərbaycan bayraqları Bakı üzərində uçuşur, bütün xalq Məhmətçilkəri anıb da sevinc və hörmət hissləri ilə göz yaşları tökürdülər...

Bakı aylarca düşmən əlində qalmış, aylarca şanlı böyük qardaşının imdad və müavinətinə intizar edərək, fəlakətə məhkum edilmiş idi. Fəqət işlə bu gün: 15 Sentyabr, Azərbaycan qurtulur, Azərbaycan türklüyü yeni bir həyata qovuşurdu...

Nuru Paşa həzrətləri sevimli siması ilə Bakıya girərkən minlərcə xalq ona qəlbdən və vicdani-millidən qopan hörmətlərlə baş əyir, digər tərəfdən vüqar və ciddi duruşu, ərin bir etimad təlqin edən gözləri ilə Mürsəl Paşa da ürəkli alqışlarla qarşılır, böyük, fədakar və qəhrəman cənab Nazim bəy də əl üzərində gəzdirilir və bütün türk ordusu, xəlq minlərcə alqış sədası ilə türk oğlu vətəni Bakını işlə ziyarət edirdi. Artıq böyük qardaşı kiçik qardaşın imdadına yetişmiş, kiçik qardaş da böyük qardaşına dərin hisslərini bildirirdi... O gün bütün türk aləmi üçün əqiqətən günlərin ən böyüyü yaşanırdı. Məchul əsgər, hər kün məlum bu vətəni və əsrlərdən bəri bu gün cahanın əsdiq etdiyi türk qəhrəmanlığını yüksəltmiş və qurtarıcıdır. Fəqət məchul türk əsgəri daha nələr qurtarmamış, nəyə nə şah əsərlər yaratmamışdır?

Fəqət Azərbaycan məchul türk əsgərinə qarşı ziyarət məkdən də məhrumdur! Hər millət öz millətinin şairinə də məchul hisslərini təkrar və izhar etməklə tarix hüzuruna gətirənə milliyə böyük bir əlavə etmiş olur. Fəqət bu hissiyyatı milliyəni öz vətəninə hürr və müstəqil olaraq ifadə edə bilməmək qədər bir millət üçün həzin bir lövhə deyilmidir? Nəfsus! İşlə Azərbaycan türkü... Bu gün Azərbaycan dörd

ildən bəri bolşeviklərin istilasını altındadır. Azərbaycan yalnız siyasi deyil, hərbi və milli hürrriyyətini də bu gün bolşevik idarəsi qapmış və həqq (15 iyul) olmaq münasibətilə Bakının xilasına aid təzahürat milliyyədən və Bakın qurtaran məchul türk əsgərinə qarşı iddia deyən vəzifədə də məhrum edilmişdir. Bununla bərabər türkün məchul əsgəri Azərbaycana məlum bir şüarda vardır: "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!". Əlbəttə Azərbaycan bir gün zalım rus boyunduruğundan və o şimal canavarının qanlı pəncəsindən qurtulacaq və həqiqi hürrriyyət və istiqlalına qovuşacaqdır. İştə uzman Azərbaycan türkü (1 Sentyabr) bu günü şəhamət və dilavərliyinə aid, fəqə məchul qalmış bir şah əsəri olaraq yad və təcil edəcəkdir. Əvət, Azərbaycan qurtulacaq, Azərbaycan elmə mədəniyyətə, bir dəfə daha simayi milliyyəsinə daxil olacaqdır. **Çünki Bakı və ətrafında mədfun türkün məchul əsgəri böylə istəyir, çünki, məchul əsgər böylə söyləyir: "Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz!"** (71a, s. 14-16)

*"Yeni Qafqasiya", 16 Eylül
1340-1343, 18 səfər, 1924-cü il*

* * * *

Askar Ara

İTİRDİYİMİZ BÖYÜK ADAM

Türk ordusunun mümtaz (parlaq) şəxsiyyətlərindən biri olan Orgeneral hörmətli Müzəffər Tuğsavul May ayında aramızdan ayrılaraq əbədiyyətə qovuşmuşdur. Orgeneral Tuğsavul hərtərəfli mükəmməl bir insandır.

ən burada bu böyük insanın yaxından tanıdığım kişilik vəsfini anlatmaq istəyirəm.

Möhtərəm orgeneral, hələ çiçəyi burnunda təzə bir gər ikən, tale ona özü kimi üç gənc dostu ilə Azərbaycanın acı günlərində bu ölkəni başdan-başa qətərək tetkiklərdə olmaq imkanını bəxş etmişdir.

Söhbətlərimizdə daima mənə "İştə Türklük bütün nlanışı ilə bu səyahətimdə mənim mənlüyimə işlədi" - deyər və Allaha şükür edərdi.

Azərbaycanda ikən günü gününə yazdığı 3 ədəd böyük t dəftərini daima çalışma masasının gözündə itina ilə (qətlə) saxlar və özünü hər ziyarət edişimdə bunlardan rçalar oxumaqla özünü həyəcana gətirər, gözlərini yaşar- rdi: "Bu mövqeyə gəldim, o günlərdəki kimi içdən rşılanmanı nə gördüm, nə də görə biləcəyimi təxmin irəm" - deyirdi. "Bizə kəsilən saysız qurbanlarımızı, Türk gərlərini gördükləri üçün üzlərini qibləyə çevirib səcdəyə pananlarımızı, yoxsa yeddisindən yetmişinə qədər tldıqları möhtəşəm alaylarla əl üstündə daşınmamızımı ladım" - deyər və bütün bunları təsvir edən not dəftərini yəcanla oxuyardı.

İştə Bərdə qəsəbəsinə girərkən ayaq izlərimizə üz sürt- ök istəyən ixtiyar nənənin nasırlı (qırıqlı) əlini necə alıb düyünü oxumağa başladı.

Heç unutmaram, vali olaraq İzmirə gedəcəyi günlərin əfəsində idi. Bir gün mənə küçədə rast gəlmiş və şüncəli olduğumu təxmin edərək "Nə düşünürsən Aras, ən Aras çayını 4 dəfə keçdim, beşinci dəfə keçəcəyim itləqdir" - deyib mənə təsəlli vermişdi.

Nur içində yatsın! (17, s. 9)

"Türk izi" jurnalı, Ankara, 1952 sayı: 2-3

ALMANİYADA NƏŞR EDİLƏN QƏZET VƏ JURNALLARDA BAKININ XILASI İLƏ BAĞLI YAZILAR

M. Ə. Rəsulzadə

15 Sentyabr Münasibətilə

Bundan 19 il əvvəl Sentyabrın 15-də Bakıda Azərbaycan tarixinin mühüm bir hadisəsi baş vermişdir.

Bu gün milli qurtuluş hərəkatımızda tarixi mərhələ təşkil edən böyük bir zəfər qazanılmışdır!..

Milli Azərbaycan qüvvələri yardımına gələn qardaş Türkiyə qüvvələrilə birlikdə düşmən istilasını altından çıxarıb Bakını əsirlikdən xilas etmiş və bu şəkildə yeni Türkiyə tarixində silinməz iz buraxan Azərbaycan Cümhuriyyətini qurulmasını fəlakət təmin etmiş, fikrən də əbədləşdirməyi vəsilə olmuşdur!..

Azərilərin türklərlə birlikdə Bakıdan qoşduqları birləşmiş qüvvə türklüyün və müsəlmanlığın yaxşı tanıdığı tarixi düşmən Rus imperializmi idi.

Sadə türklüyün və müsəlmanlığın deyil, eyni zamanda Qafqazla Rusiya məhkumu bütün millətlərin də əbədi düşməni olan bu imperializmin daşdığı dürlü boyaları həyata keçirdiyi hər cür taktikanı, 6-7 ay sürən əsarəti dövründə Bakı köməksiz qalmış, rus vəhşiliyinin hər növünə, qanlı güllələrini məruz qalmışdı.

Bayraqlarında millətlərə istiqlal şüarını yazan yalancılardan bolşeviklər, mahud Şaumyan, çarlıq Rusiyasının vəd etdiyi icra edə bilmədiyi, dənizdən-dənizə dayanan Ermənistanı təşkil etməyə vəkil etmişkən ("Dekret N13"), muxtariyyəti

stəyən Azərbaycanı "xarabazara döndərmək" istədilər!..
1917-də Bakıda çıxan "Bakinski Raboçi").

Atəşə verilən Şamaxı şəhərilə qılıncdan keçirilən Quba və ətrafındakı qırğınları "qanlı Mart günləri" ünvanilə tamamlayan vukuat silsiləsi, rəngdən-rəngə girməyinə uyğun, rus imperializminin milli Azərbaycan ideyasına qarşı duyduğu düşmənçiliyin qanlı ərizələrindən başqa bir şey deyildi.

Bu hadisələr, milli halası özlərindən deyil, beynəlmiləl ideologiya pərdəsi altında gizlənən inqilabçı rus ordusu və sözdə insanpərvər görünən rus marksistlərindən umanların nə qədər qəflət və zəlalətdə olduqlarını göstərdi...

Bu ideyanın tahakkuku üçün o idealla orqanik surətdə bağlı qüvvələrə güvənmək və ancaq onlardan nicat gözləmək şərtidir!..

15 Sentyabrda Bakıda elan olunan zəfər - əslində bu ideologiyanın zəfəridir!

Milli Azərbaycan idealı, türklüyün əbədi düşməni rusluqdan doğan "Moskva ordusunun" yardımı ilə deyil, şübhəsiz, ona qarşı, öz qüvvəsilə və qardaş Türk yardımı ilə qurtarılmışdır!..

Milli qüvvələrlə milliyyət naminə və milli istiqlal üçün!..
Əslində 15 Sentyabr zəfərinin ifadə etdiyi mənə!

Milli mənfiyyətlərin bu düstur xaricində də müdafiə edilə biləcəyini təsəvvür edən qafillərə, təkrar yad əlinə keçmək bədbəxtliyinə düşən Azərbaycanın 17 ildən bəri davam edən faciəsi əsərli bir misal və öyrədən bir fəlakətdir!..

Rus bolşevizminə, məhkum və məzlum millətlərin beynəlmiləl hamisi kimi baxan "27 Aprel qəhrəmanlarından" bu gün millətçilik və casusluqda ittiham olunub "təmizlənməyən" birisi qalmamışdır!..

15 Sentyabr zəfərindən əvvəl millətçilik və istiqlalçılıq əzm və duyğusu bir idisə, indi mindir.

Dünya qurtuluşumuzu yeni başdan təmin edəcək hadisələrlə zəngindir!.. Qızıl çarlıq bəyazından daha müdhiş bir çöküşlə yığılmağa məhkumdur!

Sovet imperializminin enkazı üzərində mənfi heç bir tətkinin, pozucu heç bir təsirin məhv edə bilmədiyi istiqlal fikri Azərbaycanın atəş dolu torpaqları altındakı sönməz qalan alov kimi təkrar parıldayacaq və mübarək nurilə qızıl qaranlıqda boğulan cananımız yurdu əbədi aydınlığa yetişdirəcəkdir!..(54, s. 4-5)

*"Qurtuluş", sentyabr,
1937, N 35.*

15 Sentyabr Münasibəti ilə

Bundan on beş il əvvəl idi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin ordusu müttəfiqi qardaş Türkiyə yardımını ilə birlikdə düşmən istilasına uğramış paytaxtı xilas edirdi.

Bakının Türk və müsəlman xalqı bu tarixdən altı ay əvvəl, tariximizdə qanlı Mart deyə anılan günlərdə qızıl rus bolşeviklərilə müttəfiqləri Daşnaksütyun çetələri (quldur dəstələri) tərəfindən qırğına məruz qalmış və o andan etibarən Azərbaycan yurdundan ayrılan bu şəhərdə Azərbaycanlılar hər cür həqarət və əsarətə məhkum olmuşdular.

Bakılı Azərbaycanlıları uşaq, qoca və qadın fərqi qoymadan min bir cür faciələrlə məhvə qalxan bu qanlı müttəfiqlərə görə Türklərin günahı ağırdı. Onlar Azərbaycan istiqlalından bəhs etməyə cəsarət etmişdilər.

Sözdə bütün məhkum millətlərin hüriyyət və istiqlalı üçün vuruşan bolşevizm - o zaman - mahut (xəyanətkar) Şaumyana Türkiyə və Qafqaz ərazilərindən mürəkkəb böyük Ermənistanı" qurmaq üçün tam bir səlahiyyət verilmiş və bu zəmin üzərində özünü Daşnaksütyun fırqəsi ilə törüsməyə vəkil etmişkən ("Lenin" və "Stalin" imzası ilə Qafqaz komissarı Şaumyan adına verilmiş maruf (bilinən, məlum) dekret, mərkəzi Bakı olmaqla Azərbaycan Cümhuriyyətinin hüriyyət və istiqlalından bəhs edən "Müsavətçiləri" təhdid etmiş, Rusiyanın Azərbaycanlılara hüriyyət və istiqlal deyil, bir xarabazar verəcəyini öz partizanlarının ağzı ilə söyləmişdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz Mart qırğını, əslində bu təhdidin sözdən işə keçilməsindən başqa bir şey deyildi. Qızıl Moskva Azərbaycan ideyasını qanla söndürmək və istiqlal fikrini yanğınlarla məhv etmək istəmişdi.

31 Mart hadisəsi ilə maruf (məlum) olan bu vəhşət, düşmənin təsəvvürü xaricində Azərbaycan xalqının milli məhənliliyini yaralamış və bu yaranın təsiri ilə o, yediyi acının intiqamını almaq və haqqı bulunan istiqlalına qovuşmaq üçün mübarizəsinə davam etmişdi.

15 Sentyabr, əslində bu əzmin zəfərini təmin edirdi. Bu gün Azərbaycan xalqı, əsir paytaxtını düşməndən qurtarmaqla susadığı intiqamını alırdı.

Sadə intiqamımı?!.. Xeyr!

Azərbaycan xalqının tarixində bu gün 28 May qədər böyük bir dəyəərə malikdir. 28 Mayda Cümhuriyyətin istiqlalı bütün cahana elan edilmişsə, 15 Sentyabrda bu istiqlal maddətən təyin olunmuş, Azərbaycan hökuməti öz əbədi mərkəzinə müzəffərliklə girmişdir.

Bu gün sadə zillət həqarətən qurtulan xalqın köksü

intişam hissilə qabarmamış, eyni zamanda illərdən bəri hürriyyət və istiqlal eşqi ilə yanan ürəklərə də süsəpilmişdir.

Əlbəttə, Azərbaycan istiqlal dövrünün, 15 Sentyabr ərəşanlı fəsillərindən biridir. Siyasi tarixin makus əsərilə (təsadüfə nəticəsində) təkrar qızıl rus əsirliyinə düşən vətənimiz bildiyimiz kimi heç bir zaman xilas olacağında məyus olmamışdır. O, var qüvvəsilə çarpışır. Bütün imkanları ilə istilaya qarşı dayanır. İrəlidə Azərbaycanın yeni bir 15 Sentyabra malik olacağı qənaəti Azərbaycan istiqlalçılarını canlandırmırmı?..

Əlbəttə, canlandırır, tarixin qeyd etdiyi digər misalları kimi Azərbaycan xalqı da müxtəlif mərhələlər keçən mücadiləsi nəticəsində öz qayəsinə girəcək, öz yurduna həmin özü hakim olacaqdır.

Bu mütləqdir!

Bu müvəffəqiyyətin birinci şərti, heç şübhəsiz, onun öz əzm və mücadiləsinə güvənməsidir.

Bu belə olmaqla bərabər, yenə tarixi misalları ilə məlumdur ki, bir millət hürriyyət və istiqlal uğrundakı qayəsinə beynəlmiləl bir takım hadisələr və amillərin yardımı ilə nail olur.

Böyük Dünya müharibəsi nəticəsində Rusiya məhkumu millətlərdən bir qismi də zühur edən beynəlmiləl imkanı ən böyük ölçüdə istifadə edə bildilər. Hürriyyət və istiqlallarına nail oldular. Azərbaycan da daxil olduğu halda, Qafqaz millətləri bütöv dövlət halında təşəkkül etdilsə də, hadisələr özlərinə tamamilə müsait olmadı. Qısa bir müddət istiqlal həyatı ilə yaşadıqdan sonra, məlum amillərin təsiriylə, Rusiya təkrar bu yerləri tutmuş oldu.

13 ildən bəri qızıl Rusiya istiqlal altında əzilən Qafqaz,

İndi yüz ildən bəri bəyaz Rusiya istilası altında sıxılan Qafqazdan da artıq bir sürətlə hürriyyət və istiqlalına əvvəlçülük üçün inkişaf edir.

Bu inkişaf, bir tərəfdən Sovetlər İttifaqında hər cür məhrum məhrum hökumət qəlbinə həqiqi istiqlal mənası verməkdə olan millət üçün artan milli şüurun böyüməsilə Qafqazlı millətlərin bir-birinə daha artıq bağlanmaları, digər tərəfdən də beynəlmillət amillərinin Sovetlər İttifaqı şəklində birləşdirilən yeni Rusiya əleyhinə qüvvətlənməsilə məşhurlaşdır.

Əlbəttə, müvazinətini bir cür tapmayan dünya qüvvələrinin, istər-istəməz, toqquşması dünya müharibəsi şəraitində olduğundan daha çox bir ehtimalla yaxınlaşır. Qızıl Moskva, bu toqquşmadan, atəşdən qaçar kimi çəkinməsinə rəğmə, onunla qarşılaşacaq, hərbi və inqilabdan qorunduğu kimi, yeni bir hərbi və inqilab nəticəsində də parçalanacaqdır.

Yaxın tarixində 15 Sentyabr zəfəri kimi mücadilə gününə malik olan Azərbaycan xalqı gələcək bu fürsəti istismar etməyə, şübhə etməyəcək ki, 1918-ci ildə olduğundan da azıdır.

O, indi bir kərə yüksəltdiyi istiqlal bayrağı altında can fədalı minlərcə fədailərə malik olduğu kimi, ali məntəqlərinin birliyini duyan Qafqazlı qonşulara və eyni yolun müdafiəçisi olduqlarına qane olan "Prometey"çi müttəfiqlərə malikdir!

Və buna da qanedir ki, qızıl rusluğun çökəcəyi bu tarixi zamanda 15 Sentyabrda özünə müttəfiq olan qardaş qüvvələr təkrar onunla olacaq, nihai zəfəri özü ilə birlikdə əmin edəcəkdir!..

Bu qüvvələrin vəzifələrini qəhrəmanca yerinə yetirərək,

indi Bakı məzarlığının bir guşəsində haqq etdikləri mill
şükran (sayğı, hörmət) təzahüratını dörd gözlə axtaran
şəhidlər ruhuna bizdən min rəhmət, min salam!..(57)

*"İstiqlal" qəzeti, 20 sentyabr
1933. Yıl 2, N42*

* * * *

Mirzə Bala Məmmədzadə

BAKİ YOLLARINDA

*(Bakı zəfərinin 17-ci ildönümü münasibətilə)
(1918-15 Sentyabr 1935)*

Daxildən gələn bir sevgi ilə, diqqət və ehtimalla hə
vəsiqə, əmr, raport və müşahidələr əsasında yazıl
mış mükəmməl bir əsər: "Böyük hərbdə Bakı yollarında 5
ci Qafqaz Piyada Fırqəsi..."

Türkiyə Cümhuriyyəti Baş Erkanı (Qərargahı) Hərb
Rəyasətinin 4.12.1933 tarixli rəsmi əmri ilə, eyni Fırqəyə
mənsub və 1918-ci ildə Bakı uğrunda apardığımız istiqlal
savaşına, əvvəldən sonuna qədər birbaşa iştirak etmiş
Erkanıhərb (Baş Qərargah) kaymakamı (qəza rəisi) Rüştü
bəy kimi səlahiyyətli bir adam tərəfindən qələmə alınmış
olan bu mükəmməl əsərin qiymət və əhəmiyyəti üzərində
çox dayanmağa lüzum varmı? Və 15 Sentyabr zəfərinin 17-
ci ildönümü münasibətilə oxucularımıza bundan daha
qiymətli nə hədiyyə verilə bilər?

6 kroki (diagram), bir quruluş, bir cədvəl və iki xəritəni zündə cəmləşdirən 218 səhifəlik bu əsər, 93 sayılı "Əsgəri Məcmuə"nin, 1 iyun 1934-cü il tarixli və 34 sayılı "Tarix ismi"ni başdan-başa işğal etmişdir. Ələlxüsus "Osmanlı ordusunun Azərbaycana qardaş yardımını"nı canlandırmağa çalışan müəllif, Anadolu Məhmətciklərinin unudulmaz əhrəmanlıqları ilə yan-yanə bizə Azərbaycanın o zamankı siyasi və əsgəri vəziyyəti, millətimizin məruz qaldığı təhlükələr və istiqlal hərbində göstərdiyi fədakarlıqlar haqqında da məlumat verir.

"Rus ihtilal (mübarizə) və inqilabının orduya təsiri və Rusiyadakı kiçik millətlərin siyasi hərəkətləri" başlığı altında topladığı giriş qisminə Qafqazdakı siyasi vəziyyəti, Cənubi Qafqaz hökumətinin quruluşunu, gürümlə ermənilərin rus ordusundakı əsgərlərindən ibarət milli ordu yaratmalarını, Azərbaycanın belə bir ordudan məhrum olduğunu, ermənilərin Şaumyanla əlbir olaraq Bakıda qətliam törətdiklərini və bu xüsusda Cənubi Qafqaz hökumətinin Azərbaycana yardım etmədiyini qeyd etdikdən sonra deyir ki:

"Bu elim (ağır) vəziyyət qarşısında Tiflis Seymində olan müsəlman üzvü bir qrup təşkil edərək təşrif və siyasi işlərdən başqa milli və ictimai işləri də həyata keçirməyə məcbur olmuşdu. Əfsus icra qüvvəsindən məhrum və orduya dayanmayan Seym müsəlman qrupu bu qətliam və təhəvvəyə məhəvvə vəkainin önünə cəzri şəkildə keçə bilmirdi (qırğının, qətləndirilmənin qarşısını ala bilmirdi). Cənubi Qafqaz hökumətindən gözlənen ümidlər boşdu. Seymin, ordu təşkilatı üçün Gəncə Milli Müsəlman Komitəsinə verməyi vəd etdiyini mühüm miqdardakı silah və cəbbəxana da tamamilə verilməmişdi. Nəhayət, Bakını ələ keçirən

bolşevik-erməni qüvvəsi Şamaxı-Kürdəmir xəttinə qədər qırılıb-çatacaq irəliləmiş və bu təcavüzdən Lənkəran, Salyan və Quba qəsəbələri də özlərini qurtara bilməmişdilər".

Brest-Litovsk müqaviləsinə əsasən Türkiyəyə verilən Batum, Ərdəhan və Qars vilayətlərindən ötrü Cənubi Qafqaz hökuməti ilə Osmanlı dövləti arasında başlanan hərbi, 3-cü ordunun bu yerləri işğalı, bunun nəticəsində gürcülərin Almaniyanın himayəsinə sığınaraq Qafqaz Federasiyasından çıxıb istiqlalını elan etdiyini, onu erməni və Azərilərin də öz istiqlallarını elan edərək Türkiyə ilə ayrı-ayrı müzakirəyə girişdiklərini xülasə etdikdən sonra müəllif Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşanın Gəncəyə gəlişinə naklikəlam edərək (toxunaraq) Paşa Həzrətlərinin 3-cü orduya, Azərbaycanın əsgəri və daxili vəziyyəti haqqında göndərdiyi raportu nəql etməkdədir.

Nuru Paşa Həzrətlərinin 3-cü ordu komandanı Vəhib Paşa Həzrətlərinə yazdığı raportdan anlayırıq ki, Gəncədə Milli Kolordu (korpor, hərbi birləşmə) naminə təşkil edilən 600 nəfərlik bir qüvvə var. Bakıya qarşı da Kürdəmir stansiyasında knyaz Mağalof namında (adında) bir gürcü miralayının (albayının) komandanı altında 400-ə qədər əsgər vardır. "Bakı qətliamında gürcülərin müsəlmanlarla birlik təşkil etmələrinə bir nümunə olaraq Tiflisdən göndərilmiş bu əsgərlərin 300-dən ibarət gürcüləri də Tiflisə dönmüşdülər.

Azərbaycanda milli bir ordu yaratmaq imkanı mövcuddur. Əsgərliyə tələbkar çox insan vardır. Muğan kimi məntəqələrdə bolşevik əlinə keçməmiş 10 000 000 kilo qədər də buğda və ərzaq var. Əfsus ordu təşkili üçün silah və cəbbəxana yoxdur. Paşa Həzrətləri bu barədə yardım edilməsini rica edir və əlavə edir ki: "Əsgərin təlim və tər-

əsi üçün buraya təyin olan əsgər heyəti Mosulda qaldı. aya qədər gəlməyəcək. Təşkil olunacaq əsgərə koman-etmək üçün mümkün olduğu qədər müəllim-zabit və ik zabit ezamını xahiş edirəm. Kitaatı Osmaniyenin ncəyə ademi vürudu muhtemel ise bilhassa mezkur yete (Osmanlı hərbi hissələrinin Gəncəyə gəlməməsi imal edilirsə, bu heyətə) fəvqəladə ehtiyacımız olacaq". **Yeni qurulmaqda və qurulacaq olan Azərbaycan Milli dusu üçün müəllim-zabit məsələsinin sonuna qədər mədiyini və bu üzdən də milli ordu təşkil edilmədiyinə ni əsərdən öyrənirik.**

3-cü ordu komandanı Vəhib Paşa Həzrətləri Nuru Paşa zərətlərinə yazdığı 2. 6. 1918-ci il tarixli cavabında nənilərlə sülh bağlandığını, gürcülərlə də bağlanmaq rə olduğunu qeyd etdikdən sonra deyirdilər ki:

"Azərbaycan hökuməti Müstəqil İslamçılıq tələbinə görə amları bolşevik təcavüzündən qurtarmaq üçün müxtəlif vvvələrdən ibarət dəstə ilə Qazax tərəfdən Gəncə qamətinə göndərəcəyik. Bu dəstənin süvarisi Qazax və ncə arasındakı stansiyaları mühafizə edəcəkdir..."

Aşağıdakı vesaik (sənədlər) Vəhib Paşa Həzrətlərinin ərbaycan məsələsilə candan əlaqədar olduğunu göstər- bkdədir. Azərbaycana yalnız bir piyada alayı ilə (2 tabur vada, iki top) bir də müretteb (tərtib edilmiş) süvari alayı bölük) sövq etmək üçün əmr verildiyindən eyni 2.6.1918- il tarixində Baş Komandanlıq Vəkalətinə (Ənvər Paşa zərətlərinə) verdiyi müstacel (təcili) şifrəsində bir əmri rinə yetirmək məqsədilə Azərbaycana bir Firqə ndərdiyini və icab edersə (lazım olarsa), bu qüvvəni kviyə edəcəyini (əlavə köməyə göndərəcəyini) yazmaqda

O günlərdə, başda Azərbaycanın Milli Şura rəhbəri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Bəy olmaqla Azərbaycan Mürəxxəs Heyəti ilə, başda Vəhib Paşa və Halil Bəy olmaqla Türkiyə Mürəxxəs Heyəti arasında müzakirələr cərəyan edirdi. Mərhum Ənvər Paşanın təsvipkar mahiyyətində (bəyəndiyi, razılıqla qarşılıdığı) 5 iyun tarixli cəvabından bir gün əvvəl, yəni 4 iyun 1918-ci il tarixində Batumda Osmanlı nümayəndələri (Ədliyyə naziri Halil Bəy və Vəhib Paşa) Azərbaycan nümayəndələri (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Məhəmməd Həsən Bəylər) arasında bir mühadənət (razılıq) əhdnaməsi bağlanmışdı. Bu əhdnamənin 4-cü maddəsinə görə Azərbaycanın sülh və əminlik və təhlükəsizliyini qorumaq üçün Ali Osmanlı Dövlətində istənilən əsgəri yardım Osmanlı Heyəti tərəfindən dərhal qəbul edilmişdi.

Əslində bu əhdnaməyə istinadən, Azərbaycan tərəfindən verilən bu rəsmi müraciət üçün Vəhib Paşa 7 iyun tarixində bu əmri verirdi:

"Beşinci Qafqaz Fırqəsinin aksami sairəsinin (digər hissələrinin) də Qazax tərəfdən Gəncəyə göndərilməsi xahiş edirəm. Fırqənin Ağstafa stansiyasından Gəncəyə qədər göndərilməsi üçün indidən hazırlıq işləri görün və bunun üçün serian icab (lazım olan hər şeyi) edənlərlə Qazağa göndərin. Müsəlman zabitlərindən Gəncə İbrahimzadə Nazim Əfəndi Ağstafa stansiyası ilə Gəncə arasında gedişi tənzim etmək üçün əvvəlcə Batumda Gəncəyə göndərilmişdi. Məmurlarımız Nazim Əfəndi ilə əlaqə yaratsınlar, fırqənin nəzdində ikinci Qafqaz kolonadusu (korporasiya, hərbi birləşmə) telsiz stansiyasını verilməsini xahiş edirəm. Fırqə indilik əmrinizdə və Gəncədə qalacaq, əfəndim".

Ordu komandanının bu əmrinə əsasən Qrup komandanı eyni gündə Beşinci Qafqaz Firqəsi Komandanlığına, 8 nda Cəlaloğlundan hərəkət üçün lazım gələn əmri ver- və hərəkət günü firqə zabitlərinə bu müraciəti etmişdir: Baş komandan etibarən hamımızın etimadını qazanmış hər xüsusda müntəzəm olan Beşinci Qafqaz Firqəsini ərbaycana, Gəncəyə göndərirəm. Burada olduğu kimi da da fədakarlıqla çalışacağımızdan əminəm. Allah vəffəqiyyətlər versin".

Bu "Osmanlı ordusundan Azərbaycana ikinci dım"dır.

Bunun nəticəsində iyunun 22-də Azərbaycandakı əsgəri vəninin mövcudluğu bu qədər olmuşdur:

Beşinci Qafqaz Firqəsi:

Zabit: muharib (döyüşən) - 225, muharib olmayan (yüşməyən)- 105;

əsgər: muharib - 5.227, muharib olmayan - 2, 126.

Heyvan: 1939; silah: tütək - 4.342; makinalı tütək - 36; ıcı silah - 3.752; top - 14.

Cəbbəxana: tüfəng üçün - 847 sandıq; top gülləsi - 801; əl mbası - 1739; qazma - 520; kürək - 1.412; balta - 225; tel kası - 169; portatif çadır - 3.242. Eyni tarixdə 5-ci Firqə rində olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin müharibə cəb- ində olan qüvvəsi də aşağıdakı miqdardadır:

Zabit: muharib (döyüşən) - 30; muharib olmayan (yüşməyən)- 4; nəfər muharib (döyüşən) - 727; muharib nayan (döyüşməyən) -99; heyvan - 435; silah: tüfəng - 5; makinalı tüfəng - 21; kəsici silah - 322; top - 6.

Cəbbəxana: tüfəng üçün - 100 sandıq; top gülləsi - 472; rapnel - 528. Qüvvələr bununla bitmir. Düşmənin yçayı alması münasibətilə Qafqaz İslam Ordusu

Komandanlığı tərəfindən "vəziyyətin vahiməli" olması dair verilən teleqraflarına əsasən 9-cu Osmanlı Ordusundan 65 zabit, 2.475 nəfər, 701 heyvan, 2.0 tufəng, 16 ağır makinalı tufəng, və 4 qüdrətli dağ topund ibarət 38-ci alay və bir qüdrətli dağ batareyası 11 iyul Qazaxda olmaq üçün 6 iyulda Gümrüdə hərəkət etmişdir.

Bundan başqa Şamaxının zəbtindən sonra Bakıya yaxınlaşan ordu 5 avqustda Bakı şəhərinə etdiyi müvəffəqiyyətli hücumu əsasən 15-ci firqənin Azərbaycana göndərilməsi üçün müraciət etmişdi. Bakıya İranın təhrikilə İngilislərin yardımını nəzərə alaraq Bakıya ilk öncə Qarakilsədən 12 muharibdən ibarət 107-ci alay, sonra da 9-cu ordunun 15-ci firqə qərargahı ilə 56-cı və 106-cı piyada alayları ilə 1 qüdrətli, bir on buçukluk Skoda dağ obüs (on tam onda beş millimetrlik dağ) və bir də on buçukluk sahə obüs on tam onda beş millimetrlik istehkam) batareyaları gəlmişdir. Bunlardan başqa Culfa - Ordubad yolu ilə Qarabağa yardım göndərilmişdir. Bu şəkildə artan Türkiyə yardım qüvvələri bərabər Azərbaycan qüvvələri də artmış, təşkil edilən kənddən (ordu hissələrindən) başqa Qazax, Gəncə, Zaqatala, Şəki, Cavanşir, Ağdam, Ağdaş, Göyçay, Salyan, Quba və Bakı ətraflarında süvari, milis təşkilatı, könüllü müsəlləh qruplar və s. yaradılmışdır.

Maruf (məlum) "Fəhşi Firqə" deyilən və istiqlal dövrünün birinci süvari alayında olan müntəzəm qüvvələrdən başqa Zaqatala süvarisi, Qazax, Gəncə, Göyçay və Bakı könüllülərindən başqa Salyan ilə Cavadda Ramazanofun təşkil edib düşmənin Kür hövzəsini və Muğanı ələ keçirməsini mane olan və bu şəkildə ordunun sağ cinahını təmin edən qüvvələrlə, Quba tərəflərində kaymakam (qəza rəisi) Şükür Bəyin təşkil edib Qubanı azad etdiyi və Bakı-Dərbər

niryolundan istifadə etməməsinə müvafiq olduğu qüvvələrin həyata keçirdikləri tədbirlər Qafqaz İslam Ordusu komandanlığında təqdirə layiq görülmüşdür.

Üçüncü Ordu komandanı Vəhib Paşaya yazdığı raportda Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşa, Erkanıhərb (Şəh Qərargah) rəisi kaymakam (qəza rəisi) Nazim Bəy Kürdəmir cəbhəsinə göndərildiyini bildirirdi. Nağalof qüvvələri çəkildikdən sonra, irəliləməkdə olan bolşeviklərin cəbhəni qüvvələrinə qarşı bu cəbhəni süvari alayımızla müdafiə edirdilər. Eyni zamanda Şamaxını geri qaytarmağa müvəffəq olan Gəncə könüllüləri oranı müdafiə etməmiş çəkilmiş, bu şəkildə düşmən Ağsuya, oradan da Göyçaya istiqamətində Qaramaryana gəlmişdi.

Daha 5-ci Qafqaz Fırqəsi gəlməmişdi. Qüvvə gəldikdən sonra gah Kürdəmir cəbhəsi Müsüslüyə, gah da Göyçaya istiqamətində göndərilmişdi. Eyni zamanda Salyan-Cavad məntəzindəki Azərbaycanlı minbaşılardan Ramazanofun komandirliyi də takviyə edilmişdir (batalyonu ilə möhkəmləndirilib). Müsüslüyə göndərilən bu qüvvə Kür çayı ilə Gəncə smənin irəliləməsinə mane olduğu kimi Kürdəmir-Bakı istiqamətində niryoluna etdiyi basqınlarla düşmən qüvvələrini müvəffəq şəkildə məhv etməyə çalışmışdır.

Göyçayda Qafqaz alayı komandanı Osman Bəy qərargahı ilə birlikdə bərabər dayanıb. Qarameryəm cəbhəsində Türkiyəli komandir Əfəndinin komandasındaki Azərbaycan xalqının toplanmış milis bölüyü vuruşmaqdadır.

Qafqaz İslam Ordusu Komandanı Azərbaycan cəbhələrindəki vəziyyət haqqında 3-cü ordu komandanı Vəhib Paşaya belə yazırdı:

"Bakı bolşevikləri kısmı küllisilə (hamısı, bütünlüklə) Kürdəmir yolu istiqamətindən irəliləyərək Müsülü stansiyasına

dakı civarındakı bataqlıq məntəqəyə gəlmişdir. 500 nəfər qüvvəsi təxmin olunan bir qüvvəni də Şamaxı üzərində kəndləri dağıdaraq və islamları məhv edərək Qaramaryaya irəliləmişdir. Piyada 10-cu Qafqaz alayı indi də bu düşmənlə təmasdadır..."

Qafqaz İslam Ordusu komandanı cəbbəxana və yardım qüvvələri göndərilməsini xahiş etməkdədir. 500 Qafqaz Firqəsinin başında kaymakam (qəza rəisi) Mürşad Bəy (hal-hazırda Mürsəl Paşa), erkanıhərbiyə rəyasətində də əsərin müəllifi K.d. Yüzbaşı (sonralar kaymakam) (qəza rəisi) Rüşti Bəy idi.

Yardım qüvvəsi ilk öncə Gəncədəki ermənilərin silahları aldıqdan sonra 15 iyunda Karaməryəm cəbhəsində müvəffəqiyyətli bir basqın etmişdi. Bundan cürət alan Göyçayda qüvvə 17 iyunda özbaşına yenidən hücum keçmiş, əfsus ki, şiddətli bir istidən və susuzluq nəticəsində məğlubiyyətə uğramışdır. 10-cu Qafqaz alayının verdiyi zaiyat (itki) belə olmuşdur: 28-ci tabur: 4 nəfər şəhid, 15 nəfər yaralı. Mülazim (leytenant) Lütfi Əfəndilə 52 nəfər itkin, 29-cu tabur: Birinci mülazim (leytenant) İsmayıl Haqqı, ikinci mülazim (leytenant) Zəki Əfəndilər şəhid, mülazim Nəzi Əfəndilə zabit vəkili Zəki Əfəndilər ağır yaralı, 11 şəhid, 15 yaralı, 3 nəfər itkin.

30-cu tabur: mülazim (leytenant) Kazım və İbrahim Əfəndilər şəhid, Birinci mülazim (leytenant) Bəsri Əfəndilər yaralı, 13 nəfər şəhid, 78 nəfər yaralı, 15 nəfər itkin.

Dağ topçu takımından: 19 nəfər itkin, 6 heyvan ölmüşdür. İki top, on tüfəng və 41 atım cəbbəxana düşmən əli keçmişdir.

Bu məğlubiyyətə görə cəbhəni tədqiq etmək istəyən Qafqaz İslam Ordusu komandanı yanında azərbaycanlı

erallardan Əli Ağa Şıxlinski, 5-ci Qafqaz Firqəsi
kanihərbi (Baş Qərargahı) və başqa zabitlər olduğu halda
yçaya gəlmiş və döndükdən sonra 5-ci Qafqaz Firqə
argahı Göyçaya təyin edilmişdir: "Müsüslü cəbhəsində
n ordu erkanihərb (Baş Qərargah) rəisi Nazim Bəy də
i alınmış və bu cəbhədəki kınaata (ordu hissələri)
ərbaycanı kaymakam (qəza rəisi) Həbib Bəy Səlimov
mandirlik etməyə başlamışdı". *

'Azərbaycan kolordusu (hərbi birləşmələri) namilə
ydanda olan kınaat (ordu hissələri) 500-600 nəfərdən
rətdi. Əfsus bu təşkil ediləcək kolorduya (hərbi bir-
mələrə) aid bir qisim maliyyə və təchizat vardı. Əslində
maliyyə və təchizatdan istifadə edə bilməsi üçün 5-ci
qfaz Firqəsi də 25 iyundan etibarən Azərbaycan kolor-
su (hərbi birləşmələri) əmrinə verildi. Kolordu (hərbi
ləşmələri) komandanı Faruk Əli Paşa Şıxlinski ilə
əyan edəcəyinə və o vasitə ilə firqənin hərəkəti hərbinə
ilən raportların Orduya tətbiq olunacağına dair ordu-
n əmr alındı".

Anadolu qəhrəmanlarının unudulmaz fədakarlıqların-
n ilham alan Azəri Türkü ikinci 15 Sentyabrın da doğul-
sına dərin inam bəsləməkdədir. Çünki o, Anadolu
hrəmanlarının mübarək qanları bahasına bizə bəxş etmiş
luqları 15 Sentyabr zəfərini heç bir zaman unutmamış və
utmayacaqdır.

Anadolu Türklərinin Azərbaycanın istiqlalı və istiqbalı
runda apardıqları çətin və qanlı müharibələr və
icadilələr həqiqətən də nəsildən nəsilə keçərək unudulmaz
dastan halına çatmışdır (48, s. 10-16).

*"Qurtuluş", 1935 sentyabr,
yıl-2, sayı-11.*

BAKI MƏSƏLƏSİ

*(15 Sentyabr zəfərinin
18-ci ildönümü münasibəti ilə)*

Yeni tariximizin böyük günlərindən ən böyüyü olan 15 Sentyabr zəfərinin 18-ci ildönümünü xatırlayırıq. Bu gün birləşmiş Azərbaycan-Türkiyə orduları Bakı tarixi və əzəli düşmənindən təmizləmiş, bununla Yaxın və Orta Şərqi tarixində yeni bir dövr açmışdır. Bakının düşməndən təmizlənməsi və əsl sahibi olan Azərbaycanlıların əlinə keçməsi Yaxın və Orta Şərqi tarixində yeni bir dövr açmaq demək olduğunu anlamalıyıq. Üçün Bakını Bir neçə cəbhədən mütləq etməmiz lazımdır.

Bakının düşmən əlinə keçməsi bu günkü vəziyyəti doğrulturdu. Yəni yalnız Bakı deyil, onunla birlikdə bütün Azərbaycan istilaya uğramış və qonşu cümhuriyyətlər cəbhə təhlükə altına alınmışdılar. Bakının alınması Azərbaycanın istiqlalını təmin etmək, qonşu Qafqaz cümhuriyyətlərində Gürcüstanla Ermənistanın qızıl istilaya uğramasına mane olmuş və Şimali Qafqazın qurtulmasına yol açmışdır.

Bakı məsələsinin axıdılan Türk qanının bahasıdır. Azərbaycan faydasına olan həlli yalnız Azərbaycan və Qafqaz xalqından deyil, bütün türklük və müsəlman aləminin mənfəətləri haqqından daha qüvvətli idi.

Bakının alınması münasibətilə o zaman İstanbul qəzetlərinin hamısının hərərətli məqalələri arasında "Tanin"-in də bu sətirləri vardı: "Bakının bu dəfəki işğalı yalnız Rusiya və Qafqaz məsələləri etibarilə deyil, bütün Türk və müsəlman aləmi üçün də böyük bir əhəmiyyəti malikdir".

Bakı yalnız sonsuz, bitməz, tükənməz sərvətləri etibarilə deyil, işğal etdiyi coğrafi mövqe etibarilə də dünya həmiyyətliidir. Qərbi Şəqrlə birləşdirən tarixi ticarət yolları üzərində duran Bakı, Xəzər dənizinə hakim bir qala və bu dənizin bircə limanı, ticarət və tranzit mərkəzidir. İranın və Türkünstanın dünya ilə olan münasibəti Bakı vasitəsilə yaradılır. Bakı kimin isə Xəzər dənizi də onunur. Xəzər dənizi isə Türkünstanla İdil-Uralı Azərbaycanla birləşdirən bir körpüdür. Bu baxımdan Bakı məsələsinin həlli ilə Türklük məsələsinin həlli üçün yol açılmış olurdu. Məhəmməd Əmin bəy Rəsulzadə Bakının alınması münasibətilə 1919-cu ildə yazmış olduğu bir məqaləsində deyir:

"Bakı, Türklüyün şahrını üzərində olan, sönməz təşlərilə yanan əbədi bir əməl məşəlidir".

Bakının alınmasından vəcdə gələn Azərbaycanın milliyətçi şairi milli bayrağımıza olan müraciətində deyir:

Türkünstan yelləri öpüb alını,
Söyləyir dərđini sənə bayrağım!
Üç rəngin əksini Qara dənizdən,
Ərməğan yolla sən yara bayrağım!
Gedərkən Turana çıxdın qarşıma,
Çölgən dövlət quşu qondu başıma,
İzn ver gözümdən axan yaşıma,
Dinləsin dərđini aha bayrağım!

Bakının alınması, Azərbaycanın Xəzərə hakimliyi, böyük milli əməllərin həyata keçirilməsi şəkk və şübhədən uzaqdır.

Yalnız Azərbaycan, Qafqaz, Türklük və müsəlmanlıq Bakı məsələsinin həlli bütün şərq məsələsinin yeni bir həlifəyə girməsi deməkdir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin

böyük dövlətlər tərəfindən tanınması münasibətilə, 1920-cilərin əvvəlində böyük mütəfəkkirimiz mərhum Akçura Oğlu Yusif Bəy nitqində demişdi: "Bakı, İstanbul, Bəsrə, Süveyş Şərqi məsələsinin dörd köşəsidir. İstanbul dünya ticarətini həyata memarlarından biri isə, Bakı da dünya sənayesini həyata memarlarından biridir."

"... Kardif və koksun (torfun) vətəni Böyük Britaniya adası isə, neft və petrolun mənbəyi Bakı və Abşeron yarımadasıdır. İstanbulun müstəsna mövqeyi özünə necə bəla gətirə bilər, əfət olmuşsa, Bakının sərvətinin intəhasızlığı da başına bəla gətirə bilər".

Hindistana və isti dənizlərə çıxmaq üçün Qafqazı və burasını, əsasən Xəzər sahillərini ən pis yol adlandırdığından, işğala qərar verən Böyük Pyotr Xəzər sahillərini tədqiq üçün Von Verdenlə Saymonofların rəyasətində göndərmiş olduğu heyətdən daha 1719-cu ildə belə bir məlumat alırdı: "Bakı ağ daşdan yapılmış surla məhsurdu. (hasarla əhatə). Şəhərin önündə saysız gəmilər gördük. Onlar müxtəlif İran limanlarına götürmək üçün neft yükləməkdə idilər. Çox tələb olduğundan burada bu yer yağ ticarəti çox böyükdür".

1722-ci ildə Şimali İrana olan səfəri zamanı təhqiqat icrasını yerinə yetirməkdə idi. İki il sonra ruslar Bakı müvəqqəti bir zaman üçün işğal etdikləri vaxt Pyotr general Mutuşkinə Peterburqdan belə bir əmr göndərirdi: "Mirput və ya nə qədər mümkünsə ağ neft göndərin".

Bakı rusların əlində uzun müddət qalmadı və 1735-cü ildə buranı tərk etməyə məcbur oldular. Fəqət, Rusiyanın Bakıya olan tamahı sönməmişdi.

"Qafqaza hakim olan Hindistana da hakim olur" - deyərək Böyük Yekaterina zamanında Bakı və Azərbaycan

nəşələsi yenidən meydana çıxır. 1796-cı ildə ruslar Dərbəndi alır və 1801-ci ildə Gürcüstanda yerləşir. Əslində bu zamandan etibarən Azərbaycan şimaldan, şərqdən (dənizdən) və qərbdən od arasına alınır. Bu vaxtlarda Qafqazdakı rus orduları komandanlığına təyin olunan məşhur Sisiyanov Xəzər sahillərini yenidən zəbtə qərar verərək general Zavalışın komandası altında Bakı üzərinə dəniz yolu ilə bir ordu göndərir. Fəqət, Bakı xanı Hüseynqulu Xan Qubadan aldığı yardımla Zavalışını məğlubluqatə məcbur edir.

Gəncəni qılıncdan keçirən və Cavad Xanın qəhrəman müqavimətini qıran Sisiyanov hiddətlənərək həmin vaxt Bakı üzərinə gəlir. Yol üzərində Şirvan xanı Mustafa Xanın beyatını (ona tabe olmaq vədini) alan Sisiyanov Samaxı dağlarını aşaraq, 1806-cı ilin əvvəlində Bakı qurlarına (qala divarlarına) dayanır. Hüseynqulu Xanın rəbeçiliyindəkilərdən biri Sisiyanovla yavəri Eristofu öldürür. Bundan panikaya düşən rus ordusu gəmilərə minərək qaçır. Qafqaz rus ordusu komandanlığına təyin olunan Kudoviç Bulqakovun komandası altında Bakı üzərinə göndərdiyi bir qüvvə 3 Sentyabr 1806-cı ildə Bakını işğal edərək Rusiyaya tabe edir.

Bakının, Azərbaycanın zəbti və Rusiyanın bütün Qafqazda yerləşməsi bütün Şərq üçün böyük bir təhlükə yaradır. Rusiya bu üsulla sistematik bir sürətlə şərqə və cənuba doğru irəliləməyə başlayır. Dağıstan mühasirəyə alınaraq yarım əsrlik müqavimətdən sonra təslimə məcbur edilir. Türkiyə Qarsını, Ərdəhan və Batumunu, hətta Şərqi Anadolunu itirir. Türkiyə bir rus müstəmləkəsi halına gəlir. Türküstan işğal olunur.

A. Məhəmməd Oğlunun çox əsaslı və faktlara əsaslanan

tədqiqindən öyrənirik ki, Rusiya tərəfindən zəbti XIX əsrin ilk yarısına qədər siyasətən bitmişsə də, iqtisadən Rusiya XIX əsrin sonuna qədər Azərbaycan iqtisadiyyatına hakim olmamışdır. Rusiyanın işğalından sonra 1872-ci ilə qədər Azərbaycan xanlıqları dövründəki üsul və metodla işləməkdə davam etmiş, Rusiya buraya heç bir yenilik əlavə etməmiş və ixracatını yenə əvvəlki kimi İrana və şərq məmləkətlərinə etməkdə davam etmişdir.

Bu da azdır. Rusiya hakimiyyəti əsnasında Bakı petrol sənayesi süqut etməyə başlamış və müstəqil xanlıqlar dövrünə nisbətən istehsal və qazanc fəvqəladə azalmışdır. Yalnız 1872-ci ildən sonra xüsusi mülkiyyətə və xarici sərmayəsinə söykənərək Bakı sənayesi texnika və sərmayə sahəsinə ildırım sürətilə yüksəlməyə başlamış, 1867-ci ildə 999 000 put olan istehsal 1877-ci ildə 20 000 000 put olmuşdur. Xüsusi mülkiyyətin tanınması və qərb sərmayəsilə texnikanın məmləkətə gəlməsilə yüksələn neft sənayesi Bakı məsələsini yeni bir səhifəyə salırdı. Bir tərəfdən Bakı beynəlmiləl bir əhəmiyyət alır, o biri tərəfdən yerli Azərbaycan burjuaziyası yetişirdi. Artan sənaye sayəsində Bakı sürətlə böyüyür, az zamanda kiçik bir qəsəbə halından amerikasayağı bir şəhər halına gəlir, on minlik əhali yüz minə, iki yüz minə, hətta üç yüz minə çıxırdı. Hər tərəfdən axışan erməni və sairə kimi qüvvələrə qarşı Türklərdə milli hiss qıcıqlanır və Türklər bir tərəfdən milli sərvətlərini itirməmək, digər tərəfdən əhəlinin əksəriyyətini təmin etməyə çalışır və heyrətedici bir müvəffəqiyyətlə hər iki sahədə qələbə çalırlar. Bakı hər cəhətdən bir Türk şəhəri olaraq qalır və eyni zamanda Azərbaycanın mədəniyyət, sənaye, ticarət və siyasi mərkəzi halına gəlir.

Rusiya XIX əsrin əvvəlində Azərbaycana girdiyi zaman

qarşısında özündən çox irəlidə olan bir məmləkət tapmışdı. Azərbaycan ona təslim olmurdu. Mütəhərrik bir şəkildə olsa da, məmləkət ona 30 il müqavimət göstərmişdi. Rusiya məmləkətin bütün hakim ictimai zümrələrini nütiləşdirərək özünə bir qapı qulu zümrəsi yaratmışdı. Ticarət və sənaye burjuaziyasını ortadan qaldırmışdı.

Bakıda başlayan yeni dövr yeni ictimai qüvvələr gətirir və Avropa əqidəsilə yetişən bu qüvvələr millətin idarə mövqeyinə keçirdilər.

Yeni ideyalar, yeni fikirlər və yeni məfkurələr doğurdu. Bu fikirlər Bakıdan məmləkətin hər tərəfinə yayılaraq yeni milli bir hərəkət yaradırdı. Milli Azərbaycan İstiqlal Hərəkatı!..

Bu hərəkət qarşısında rusların ağından tutub qızılına qədər hamısı vahid bir cəbhə aldılar və bizə bolşebiklər bazarı kimi bir məmləkət verəcəklərini söylədilər. Halbuki, Bakı tarixi, abidələri, xatirələri, coğrafi vəziyyəti, iqtisadiyyatının əksəriyyəti və milliyyəti etibarilə, iqtisadiyyatı etibarilə bir Türk və Azərbaycan şəhəri idi. Azərbaycanda bu qədər Azərbaycanlılara məxsus neft ocaqlarında rusların iştirakı azərbaycanlılara nisbətən heç dərəcəsində olmamışdır. İstiqlalını elan etmiş olan Azərbaycan, bu tarixi, milli siyasət, iqtisadi, insani haqlarına dayanaraq Bakıya qızıl Ruslardan qurtulmaq üçün savaşa girişmiş, Türkiyədən aldığı qardaş yardımını ilə Bakı məsələsini Azərbaycanın iqtisadi və siyasi həll etməyə müvəffəq olmuşdu. Bu zəfər günü Azərbaycanın qanının boşla verilməyib silah gücü ilə, qan axıtmaqla alınması və yenə əldə silah olaraq bütün fədakarlıqla qorunmasını sübut edən bir gündür.

Bu gün Bakı yenə bütün Azərbaycanla, bütün Qafqazla birlikdə rus işğalı altındadır. İldə 20 000 000 ton neft və

məhsullarından doymayan və Sovet təyyarəçiliyinin, traktor, tank, fabrikin və sairənin Bakı neftinə getdikcə daha çox ehtiyac hiss etdiyini söyləyən Moskva eyni zamanda iki illik istiqlal dövründən bəhs edərkən "Müsavətçilər dünya inqilabını iki il şərqdən uzaqlaşdırdılar" - deməyi də unutmurlar.

Bu, Bakı məsələsinin yalnız Azərbaycan məsələsi olmadığı isbat edir. Bolşevizmlə kapitalist dünyası arasındakı çarpışmanın ən mühüm səhnəsi müstəmləkə yollarının keçdiyi Yaxın Şərqdə cərəyan edəcəyini kimsə gizləmir. Və bu çarpışmada Azərbaycanın qanını içən Sovet təyyarələr üçün Qafqaz ən əmin bir üsulharekə (hərəkət bazasıdır) isə Türkiyə ilə İran kimi qonşu qardaş dövlətlər də əlahiddə bir körpü rolunu oynayacaqlar.

Hindistana və Ağ dənizə doğru irəliləyən dünənki Rusiya üçün bu belə olduğu kimi, bu günkü bolşevik Rusiya üçün də belədir.

İrəni rəsmən müstəmləkə halına gətirən dünənki Rusiya bu üsulharekədən (hərəkət bazasından) hərəkət etmədimi? "Ya otonomi, ya anatomi" - deyər Türkiyəni xəritədən silməyə qalxan dünənki Rusiya kimi, Türkiyəni Kürdüstan, Ermənistan, Ləzqistan, Qərbi

Anadolu və Trakiya şəklində təsəvvür etdiyini yeri gəlmişkən rəsmən söyləyən bu günkü Rusiya da Qafqaza söykənməyirmi?

Binaenaleyh (ona görə də) Bakı, onunla birlikdə Azərbaycan və bütün Qafqaz məsələsi şərq məsələsi deməkdir. Və 18 il bundan əvvəl Bakının qurtuluşu uğrunda axıdılmış olan qan, yalnız Azərbaycan istiqlalı üçün deyil bütün Qafqaz, bütün Türklük və bütün müsəlmanlıq dünyası üçün axıdılmışdır. Bu, dünən belə olduğu kimi

bah da belə olacaqdır və bu gün Azərbaycan istiqlalı üçün
 udılan qan da eyni məqsədlə axıdılır (46, s. 9-12).

"Qurtuluş", sentyabr 1936, N 23,

* * * *

Məhəmməd Əli Rəsuloğlu

XATİRƏLƏR

Balkan müharibəsi başlayanda Qafqaz müsəlmanlarının arasında böyük bir həyəcan var idi. Balkan müharibəsi münasibəti ilə bir bəyannamə hazırlandı. Bu bəyannamə Oruc Oğullarının mətbəəsində sahiblərindən xəbərsiz, arkadaşımız Seyid Hüseynin yardımı və partiyamıza mənsub olan mürəttiblərin əl birliyi ilə bir gecədə çap edildi. Bu bəyannamənin Qafqaz müsəlmanlarının mərkəzi sayılan Bakıda dağıdılmasını istəmirdik. Abbas bəy, bu bəyannamələri alaraq Tiflisə getdi. Orada bunları poçta qutularına ataraq bir gün sonra da geri döndü. Bu bəyannamə Qafqaz müsəlmanları arasında böyük bir həyəcan yaratdığı üçün, Çar polisini də böyük bir təlaşa salmışdı. Bəyannamədə hər cür yardımda olması fikri irəli sürülür və qəbul edilməsi istənilirdi.

O zamanlar necə isə Bakıda Türkiyə Konsulluğunun

açılmasına icazə verilmişdi. "Hilaliahmər"ə yardım etmə üçün konsulluq binası önündə məhşəri bir toplantı halında toplanırdı. Bu həyəcədən ürəkən Çar hökuməti Konsulluğu bağladı.

Bəyannamə arkadaşımız Yusif Ziya tərəfindən İstanbulla aparıldı. Sabilülirşad məcmuəsi bu bəyannaməni eynilənəşr edərək Qafqaz müsəlmanlarının Türkiyəyə qarşı göstərdikləri münasibətdən ötrü məmnuniyyətini bəyannamədə sətirlər yazdı.

Bu bəyannamə dolayısı ilə bir gecə mənim evimdə də oxunub axtarış edildi. Axtarış edən komissar müavini: "İstanbulda olan qardaşın (Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyi ittihadçı edirdi) tərəfindən sənə bir bəyannamə göndərildiyini və sənənin də onu bütün Qafqaza yaydığını bildirdilər. Sizdə də bu bəyannamə çıxmadı" - dedi və getdi.

1918-ci ildə Türk ordusu Bakını çevirdi. Türk ordusu qərargahına xəritə, plan və silah yetişdirmək üçün Müsavat Partiyası bütün qüvvəsilə çalışırdı. Hər gün dəniz və quru yolu ilə Türk ordusu qərargahı nəzdində olan arkadaşımız Abbas bəy vasitəsilə şəhərdəki əsgərlərin hərəkəti haqqında da Türk ordusu qərargahına müntəzəm məlumatlar verilir. Bolşeviklər bu məlumatın sürətlə verilməsinə heyrət edirdilər. Türk ordusunun Bakını xilafətçilərə Azərbaycanlıları böyük bir qətləmə təhlükəsindən qurtardığı. Bu ordu yetişməsəydi, Azərbaycanın bir tərəfində çox geniş ölçüdə qətləmələr olacaqdı. Türk ordusu Azərbaycanla yerləşdikdən sonra Azərbaycanlılarda mürəkkəb bir hökumət qurulsay da, yaxşı bir fəaliyyət göstərmək imkanı tapılmadı. Nəhayət Türk ordusu Türkiyə hökumətinin müttəfiqləri ilə etdiyi bir razılaşmağa görə Bakıdan çəkilməli oldu. Məhəmməd Əmin bəy Türkiyəyə

ordusu komandanları nəzdində, bizi buraxıb getməmələri üçün çox rica və israr etdi və zabitlərin rütbələrinin birərəcə yüksəldiyini və əsgərlərə yüksək maaş verəcəyini söylədisə də, zabitlərin aralarında çıxan ixtilaf nəticəsində qəbul edilib getmə qərarı möhkəmləndi. **Türk əsgərləri Gəncəyə xilas edilən kimi** **Türk ordusu komandanları ilə yaxşı münasibətdə olan arkadaşımız Vəli bəy arxalarınca Gəncəyə göndərildi. Qalmaları üçün bir dəfə də xahiş edildi.**

(58, s. 10-11)

*Milli Azərbaycan "Müsavət"
Xalq Partiyası bülleteni,
Berlin, 1962, sayı 4.*

MÜQAVİLƏ

OSMANLI DÖVLƏTİ İLƏ AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ ARASINDA İMZALANAN MÜAHƏDƏ

“Bismilləh-ir-rəhman-ir-rəhim

Səltənət-i Seniyye-i Osmaniyyə ilə Azərbaycan Hükumət-i

Cümhuriyyəsi Beynində Mün'aqid Muhadənət Mu'ahədənaməsi

Bir tərəfdən Hükumət-i Osmaniyyə, digər tərəfdən axirən elan-i istiqlal edən Azərbaycan Hükumət-i Cümhuriyyəsi, siyasi, hüquqi, iqtisadi və fikri sahələrdə məmləkətləri arasında münasibət-i dostanə və həmcivartəsisini xüsusunda ittifaq etdiklərindən muraxxasları olmaları üzərə:

Səltənət-i Seniyye-i Osmaniyyə;

Ədliyyə Naziri və Şura-ı Dövlət

Rəisi Dövlətli Xəlil Bəy-əfəndi həzrətləriylə

Qafqaz cəbhəsi Osmanlı orduları komandanı Ferid Dövlətli Vehib Paşa Həzrətləri;

və Azərbaycan Hükumət-i Cümhuriyyəsi:

Xariciyyə Naziri Məmməd Həsən Bəy Hacinski həzrətləriylə;

Məclis-i Milli Rəisi Rəsulzadə Məmməd Əmin Bəy-əfəndi həzrətlərini təyin etmişlər və müşarün-ileyhim alə

ul tənzim olunan rüsxətnamələrini tədqiq və teati dikkdən sonra mevadd-i atiyəyi qərarlaşdırmışlar...”

“Dördüncü Maddə

Hükumət-i Osmaniyyə ikinci və üçüncü maddələr ucibincə sahib olduğu gaqqdan müttəfiqi bulunan kumətlər ordularını da istifadə etdirə bilir.

Beşinci Maddə

Hükumət-i Osmaniyyə Azərbaycan Hükumət-i Cümriyyəsi daxilində bulunan yollardan nəqliyyat-ı əskəriyə üçün istifadə edə biləcəkdir.

Altıncı Maddə

İşbu mu'ahədə-namətəsdıq və təsdiq-namələri bir ay və müddət-i kəsirə-i mümkünə zərfində Dərsə'adət'də teati unacaqdır. Təsdiqən li'l-makal muraxxaslar işbu mu'ahədə-naməni imza və möhürləriylə taxtim etmişdirlər.

İşbu mu'ahədə-namə iki nüsxə olaraq Batumda tənzim unmuşdur.

4 Haziran 1334

Məmməd Həsən Hacınski
Məmməd Əmin Rəsul

Xəlil
Mehmed Vehib”

(Bu müqavilə ixtisarla cap edilir)

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

Azərbaycan türkcəsində

1. "Azərbaycan" qəzeti, Gəncə, 1918, № 1.
2. "Azərbaycan" qəzeti, Bakı, 1918, № 37
3. "Azərbaycan" qəzeti, Bakı, 1918, № 5.
4. "Azərbaycan" qəzeti, Bakı, 1919, № 276.
5. "Azərbaycan" qəzeti, Bakı, 1919, № 62
6. "Azərbaycan" qəzeti, Bakı, 1919, № 197
7. "Azərbaycan" jurnalı, Ankara, 1977, sayı-224, səh. 92-93.
8. "Azərbaycan" jurnalı, Ankara, 1973, sayı-206, səh. 11, 14.
9. "Azərbaycan" jurnalı, Ankara, 1954, sayı-6-7 (31), səh. 11-13.
10. "Azərbaycan" jurnalı, Ankara, 1958, sayı-7.
11. "Azərbaycan" jurnalı, Ankara, 1955, sayı 6-7.
12. Azərbaycan Yurt Bilgisi, jurnal, İstanbul, 1933, sayı 19-20, səh. 341.
13. Azərbaycan Yurt Bilgisi, jurnal, İstanbul, 1933, sayı 1933, səh. 199-205.
14. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Bakı, 2008.
15. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 89, siyahı-2, iş-88.
16. ARSPİHDA, fond, 277, siyahı-2, iş-1.
17. Asker Aras. Kayıp etdiyimiz büyük adam. "Türk izleri" jurnalı, 1952, sayı-2-3.

18. Aküzüm Feyzi. Qardaş yardımını. "Azərbaycan", Ankara, 1974, sayı-211, səh.9-13.
19. Baykara H. Azərbaycan İstiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992, 276 s.
20. Bayramoğlu A. Cümhuriyyət ədəbiyyatında Qafqaz İslam Ordusu (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Toplu). Bakı, 2008, səh. 531-562.
21. "Bəsirət" qəzeti, 1919, N246.
22. Cəfəroğlu Ə. Azərbaycan. "Mücahit", Ankara, 1960, sayı-31-32, səh. 31-32.
23. Dağıstan C. Tarixi gün. "Azərbaycan" qəzeti, Bakı, 1918, N5.
- 23a. Darabadi. P. XX əsrin əvvəllərində Güney Qafqaz İslam dünyasında münasibətlər sistemində (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Toplu). Bakı, 2008, 28).
24. Əfəndizadə Ə. Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, Ya Türkiyə. Şəki, "Mədəniyyət" mətbəəsi, 1918.
25. Əhməd Cavad. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, 1982.
26. Əhməd Cavad. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, 1982.
27. Əhmədov S. Azərbaycan tarixi muzeyində mühafizə edilən Qafqaz İslam Ordusuna aid əşyalar. (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Toplu, Bakı, 2000 səh. 563-568.
28. Göyüşov A. Qafqaz İslam Ordusunun Dağıstan İstiqal Hərəkatı (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Toplu). səh. 391-410.
29. Göygöl Çingiz. 15 Sentyabr 1918. "Mücahit" jurnalı, Ankara, 1957, N10.
30. Hacıbəyli Ü. Nuru Paşa həzrətləri şərəfinə böyük ziyafət. "Azərbaycan" qəzeti, 14 noyabr N37.

31. Həsənli C. Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər sistemində, 1918-1920. Bakı, 1993.
32. Hüseyinov Ş. Mənəvi irsimiz və gerçəklik. Bakı, 2004.
33. Hüseyinov Ş. Milli haqq və ədalət axtarışında. Bakı, 2004.
34. İbrahimli X. Azərbaycan Siyasi Mühacirəti. Bakı, 1996.
35. İlkin Q. Nuru Paşa haqqında həqiqətlər. "Günayqəzeti", №51, 1995.
- 35a. İsgəndərov A. 1915-20-ci illərdə Azərbaycanda türklər və müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən soyqırımlar (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu). Toplu, Bakı, 2008. səh. 39-56
36. Kerim Odər. Azərbaycan. İstanbul, 1982.
37. Kəngərli M. Qardaş yardımını. "Azərbaycan" jurnalı, 1957, sayı-6(66), səh. 5-8.
38. Kurtulan E. Türk Orusunun Azərbaycanda qalması məsələsi. "Azərbaycan", 1969, № 4-6.
39. Qasımlı M. Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti. Bakı, 2000.
40. Mehdizadə M. Beynəlmiləl siyasətdə petrol. Bakı, 1994.
41. Mehmet Rıhtım. İngilislərin Bakı və Xəzər dənizində hakim olmaq xüsusunda cəhdləri. (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu). Toplu, Bakı, 2008. səh. 483-522.
42. Məmmədova H. Yuxarı Qarabağda müvəqqəti General-qubernatorluğun yaradılması və erməni separatizminin ləğv edilməsi (1918-1920-ci illər). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Toplu, Bakı,

08, səh. 411-438.

43. Mustafa Budak. Nuru Paşanın Qafqaz İslam Ordusu qığında raportu. (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Toplu, Bakı, 2008, s. 441-184.

44. Məmmədzadə M. B. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı, 1990.

45. Mustafa Çolak. Almanıyanın Qafqaz siyasəti (1917-18-ci illər). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Toplu. Bakı, 2008, səh. 135-164.

46. Məmmədzadə M. B. Bakı məsələsi. "Qurtuluş" jurnalı, Berlin, 1936, № 23, səh. 9-12.

47. Mirzə Bala. İstiqlal zəfərinin dastanı. "Azərbaycan" jurnalı, Ankara, 1953, sayı-6 (18), səh. 3-5.

48. Mirzə Bala. Bakı yollarında. "Qurtuluş", Berlin, 1935, №11.

49. Mirzə Bala. Qafqaz İslam Ordusu. "Azərbaycan" jurnalı, Ankara, 1954, №4-5 (28-29), səh. 4-5,14.

50. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921). Bakı, 1998.

51. Nəсібzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990.

52. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, 2001.

53. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990.

54. Rəsulzadə M. Ə. 15 Eylül münasibəti ilə. "Qurtuluş" jurnalı, Berlin, 1935, № 35, səh. 4-5.

55. Rəsulzadə M. N. Qurtuluş günü. "Azərbaycan" jurnalı, Bakı, 1919, №276.

56. Rəsulzadə M. Ə. Bir zəfərin ildönümü, "Qurtuluş" jurnalı, Berlin, 1935, №11.

57. Rəsulzadə M. Ə. 15 Sentyabr münasibəti ilə "İstiqlal" qəzeti, Berlin, 1933, №42.

58. Rəsuloğlu M. Ə. Müsavat Partiyasının quruluşu "Müsavat" bülleteni, Münhen, 1962, sayı-4, səh. 10-11.

59. Rüstəmli A. Silahına arxalanmayan bir millət dağlara belə dayanırsa, yıxılacaqdır. "Ulus" qəzeti, 19 may 1999.

60. Rüştü T. Qafqaz Türk İslam Ordusu Bakı yollarında Bakı, 2008.

61. Süleymanlı M. Qafqaz İslam Ordusunun quruluşu hazırlıq və səfərbərlik vəziyyəti. (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Toplu). səh. 227-286.

62. Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun digər fəaliyyətləri və missiyasının sona çatması (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Toplu). səh. 355-392.

63. Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi, toplusu səh. 287-332.

64. Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin xatirələri. Bakı, 1997.

65. Taki Aran. Azərbaycan tarixinə qısa bir baxış "Mücahit" jurnalı, Ankara, 1961, sayı-6, səh. 3-5.

66. Təkləli Minaxanım. Azadlıq və Qurtuluş ordusu haqqında "Son söz" və ya Türk İslam Ordusunun "dərsləri" (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu Toplu). Bakı, 2008, səh. 569-572.

67. "Türk izi" jurnalı, Ankara, 1952, sayı-2-3, səh. 21.

67a. Ümmügülüm. Gözümüz yaşlıdır, sinəmiz dağlı. Bakı 1992.

68. Yaqublu N. Ağrılı ömürlər. Bakı, 1990.
69. Yaqublu N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 1991.
70. Yaqublu N. Azərbaycan Milli İstiqlal Mübarizəsi və M. Ə. Rəsulzadə. Bakı, 2001.
71. Yaqublu N. Müsavat Partiyasının tarixi. Bakı, 1997.
- 71a. "Yeni Qafqasiya" jurnalı. İstanbul, 18 səfər, 1924.
72. Yüceer N. Qafqaz İslam Ordusunun Bakı şəhərini işğal etməsi. (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Toplu). səh. 333-346

Türkiyə türkcəsində

73. Aşırılı A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönəmi tarixində Kavkaz İslam Ordusu. Bakı, 2008.
74. Birinci Dünya hərbində Türk Hərbi Qafqaz cəbhəsi. Milli Ordular Hərəkatı. Ankara, 1993.
75. Kurat A. N. Türkiyə və Rusiya. Ankara, 1990.
76. Qarabəkir K. İstiqlal Hərbimiz. İstanbul, 1988.
77. Nadir Yüceer. Birinci Dünya savaşında Osmanlı İslam Ordusunun Azərbaycan və Dağıstan səfəri. Ankara, 2002.
78. Sürəyya Aydın. Makedoniyadan Orta Asiyaya İslamın gətirilməsi. İsmail Paşa. İstanbul, 1978, səh. 3.
79. Svyetoçovski T. Rus Azərbaycanı 1905-1920. Ankara, 1988.
80. Sorgun M. T. Bitmeyen Savaş. (Halil Paşanın xatirələri). İstanbul, 1972.

Rus dilində

81. "Азербайджан", газета, Баку, 1919, №197.
82. "Азербайджан", газета, Баку, 1919, № 1
83. "Азербайджан", газета, Баку, 1918, №13.
84. "Азербайджан", газета, Баку, 1918, №3.
85. "Азербайджан", газета, Баку, 1918, №16.
86. "Азербайджан", газета, Баку, 1918, №19.
87. Балаев А. Азербайджанское национально-демократическое движение 1917-1920 г. Б. 1990.
88. Дарабади П. Г. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века. Баку, 1991.
89. Летопись Внешней Политики СССР 1917-1978 Москва, Политиздат, 1978.
90. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. Т. 2. Москва, Госвоениздат, 1924.
91. Микоян А. Так было (Размышления о минувшем) Москва, 1999.
92. Насиров Т. Борьба за власть в Азербайджане (1917-1920). Баку, 1993.
93. Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство. Баку, 1927.
94. Стеклов А. Армия Мусаватского Азербайджана Баку, 1928.
95. Топчибашев А. А. Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1919 г.). Баку, 1994.
96. Токаржевский Э. А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане Баку, 1957.
97. Шаумян С. Г. Избранное произведение. Т. 2. Москва, 1978.

KİTABDA ADI ÇƏKİLƏN ŞƏXSİYYƏTLƏR

NURU PAŞA KİLLİGİL (1889-1949)

Bakının xilaskarı kimi tarixə daxil olmuş **Nuru Paşa Killigil 1889-cu ildə Türkiyənin İstanbul şəhərində** **nadan olub.** Tanınmış hərbi Ənvər Paşanın qardaşıdır. Hərbi məktəbdə təhsil alıb, buradan zabit olaraq məzun olub. 1909-cu ildə 3-cü Ordu əmrinə, 1910-cu ildə isə Sadrazam xidmətindəki piyada bölüyünə, 1912-ci ildə isə 1-ci Kolordu (Korpus, hərbi birləşmə) Komandanlığına, 1914-cü ildə isə Vyana Ateşmilleterliyinə alınıb. 1915-ci ilin əvvəllərindən 1918-ci ilin əvvəllərinə qədər Afrika Grubları Genel Komandiri vəzifəsində çalışıb. 1918-ci ilin yanvarın əvvəlində Qafqaz İslam Ordusu komandiri olaraq çalışmağa başladı və general rütbəsi ilə həmin ilin mayında Gəncəyə göndərildi. Qafqaz İslam Ordusunun qurulmasına çalışdı. Birinci Dünya müharibəsinin sonuna qədər bu vəzifədə qaldı. 1919-cu ildə isə fəxri generaldan ordugenerallığa yüksəldi. 1919-cu ildə İngiltərə hökuməti tərəfindən həbs edildi. Sonradan Batumdakı hərbi cəza evindən Azərbaycana qaçdı. Milli Mücadilədə 1920-ci ilin iyununda əmrindəki rütbələri Şərqi Cəbhəsi komandirliyinə könüllü olaraq verdi. Atıldı və ermənilərə qarşı aparılan təərrüz hərəkatında 12-ci Tümanın sağ qanadını təşkil edərək, Sarıkamışın geri alınmasında vəzifə aldı. Daha sonra Şərqi Cəbhəsi emalatxanalarında vəzifə aldı. 1923-cü ilin 4 oktyabrında təqaüdə ayrıldı. Əlavə edək ki, İkinci Dünya müharibəsi illərində

Almaniyada əsirlikdə olan müsəlman-türk xalqlarından ibarət legionların (könüllü birliklərin) yaradılmasında türk generalı Ərkilət Paşa ilə birgə Nuru Paşanın da adına rast gəlinir. Bu insanların ölümdən qurtarılıb, bolşevizmə qarşı savaşa açılıb silahlanmasında Nuru Paşanın xüsusi rolu olmuşdur.

1949-cu ilin martın 2-də, saat 16.30-da İstanbuldakı silah fabrikasının partlayışı zamanı 27 nəfərlə birlikdə Nuru Paşa da həlak oldu.

ƏNVƏR PAŞA

Türkiyənin Sultan hökumətinin **Hərbi Dəniz naziri olmuşdur.** Gənc türklərin "Birlik və tərəqqi" partiyasının liderlərindən biri idi. 1918-ci ildən Almaniyada mühacirətdə olmuşdur. 1920-ci ilin sentyabrında Bakıda Şərqi xalqlarının qurultayında iştirak etmişdir. 1921-ci ildə Ənvər Paşa Türkiyəyə keçmək məqsədilə Batuma gəlmişdir. Lakin Mustafa Kamal Paşanın başçılığı ilə TBMM hökuməti ona Türkiyəyə keçməyi qadağan etmişdir. 1921-ci ilin noyabrın 27-də G. Çiçerin Rusiyanın Batumdakı konsuluna məktub göndərərək belə bir göstəriş verdi: "...indiki vaxtda Ənvərin Türkiyədə görünməsinə yol vermək olmaz... Biz ona daha Batumda qonaqpərvərlik edə bilmərik".

1921-ci ilin sonunda Ənvər Paşa xəlvəti olaraq Buxaraya gəldi və antisovet hərəkəta başçılıq etdi. **1922-ci ilin avqustunda bolşevik ordu hissələri ilə döyüşdə öldürüldü.**

QAİMMƏQAM RÜŞTÜ TÜRKƏR

Qafqaz İslam Ordusunun zabiti olub. **Hərb rəisi kimi məsul vəzifədə daşıyıb.** Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda Qafqaz İslam Ordusunun apardığı müharibənin anlı şahidi olub. 1934-cü ildə özünün çox dəyərli əsərlərini "Böyük hərbdə Bakı yollarında 5-ci Qafqaz İslam Ordusunda firqəsi" ni Əskəri Məcmuədə çap etdirir. **Bu əsərlər Bakının azad edilməsi ilə bağlı bu gün də ciddi bir mənbə olaraq qalır.**

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ (1884-1955)

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi olan **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 31 yanvar 1884-cü ildə Bakının Nəvruz xan kəndində doğulub.** İlk təhsil və tərbiyəsini atasından alıb. Sultan Məcid Qənizadənin (1886-1942) müdiri olduğu Bakıda fəaliyyət göstərən 2 saylı "Rus-tatar" məktəbində oxuyub. Qafqazda yeganə türk dilində çıxan "Şərqi-Rus" qəzetində (1903, №20) ilk "Müxəmməs" adlı əsərini nəşr etdirir. 17 yaşlı Məhəmməd Əmin 1902-ci ildə "Müsəlman Gənclik Təşkilatı"nı yaradır. Sonradan həmin təşkilat "Müsəlman demokratik "Müsavət cəmiyyəti"nə çevrilir. 1904-cü ilin payızında milli ziyalılarımızın görkəmli nümayəndələrindən Mir Həsən Mövsümovun, Məhəmməd Həsən Hacınskinin və M. Ə. Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə müsəlman sosial-demokrat "Hümmət" təşkilatı yaradılır. İctimai-siyasi işlərlə yanaşı M. Ə.

Rəsulzadə publisistik fəaliyyətini də davam etdirir. Əlibəy Hüseynzadənin redaktor olduğu "Fyüzat", həmçinin Ə. Ağayevin redaktorluğu ilə çıxan "İrşad" və "Tərəqqi" qəzetində müxtəlif mövzularda məqalələri və şerləri ilə çıxış edir. Bir müddətdən sonra "İrşad" qəzetinin müvəqqəti redaktoru olur. Onun "Qaranlıqda işıqlar" adlı pyesi 1908-ci ildə Bakıda "Nicat" cəmiyyətinin teatrında tamaşaya qoyulur. Bakıda təqib olunduğu üçün isə 1909-cu ildə İrana gedir. Təbrizdə Səttarxanla və onun silahdaşları ilə görüşür. Tehranda Avropa təhsili görmüş bir qrup iranlı ilə birlikdə 1910-cu ildə "İran Demokratik Partiyası"nın əsasını qoyur və onun orqanı "İrani-nov" (Yeni İran) qəzetinin redaktoru olur. Burada da M. Ə. Rəsulzadə təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün İstanbula mühacirət edir. Burada 1911-ci ilin noyabrından nəşrə başlayan "Türkiyə yurdu" jurnalının əsasını qoyanlardan biri olur. 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi ilə əlaqədar əfv ümumidən sonra M. Ə. Rəsulzadə Bakıya qayıdır. 1911-ci ilin oktyabrında əsası qoyulan "Müsəlman demokratiyası" "Müsəvat" partiyasının rəhbərinə çevrilir. 1918-ci il mayın 27-də Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyasına daxil olan müxtəlif partiyaların üzvlərindən ibarət olan Azərbaycan Milli Şurası yaranır. Səs çoxluğu ilə M. Ə. Rəsulzadə Milli Şuranın sədri seçilir.

1920-ci ilin aprel hadisələrindən sonra M. Ə. Rəsulzadə həbsə alındı. Keçmiş mübarizə dostu Stalin şəxsən həbsxanaya gedib M. Ə. Rəsulzadəni azad etdi. Sonra M. Ə. Rəsulzadəni özü ilə birlikdə Moskvaya apardı və RSFSR Millətlər Komissarlığında mətbuat müvəkkili vəzifəsinə təyin etdi. Bir müddət sonra M. Ə. Rəsulzadə Sankt-Peterburqa, oradan isə gizli yolla Finlandiyaya keçərək

Türkiyəyə mühacirət etdi. 1922-ci ilin sonlarında onun İstanbulda siyasi mühacir həyatı başladı. M. Ə. Rəsulzadə 1931-ci ildə Sovet hökumətinin təqiblərinə əsasən, Türkiyəni tərk etməyə məcbur oldu. 1932-ci ildən onun mühacirətinin Polşa və Almaniya dövrü başladı. 1939-cu ildə İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə Polşadan Fransaya, oradan İsveçrəyə, İsveçrədən İngiltərəyə, əhəmiyyət Rumıniyaya keçdi.

1942-ci ildə Azərbaycanın istiqlalına nail olmaq üçün Almanyanın Xarici İşlər Nazirliyi və Şərqi Nazirliyi ilə danışıqlara girsə də müsbət cavab ala bilmədi. Almaniyada qəfildən Azərbaycan müstəqilliyinin tanınmadığını görən M. Ə. Rəsulzadə 1943-cü ilin sonlarında Almaniyanı tərk edib Buxarestə gedir. 1947-ci ildə Türkiyəyə qayıdan Rəsulzadə burada Azərbaycan Milli Mərkəzinin başçısı kimi fəaliyyətini davam etdirirdi. M. Ə. Rəsulzadə ömrünün sonunadək Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpa olunması uğrunda istiqlal mübarizəsini davam etdirmişdir. M. Ə. Rəsulzadə 1955-ci il, mart ayının 6-sı, bazar günü, Ankara vaxtı ilə saat 2250-də, üç dəfə "Azərbaycan, Azərbaycan, Azərbaycan" deyərək əbədi olaraq həyata göz yumdu. **M. Ə. Rəsulzadə Ankaranın Əsri qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.**

FƏTƏLİ XAN XOYSKİ (1875-1920)

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimidir. **1875-ci ildə Şəkiddə anadan olub.** 1901-ci ildə Moskva universitetinin Hüquq fakültəsini bitirib. Gəncə, Suxumi,

Batum, Kutaisi məhkəmələrində müxtəlif vəzifələrdə çalışıb. II Dövlət Dumasının nümayəndəsi olub. Zaqafqaziya Federativ Respublikasının Ədliyyə naziri olub. 1918-ci ilin Mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra bu ölkənin tək Baş naziri təyin edilib. 1919-cu ilin dekabrın 23-də isə Nəsimi Yusifbəylinin təşkil etdiyi hökumət kabinetində Xarici İşlər naziri vəzifəsini icra edib.

1920-ci ilin 27 Aprel işğalından sonra Fətəli Xan Xoyski Gürcüstana getmiş, iyun ayının 19-da Tiflisdə arxadan bolşevik müzdlü erməni qatili tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

NƏSİB BƏY YUSİFBƏYLİ **(1881-1920)**

Azərbaycanın görkəmli dövlət və siyasi xadimi Nəsimi Bəy Yusifbəyli **1881-ci ildə Gəncədə anadan olub**. 1902-1907-ci illərdə 1902-1907-ci illərdə Odessa Tibb Universitetinin Hüquq fakültəsində təhsil alıb. Bir müddət Kırımın Baxçasaray şəhərində yaşamış, "Tərcüman" qəzetində məqalələrlə çıxış etmişdir. Ar. hökumət tərəfindən təqib olunduğundan Türkiyəyə gəlmiş, bir müddət İstanbulda yaşamışdır. 1917-ci ilin martında "Türkiyə ədəmi-mərkəziyyət partiyası"nı yaradıb. 1918-ci ilin aprelində Zaqafqaziya Respublikası hökumətinin Maarif naziri olub. 1918-ci ilin Mayın 29-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra o, Xalq Maarif naziri vəzifəsində çalışıb. 1919-cu ilin aprelin 14-dən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədri təyin edilib. 1920-ci ilin 27 Aprelində bolşeviklər Azərbaycanı işğal etdikdə

ra Nəsim bəy Yusifbəyli Kürdəmir və Yevlax rayonları
sındakı ərazidə qətlə yetirilib.

ƏLİMƏRDAN BƏY TOPÇUBAŞOV (1862-1934)

Azərbaycan Parlamentinin sədri olub. **1862-ci ilin
Amanın 4-də Tiflisdə anadan olub.** 1889-cu ildə
erburq Universitetinin hüquq fakültəsini bitirib. Bakıda
dilində çıxan "Kaspi" qəzetinin Baş redaktoru olub.
95-ci ildə Rusiya Müsəlmanlarının Nijni-Novqorod
ərində ilk qurultayının keçirilməsinin təşkilatçılarından
b. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən
ra 1918-ci ilin oktyabrında Xarici İşlər naziri təyin
lmış, həmin ilin dekabrın 7-də isə Azərbaycan
amentinin sədri seçilib. 1918-ci ilin dekabrın 28-də
ərbaycan Nümayəndə Heyətinin Paris Sülh Kon-
nsının başçısı təyin edilib. Azərbaycanın 1920-ci ilin
nvarın 11-də dünya dövlətlərinə təmsilində böyük
mətləri olub. 1920-ci ilin 27 Aprel işğalından sonra
ansada qalıb, mühacirət həyatı yaşayıb. **1934-cü ildə
risdə vəfat edib.**

HƏSƏN BƏY AĞAYEV (1875-1920)

Tanınmış dövlət xadimi **Həsən bəy Ağayev 1875-ci
ildə Gəncədə anadan olub.** 1901-ci ildə Moskva
universitetinin Tibb fakültəsini bitirib. Vətənə qayıtdıq-
n sonra bir müddət həkim olaraq çalışıb. 1906-1907-ci

illərdə İrana mühacirət edib, orada yaşayıb. 1911-1912 illərdə Gəncədə rus dilində çıxan "Yujni Qafqaz" qəzetinin redaktoru, müsəlmanlar arasında maarif yayan cəmiyyətin sədri idi. O, 1917-ci ildə təşkil edilmiş Zaqafqazi Seyminin üzvü idi. 1918-ci ilin mayında Azərbaycan Milli Şurasının sədr müavini seçilib.

1918-ci ilin Mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra Həsən bəy Ağayev Dəniz Yolları İdarəsinin Baş həkimi vəzifəsində çalışıb. 1918-ci ilin dekabrın 7-dən Azərbaycan Parlamentinin sədr müavini seçilib.

1920-ci ilin Aprelin 27-də Azərbaycan işğal edildikdən sonra Tiflisə getmiş, orada bir müddət erməni qatillərindən tərəfindən güllə ilə öldürülmüşdür.

MƏHƏMMƏD HƏSƏN HACINSKI (1875-1931)

Tanınmış ictimai-siyasi xadim olan **M.Hacinski 1875-ci ildə Bakıda anadan olub.** Peterburq Texnoloji İnstitutunu bitirib. Bir müddət Moskvada çalışdıqdan sonra Bakıya qayıdıb. 1904-cü ildən ciddi siyasi fəaliyyətlə başlayıb. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradılanda ilk Xarici İşlər naziri olub.

1931-ci ildə Tiflis həbsxanasında həlak olub.

ÜZEYİR HACIBƏYLİ (1885-1948)

Azərbaycanın tanınmış musiqi xadimi və görkəmli ziyalı **Üzeyir Hacıbəyli 1885-ci ildə sentyabr ayında**

Ə anadan olub. Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycanın musiqi mərkəzi olan Şuşada böyüyüb. 1899-1904-cü illərdə Qori Məktəbləri Seminariyasında təhsil alıb. "Həyat", "İrşad" qəzetlərində çalışıb, "Həqiqət" qəzetinin redaktoru, sonraları isə "Azərbaycan" qəzetinin müvəqqəti redaktoru olub. 1908-ci ilin 12 yanvarında onun yazdığı "Leyli və Məcnun" operasının ilk tamaşası olmuşdur. 1920-ci ilin 27 aprel işğalından sonra bütün fəaliyyətini musiqiyə həsr etmişdir. 1937-ci ildə onun yazdığı "Koroğlu" operası tamaşaya qoyulub. **Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycanın Dövlət Mədəniyyətinin müəllifidir.** Üzeyir Hacıbəyli 1948-ci ildə vəfat etmişdir.

KƏRİM ODƏR (1901-1961)

Azərbaycan mühacirətinin tanınmış xadimi **Kərim Odər 1901-ci ildə Bakıda anadan olub.** Bakı Ticarət Məktəbini bitirdikdən sonra, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Xarici İşlər Nazirliyində özəl Qələm müdiri vəzifəsində çalışıb. 1920-ci ilin 27 Aprel işğalından sonra Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qalıb. Üç ay yaxın Tiflisdə qaldıqdan sonra, Türkiyəyə gedib. Orada Mərkəzi bankda çalışıb. "Azərbaycan", "Azərbaycanın ekonomisi" kimi kitablarını çap etdirib. "Azərbaycan" jurnalında çoxlu yazılarla çıxış edib. **Kərim Odər 1981-ci ildə vəfat edib.**

CEYHUN HACIBƏYLİ (1891-1962)

Tanınmış ictimai-siyasi xadim və jurnalist olub. **Ceyhun Hacıbəyli 1891-ci ilin fevralın 2-də Şuşa anadan olub.** Bir müddət Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsində, 1909-cu ildən isə Fransanın paytaxtı Paris Sorbon Universitetində təhsil alıb. Bakıya qayıtdıqdan sonra "İttihad" və "Müsəlmanlıq" qəzetlərinin redaktor vəzifəsində çalışıb. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra Şəfi bəy Rüstəmbəyli ilə birlikdə "Azərbaycan" qəzetinin redaktoru olub. Versal Sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvü olaraq iştirak edib. Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə tanışılmasında onun da böyük xidmətləri var.

1920-ci ildə Aprelin 27-də Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən işğal edildikdən sonra həmişəlik olaraq Parisə qaçdı, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mühacirətdə ağırlıq mücadilə apardı.

Ceyhun Hacıbəyli 1962-ci ilin oktyabr ayının 2-də vəfat edib, Parisin Sen-Klu məzarlığında dəfn edilib.

MƏHƏMMƏD HADİ (1879-1920)

XX əsr Azərbaycan şerində romantizm cərəyanının ən qüdrətli nümayəndələrindəndir. **1879-cu ildə Şamaxı şəhərində anadan olmuşdu.** Kiçik yaşlarından atadan yetim qalan Hadi təhsilini davam etdirə bilməmişdir. O, "Bürani-tərəqqi", "Həyat", "Fyüzat", "İrşad" kimi mətbu orqanlarda fəal çıxış etmişdir.

rdovsi-ilhamat", "Şükufeyi-hikmət" adlı şer kitablarının əllifi olmuşdur. Birinci Dünya müharibəsi illərində şair Qaz Ordusu sıralarında müxtəlif döyüş cəbhələrində olmuşdur.

1920-ci ildə vəfat etmişdir.

CƏFƏR CABBARLI (1899-1934)

Ən yeni dövr Azərbaycan dramaturgiyasının banisidir. Müasir ədəbi-bədii dilin formalaşmasında əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. **1899-cu ildə Bakının Xızı qəbiristanlığında kömürçü Qafar kişinin ailəsində doğulmuşdur.** İlk təhsilini molla yanında alan Cəfər sonra Bakıda rus-tatar məktəbinə daxil olub. O, politexnik məktəbində və Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsində təhsil almışdır. 16 yaşında yazdığı "Bahar" adlı ilk şeri "Məktəb" jurnalında çap olunmuşdur.

Milli hökumət qurulandan sonra C. Cabbarlı parlament- stenograf işləmiş, dramaturji fəaliyyətini gücləndirirdi. Milli hökumət süqut etdikdən sonra "Gənc müsahiblər hərəkatı"nın katibi seçilmişdir. 1923-cü ildə İrəvan kəndinin bir sıra üzvləri ilə yanaşı C. Cabbarlı da həbs edilmişdir, müəyyən şərtlə azadlığa buraxılır. 1920-1926-cı illər C. Cabbarlının ağır mənəvi böhran keçirdiyi dövr idi. O, bu illərdə tərcüməçi işləyir, universitetin tarix-filologiya fakültəsində oxuyurdu.

"Sevdiyim", "Azərbaycan bayrağına", "Ana" və s. şerlərinin, "Aslan və Fərhad", "Mənsur və Sitarə", "Firuzə" əsərlərinin; "Vəfalı Səriyyə", "Solğun çiçəklər",

"Nəsrəddin şah", Trablis müharibəsi", "Ədirnənin fəthi", "Aydın", "Od gəlini", "Sevil", "Almaz", "Yaşar" və s. kimi pyeslərinin müəllifidir.

Cəfər Cabbarlı 1934-cü il dekabrın 31-də vəfat edib.

MİRZƏ BALA MƏMMƏDZADƏ (1898-1959)

Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının görkəmli xadimlərindən biri də Mirzə Bala Məmməd zadədir. Publisist, yazıçı, tarixçi kimi tanınan M. Məmməd zadə **1898-ci ildə Bakının Zirə kəndində anadan olmuşdur.**

Mirzə Bala Bakıdakı 7-ci "rus-tatar" məktəbini (1903-1914), Alekseyev adına 3-cü Ali ibtidai məktəbi bitirdikdən sonra təhsilini Bakı Texniki Sənaye məktəbində davam etdirmişdir.

Texnikumda oxuduğu zaman qeyri-legal "Məhəmməd peyğəmbər" Komitəsinə daxil olmuşdur. Stalinin yaxın adamı olan Lavrenti Beriya ilə yoldaşlıq etmişdir. Azərbaycanın məşhur ədib və dramaturqu C. Cabbarlı da M. Bala ilə eyni məktəb yoldaşlarından biri idi.

Ədib yaradıcılığa təhsil illərində başlamış, 1912-ci ildə onun "Kaspi" mətbəəsində "Nəfi-elm və yaxud elmin sonuncu adlı kitab çap olunmuşdur. 1915-ci ildə M. Məmməd zadənin nəşr etdirdiyi "Açıq söz" qəzetinə ara-sıra məqalələr yazan Mirzə Bala, sonradan həmin qəzetin işində fəal iştirak edənlərdən biri olmuşdur. Eyni zamanda "Bəsirət" jurnalında baş redaktor işləmişdir. Fевr 1917 inqilabından (1917) sonra, açıq siyasi fəaliyyətə qoşulmuş "Müsavət" partiyası sıralarına daxil olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra M. B. Məmməd zadə "Müsavət" partiyası nəzdində yaradılmış "Gənclər cəmiyyəti"nin orqanı olan "Gənclər yurdu" (1918-ci il iyul-noyabr) jurnalının redaktoru (Firudin Əliyevlə birgə) və "Azərbaycan" qəzetinin baş redaktoru olmuşdur. 1919-cu ilin sentyabrında M. Balanın təşəbbüsü ilə mart qırğınından bəhs edən "Bakı uğrunda şəhərin müdafiəsi" əsəri Azərbaycan Dövlət Teatrında A. Şərifzadənin rejissorluğu ilə tamaşaya qoyulmuşdur.

1918-1920-ci illərdə o, Azərbaycan Parlamentində sənədlər qrupu üzvlüyü ilə iştirak etmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutundan sonra M. B. Məmməd zadə Bakıda "Müsavət"ın gizli şöbə rəhbəri olmuş, 1923-cü ilə qədər onun orqanı olan "İstiqlal" qəzetini nəşr etmişdir. 1923-cü ildə M. Balanın həbsi ilə birlikdə həbs edilir. Sonralar təsadüfən həbsdən azad olunur.

1924-cü ilin mayında M. B. Məmməd zadə İranın Ənzəli şəhərinə gələrək oradakı mühacirlərin fəaliyyətinə başçılıq etmişdir. 1927-ci ildə İstanbula köçmüş, elə həmin il İstanbulda onun "Azərbaycan misaqi millisi: 28 Mayıs İstiqlal yannaməsinin təhlili", "Ermənilər və İran" kitabları çap edilmişdir. M. Ə. Rəsulzadənin redaktorluğu ilə çıxan "Azərbaycan Qafqaziya", "Azəri Türk" (1928-1931) və "Odlu yurdu" (1929-1931) jurnallarında çalışan ədib həmçinin İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsində təhsil almışdır. Sovet hökumətinin tələbi ilə Azərbaycan mühacirlərinin nümayəndəliyini Türkiyədən çıxdıqda (1931-ci il) M. B. Məmməd zadə də Varşavaya və az sonra Almaniyaya köçmüşdür.

İkinci Dünya müharibəsinin başlanması və Polşanın Almaniyaya təhvil verilməsi ilə əlaqədar yenidən İstanbula

köçən M. B. Məmməd zadənin "Milliyyət" və "Cümhuriyyət" qəzetlərində, "Türk ensiklopediyası"nda, "İslam ensiklopediyası"nda və digər nəşrlərdə Azərbaycan tarixinə d çoxlu məqaləsi dərc edilmişdir.

1949-cu ildə M. B. Məmməd zadənin yaxından iştir ilə Ankarada "Azərbaycan Kültür Dərnəyi"nin əsası qoy muş, 1951-ci ildə "Azərbaycan tarixində türk Albanı adlı əsəri həmin dərnək tərəfindən çap olunmuşdur. 1954-cü ildən Münhendəki SSRİ-ni Öyrənmə İnstitutu"n çalışmış, burada iki il elmi şuranın sədri, iki il isə sə müavini vəzifəsini icra etmişdi. M. B. Məmməd zadə 199 cu il mart ayının 8-də İstanbulda vəfat etmişdir. Qə Qaracəhməd məzarlığındadır.

ƏHMƏD CƏFƏROĞLU (1899-1975)

Əhməd İsmayıl oğlu Cəfərzadə 1899-cu il aprelin 1 də Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan Gəncədə, tacir ailəsində anadan olmuşdur. Üç yaşında ik atasını itirən Əhməd anası Gövhər xanımın və qohu larının himayəsində böyümüşdü. 1905-ci ildə erməni Gəncədə milli toqquşma törətdikləri zaman Gövhər xan üç uşağı ilə Səmərqəndə - qohumu Hacı Mirtağının yan gedir və 1909-cu ilə qədər orada yaşayır. Ailəsi 1910-cu il Gəncəyə qayıtdıqdan sonra o, təhsilini Gəncə gim naziyasında davam etdirmiş, 1916-cı ildə gimnaziyanı ba vuraraq Kiyev Ali Ticarət İnstitutunun İqtisad fakültəsi daxil olmuşdu.

1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycanın İstiql

Əyannaməsinin elan edilməsindən sonra Gəncəyə köçən Əhməd bəy Əhmədovun quməti qarşılayanlardan biri də gənc Əhməd idi. O, Əhmədovun Paşanın komandanlığı altında Milli Komitənin əvəti ilə Azərbaycana köməyə gəlmiş Qafqaz - İslam Əhdinə könüllü yazılmışdı. 1918-ci il sentyabrın 15-də Əhmədovun daşnak və bolşevik tör-töküntülərindən azad edilməsində Əhməd də iştirak etmişdir. Bakı Dövlət Universitetində isə o, təhsilini davam etdirmişdir. 1920-ci il fevralın 27-də Azərbaycanın XI Qızıl Ordu tərəfindən işğalından sonra o, Azərbaycanı tərk etdi. Ə. Cəfəroğlu dil və din baxımından azərbaycanlılara hər cəhətdən yaxın olan Türkiyəni seçdi. Az sonra Kiyevdə və Bakıda qısa müddət qalmağa məcbur olduğu ali təhsilini İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsində davam etdirdi.

1925-ci ilin sonunda o, Almaniyaya Xarici İşlər Nazirliyinin təqaüdünü qazanaraq aspirantura təhsilini davam etdirmək üçün dünya türkologiyasının mərkəzlərindən biri kimi tanınan Almaniyaya yollanır. Burada Berlin, sonra isə Breslau Universitetində mükəmməl türkoloji təhsil almışdır. Bu universitetdə oxuyarkən o, Avropa və dünya türkologiyasında tanınan şərqşünaslıq-türkoloq professorlarından Von Kop, Vasmer, Vasmermann, Gize, Karl Brokelman, Şader və başqalarının tələbəsi olmuşdur.

1929-cu ildə Azərbaycanlı gənc Breslau Universitetində məşhur türkoloq Fəgizinin rəhbərliyi altında "Gəncə dialektində 75 Azərbaycan bayatı türküsü. Bir dil araşdırması ilə" adlı dissertasiya müdafiə etmiş və filologiya doktoru alimlik dərəcəsinə layiq görülmüşdür. Onun bu əsəri 1919-30-cu ildə Berlində "Şərq dilinə dair seminarın materialları"nda alman dilində ayrıca kitabça şəklində çapdan çıxmışdır.

1929-cu ildə Avropadan Türkiyəyə qayıtmış və bir vaxt tələbəsi olduğu türkologiya şöbəsinin türk dili tarixi kursuna dosent təyin edilmişdir. 1938-ci ildə professorluq vəzifəsinə yüksəlmişdir. O, Şərq dillərindən başqa rus, alman, fransız və italyan dillərini də bilirdi. O, 30-cu illərdə 10-dan çox kitab və kitabça yazıb, türk və alman dillərində nəşr etdirmişdir. 1932-ci ildən başlayaraq Ə. Cəfəroğlunun redaktorluğu altında "Azərbaycan yurd bilgisi" dərgisi nəşr olunmağa başladı.

O, bir sıra milli və millətlərarası cəmiyyətlərin üzvü olub. Türk Dili Qurumunun, Polşa Müştərəklər Cəmiyyətinin, Millətlərarası Ümumi Dialektoloji Mərkəzinin, Ural-Altay cəmiyyətinin və Millətlərarası Dəniz Kültür İnstitutunun üzvü, Polşa Elmlər Akademiyasının (1938) Ukrayna Elmlər Akademiyasının, Fin-Uqor Cəmiyyətinin müxbir üzvü seçilmişdir. Bunlardan başqa o, 1944-cü ildə Millətlərarası Onomastika Cəmiyyətinin, 1956-cı ildə Atlantik-Ağ dəniz Linqvistik Cəmiyyətinin Türkiyə təmsilçisi olmuşdur. 1953-cü ildə Ukrayna Universitetinin Fəxri doktoru seçilmişdir. 1955-ci ildə İspaniya hökuməti Ə. Cəfəroğlunu "De Alfonso XEL Sabio" nişanı ilə təltif etmişdir.

Əhməd Cəfəroğlu 1975-ci il yanvarın 6-da vəfat etmişdir. İstanbulun Zincirlik qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

FEYZİ AKÜZÜM (1922-1991)

Feyzi Aküzüm 1922-ci ildə Qarsda doğulmuşdur. İlk və orta təhsilini Qarsda başa vurduqdan sonra Ankara Universitetinin Ziraət fakültəsinə daxil olmuşdur. Təhsilini

tirdikdən sonra Türkiyə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində çalışmışdır. O, burada yüksək vəzifələrdə işləmişdir.

1949-cu ildən isə Azərbaycan Kültür Dərnəyinin rəhbərliyində böyük fəallıq göstərmişdir. M. Ə. Rəsulzadə ilə yaxın təmasda olmuşdur. Sonralar Azərbaycan Milli Mərkəzinin üzvü və Azərbaycan Kültür Dərnəyinin başkanı olan Feyzi Aküzüm "Azərbaycan" dərgisində çoxlu sayda dəyərli yazılar çap etdirmişdir.

Feyzi Aküzüm 1991-ci ildə 26 dekabrda Ankarada vəfat etmişdir.

MƏHƏMMƏD KƏNGƏRLİ (1914-2006)

Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsinin və mühacirət fəaliyyətinin önəmli simalarından biri olan **Məhəmməd Kəngərli 1914-cü ildə yanvarın 10-da Şuşada doğulmuşdur.** Orta təhsilini başa vurduqdan sonra 1933-cü ildə Universitetin tibb fakültəsinin rus bölməsinə daxil olmuş, daha sonra isə Leningrad Hərbi Akademiyasına qəbul edilmiş və 1939-cu ildə oranı bitirmişdir.

O, 1928-ci ildən, 14 yaşından etibarən Müsavat Partiyasının "Gənc Azər" Təşkilatının üzvü olmuşdur.

1942-ci ildə İkinci Dünya müharibəsində almanlara əsir düşmüş və burada Azərbaycan Milli Mərkəzinin Başqanı M. Ə. Rəsulzadə ilə yaxından tanış olmuşdur.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Almaniyada çətin şəraitdə yaşayan Məhəmməd Kəngərli 1952-ci ildə Türkiyəyə gəlmiş, Ankarada Azərbaycan Milli Mərkəzində və Azərbaycan Kültür Dərnəyində çalışmışdır.

1952-1979-cu illərdə Türkiyənin Sağlıq və Sosial Yardım Bakanlığının müxtəlif xəstəxanalarında baş həkim, sağlq müdiri, Qızılay Baş müdir yardımçısı, Türkiyənin Bonndak səfirliyində müşavir vəzifələrində çalışmışdır.

1963-cü ildə Kıprıs hadisələrində Lefiotəyə getmiş orada Qızılay xəstəxanasını qurmuşdur. Sonradan Türkiyədə Anıtlar Dərnəyi Genel Başqanı olaraq fəaliyyə göstərmişdir.

Məhəmməd Kəngərli Ankarada nəşr edilən "Azərbaycan" jurnalında Azərbaycanın müstəqilliyi mübarizəsi ilə bağlı çoxlu sayda məqalələrin müəllifidir.

Məhəmməd Kəngərli 2006-cı ildə Ankarada vəfat etmişdir.

ƏHMƏD CAVAD (1892-1937)

Azərbaycanın tanınmış şairi Əhməd Cavad (Cavad Axundzadə) **1892-ci ilin may ayının 5-də Şəmkir rayonunun Seyfəli kəndində anadan olub.** İlk təhsilini molla yanında alıb. 1906-1912-ci illərdə Gəncə Müsəlman Ruhani Seminariyasında təhsil alıb. Əhməd Cavad 16 yaşından müəllimlik edib. 1918-1920-ci illərdə "Qoşma", "Dalğa" şerlər kitabını çap etdirib. 1920-ci ilin 27 Aprel işğalından sonra təqib edilib. 1923-cü ildə ilk dəfə həbs olunub. **1930-cu illərdə yenidən həbs edilərək 1937-ci ilin oktyabr ayının 13-də güllələnib.**

MƏHƏMMƏD ƏLİ RƏSULOĞLU (1882-1982)

Azərbaycan istiqlalı uğrunda böyük mücadilə aparmış **Məhəmməd Əli Rəsuloğlu 1882-ci ildə aprel ayının 7-də Bakıda nadan olub.** Məhəmməd Əmin Rəsuloğlu görkəmli dövlət xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ömisi oğludur. Məhəmməd Əli Rəsuloğlu Azərbaycanın ilk milli-siyasi partiyası olan Müsavatın üç qurucu rəhbərlərindən biridir. Məhəmməd Əli Rəsuloğlunun Azərbaycanda başlayan mücadiləsi (sonradan - mühacirətdə) Türkiyədə, İranda, Almaniyada, Polşada, Rumıniyada və digər çox ölkələrdə davam etmişdir. **Məhəmməd Əmin Rəsuloğlu 1982-ci ildə fevral ayının 3-də vəfat etmiş və İstanbulda dəfn edilmişdir.**

ÇİNGİZ GÖYGÖL

Azərbaycan Mühacirət Mətbuatının tanınmış xadimidir. 1955-ci ildən Ankarada nəşr edilən "Mühacirət" jurnalının Baş redaktoru olub. Yüksək ali təhsilə malik olan Çingiz bəyin əsli Gəncədənir. Azərbaycan mühacirət mətbuatında Azərbaycanın müstəqilliyi və azadlığı ilə, mədəniyyət tarixi ilə bağlı çoxlu sayda məqalələr müəlifdir.

Türkiyənin Ankara şəhərində yaşamış və orada vəfat etmişdir.

ÜMMÜGÜLSÜM (1899-1944)

Tanınmış şairə Ümmügülüm 1899-cu ildə Bakının Novxanı kəndində anadan olub. O, tanınmış dövlət xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əmisi qızı və yazıçı Seyid Hüseyinin həyat yoldaşı olub. İlk şerini 1908-ci ildə yazıb. Dövrün aparıcı mətbuat orqanları olan "İqbal"da, "Açıq söz"də, "İstiqlal"da, "Azərbaycan"da, "Dirilik" və "Məktəb"də şerləri çap edilib. Bolşeviklər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra 30-cu illərdə Ümmügülüm xanım sürgün edilir. Ağır sürgün həyatı yaşayan Ümmügülüm xanım 1944-cü ildə vəfat edib.

ABDULLA ƏFƏNDİZADƏ (ƏBDÜ ƏFƏNDİZADƏ) (1873-1928)

Tanınmış siyasi xadim Abdulla bəy Əfəndizadə 1873-cü ildə anadan olub. 1899-cu ildə Tiflisdə Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunu bitirib. Şəkidə sonradan isə Bakıda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olub. 1918-ci ildə Şəkidən Azərbaycan Parlamentinə deputat seçilib. "Əhrar" partiyasının yaradıcılarındanır. 1918-ci ildə Şəkidə "Mədəniyyət" mətbəəsində "Hər ürəkdə səb olubdur: ya ölüm, ya Türkiyə!" kitabçası çap edilib. Kitabçada Birinci Dünya müharibəsi, Türkiyənin və İslam dünyasının bu müharibəyə qədərki və müharibə dövrü durumunu diqqətlə izləmiş, Azərbaycanın və bütünlüklə Qafqaz türklərinin taleyi ilə bağlı problemlərə münasibətini bildirmişdi. Abdulla Əfəndizadə 1928-ci ildə vəfat edib.

NAĞI ŞEYXZAMANLI**(1883-1967)**

Tanınmış dövlət xadimi olan **Nağı Şeyxzamanlı 1883-cü ildə Gəncədə anadan olub.** "Difai" və "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" partiyalarının fəallarından olub. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Təhlükəsizlik orqanında "Əksinqilab ilə mübarizə" təşkilatına başçılıq edib. 1920-ci ilin 27 Aprel işğalından sonra Türkiyəyə gedib. Türkiyədə o, bir çox maraqlı kitab və məqalələr yazıb və nəşr etdirib. **Nağı Şeyxzamanlı 1967-ci ildə vəfat edib.**

HÜSEYN BAYKARA**(1904-1984)**

Tanınmış ziyalı **Hüseyn Baykara 1904-cü ildə Şuşada anadan olub.** Bakı Dövlət Universitetində təhsil alıb. Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparıb, tələbələr qarşısında çıxışlar edib. Təqiblərə məruz qaldığından 1927-ci ildə əvvəlcə İrana, oradan da Türkiyəyə gedir. İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsində oxuyur. İstanbulda prokuror vəzifəsində çalışır. Eyni zamanda mətbuatda maraqlı məqalələrlə çıxış edir. **Hüseyn Baykara 1984-cü ildə vəfat edib.**

SALMAN MÜMTAZ**(1884-1937)**

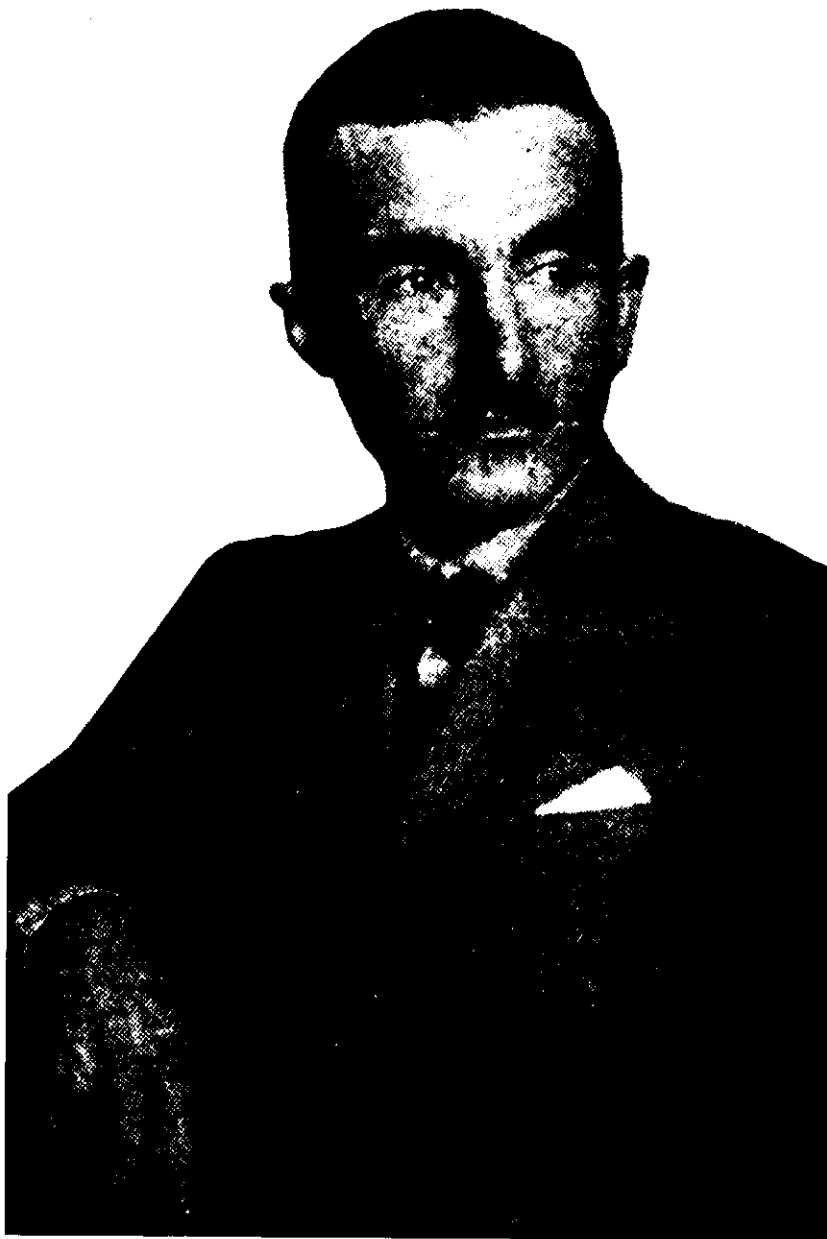
Salman Mümtaz Məhəmməd Əmin oğlu - şair, Sədəbiyyatşünas, mətnşünas. **1884-cü il mayın 20-də**

Nuxa (indiki Şəki) şəhərində anadan olub. Kiçik yaşlarından ailəlikcə Orta Asiyanın Aşqabad şəhərinə köçdüklərindən uşaqlıq dövrü burada keçib. Klassik Şərq ədəbiyyatını toplayıb nəşr edir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının toplanıb nəşr edilməsi və tədqiqində onun xidmətləri təqdirəlayiqdir. Azərbaycan dövrü mətbuatında satirik şerləri, mənzum felyetonları çap edilib. **1937-ci ildə həbs edilərək həbsxanada vəfat edib.**

**ABDULLA ŞAİQ
(1881-1959)**

1881-ci ildə fevralın 24-də **Gürcüstanın Tiflis (Tbilisi) şəhərində anadan olub.** 1889-cu ildə altı sinifli məktəbə daxil olub. Sonra İrana köçüb. 1900-cü ildə yenidən Tiflisə qayıdır. Sonra Bakıya köçüb buradakı məktəblərdə müəllimlik edir. Çoxlu sayda dərs kitablarının, pyeslərin, hekayələrin və əsərlərin müəllifidir. **1959-cu ildə iyulun 24-də Bakıda vəfat edib.**

FOTOLAR VƏ SƏNƏDLƏR

Bakımın xilaskarı general Nuru Paşa

**Bakının Qurtuluşunda fədakarlıq göstərmiş
Mürsəl Paşa (Baku)**

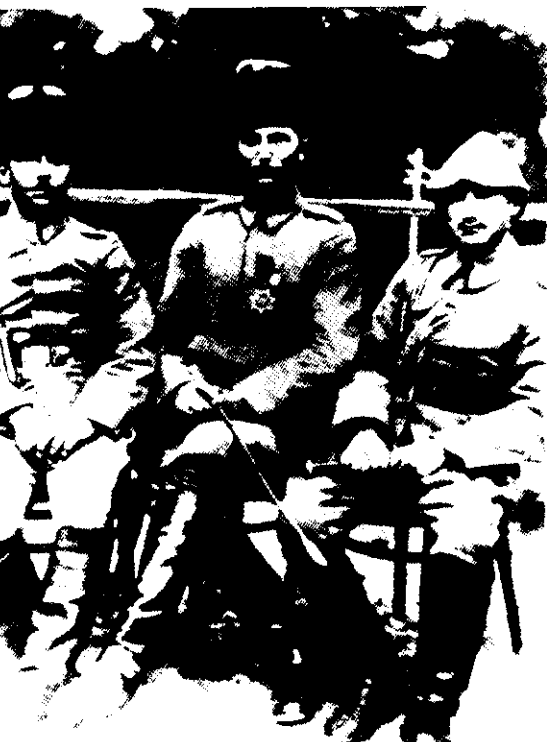
**Ənvər Paşa (soldan) və Nuru Paşa (sağdan)
ataları ilə birgə.**

**Nuru Paşanın atası Hacı Əhməd Paşanın 1919-cu ildə Şəkiyö ziyarətində
Şəkildəkilər (soldan sağa): 1. Fabrik sahibi Yaqub bəy (bolşeviklər on
sonradan güllələyiblər); 2. Fabrik sahibi kiçik Yaqub bəy; 3. Şəki bölgə
komandiri Yarıbay Nəcib bəy; 4. tacir (adı bilinmir); 5. Hacı Əhməd Paşa
6. Şəki Bələdiyyə Başqanı Aran bəy; 7. Hacı Əhməd Paşanın yavəri (adı
bilinmir) 8. Mehmet (Məmi) bəy Əhmədovlu**

Nuru Paşa Gəncədə azərbaycanlılar arasında

**Qafqaz İslam
Ordusunun
zabitləri**

Xilaskar ordu Bakıda

Azərbaycan ordusunun zabidləri

Azərbaycan ordusunun zabıt və əsgərləri

Nəsbib bəy Yusifbəyli Türkiyəyə yola düşəcək nümayəndə heyəti ilə (soldan: Nəsbib bəy Yusifbəyli, M. Ə. Rəsulzadə, A. Səfikürdski, M. Hacinski, və b. (1918)

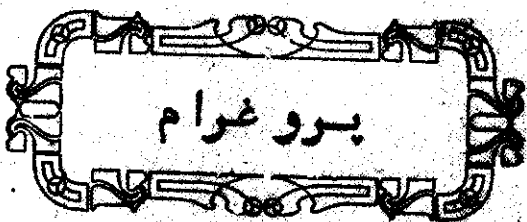
Qafqaz İslam Ordusu ilə birgə Bakıya qayıdan, Nuru Paşanın fədakarlığından "Bakı uğrunda mübarizə" pyesini yazan tanınmış mühacir Mirzə Bala Məmmədzadə

Əncədə Qafqaz İslam Ordusuna könüllü olaraq topçu əsgər kimi
şulan, Bakı savaşında döyüşən, sonralar İstanbul Universitetinin
məşhur professoru olan **Əhməd Cəfəroğlu**

تاشکانت ۲۰۲۶

حکومت تیاترو سنندھ

تورک آکپورلاری خراکتی ادارہ سنندھ

چهارشنبہ کونی ستمبر آیلده ۲۷ نده ۱۹۱۹ نجسی ایلده

موقع تاشکانت قویولا جقدز

مهرزه بالا محمد زاده لک یازمش اولدیش

باکو اوغرونده

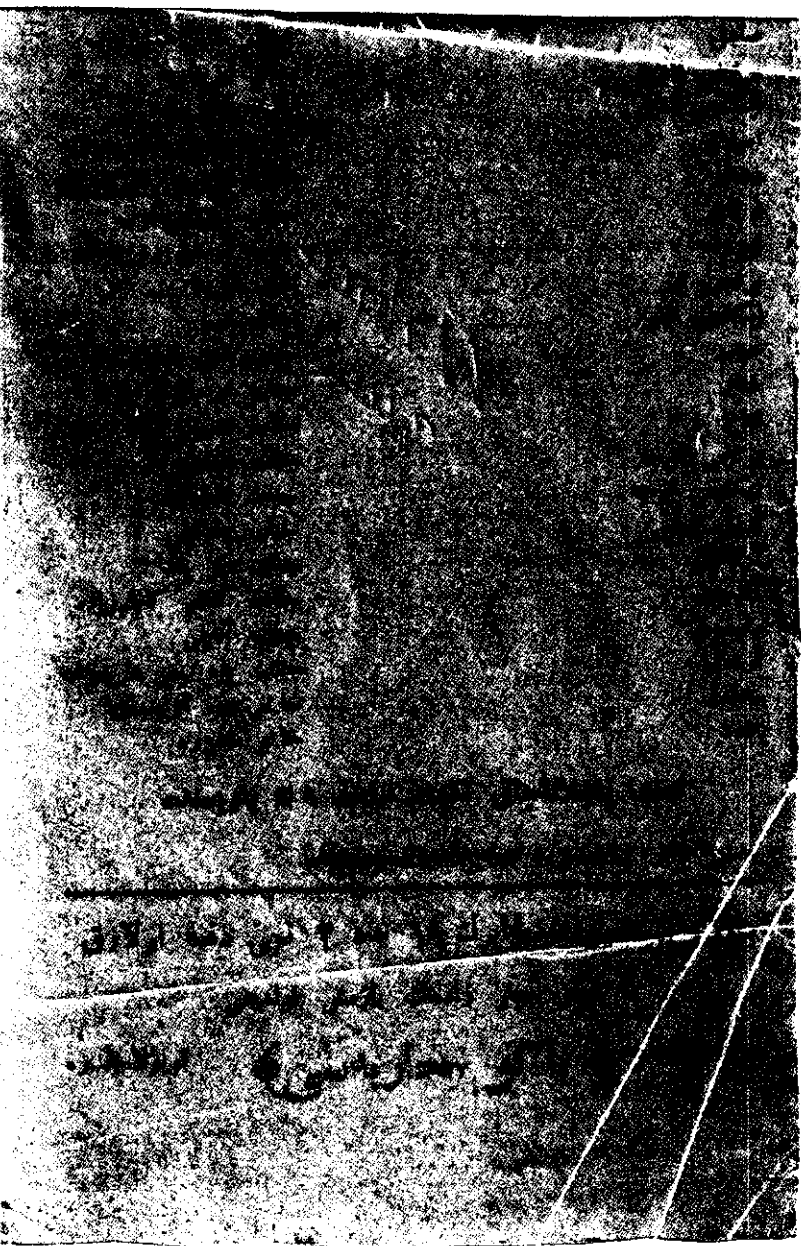
مهماربه

دواماسی ۷ بردهده

اشترک ایلدن اشخاص :

مهماربه خلیل حسین اولف

M. B. Məmmədžadənin "Bakı uğrunda müharibə"
pyesinin proqramı

"Bakı uğrunda müharibə" pyesinin proqramı

حکومت کراچی سلسلہ

نورث آئیورلاری شراکتی ادارہ مندرجہ

بشمیلہ گورنمنٹ سٹیٹیو آفیس ۱۶ نندہ ۱۹۹۹ عیسوی

موقع تاشابہ فیولاجتاد

جنرل جیولر زادہ ننگ بازمش اولدین

(باکو محاربه سی)

مردمانی ۲ بردهم

تقریب آلمن انحصار :

جناب کراچی گورنمنٹ	جناب باک
جناب بھر باھا	جناب سید
جناب لوزیتا	جناب اولیا
جناب بی. اولوئنگا	جناب تاشابہ
جناب کماظم کماظم	جناب زحام
جناب سدان روح	جناب منور
جناب آ. ن. اولوئنگا	جناب احمد
جناب باناہی	جناب مریم
جناب گھراہ گھوٹ	جناب آوانیس
جناب آھا گھوٹ	جناب جبار بندہ
جناب علی اسلام	جناب آنا گھوٹ
جناب اشفا	جناب اسکندر
جناب حسینی	جناب سید
جناب زید انور	جناب یو یو
جناب حلیل حسین	جناب سیا
جناب ساجد باہر گھوٹ	جناب جباریل
جناب مارانی	جناب خندان
جناب سدان روح	جناب زیدی
جناب سہولی	جناب نورانی
جناب نورانی	جناب سید باھا
	جناب غریب

تعارف باکولاجی آفیس بااعت ۱۹۹۹ عیسوی

C. Cabbarlınnın Türklərin Bakım azad etməsinə həsr olunan "Bakı" müharibəsi" pyesinin afişi

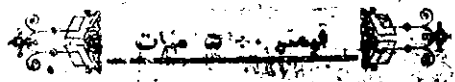
1919 Mart 20
1918
و یا خود

نوری پاشا

اوردوسی طرفین
یا کو ننگ اشغالی

تورانه مطبعه سی مرتبلاک نشراتی

و چندی حصه

1918

1919-cu ildə Bakıda Seyidağa Axundzadənin nəşr edilən "Mart adisəsi-1918 və yaxud Nuru Paşa ordusu tərəfindən Bakının işğalı (azad edilməsi)" əsəri

آذربایجان

اعلان

شده اولان بروتون مساعیر، تارینده عیبهتلك سوراند، اوزره
 رور، آیش و اوزارنك عیبهتلكدن آزاد اولدغی ایش کوشن
 ودره، یازینده، بویله بر بیلانی اولمیان شخصلر عیبهتلكدن
 سات اولماق و بولم بولیس طرفدن توفیق ایله، جکدر
 داخابه نظری بهود خان جواشیر

توفیق سی شیلرینك اما، اودیج «خود پادشاه بر سورده بو»
 شیری بلا قشیر آیشو سات سالیبارینك (۱۰) اوتان گنج
 ن ارضی اداره منه ویرمه دعوت اولوقورلر . شوکک براب
 ره لغشبات پایله، یخده تزلنده ، لاله، ماکور شیلر ، مسدن،
 زلی اداره عرقیه طرفدن عداله جزایه دوچار اولاجلاری
 دخی اعلان اولتور .
 داخابه نظری بهودخان جواشیر.

۱۲۰۰ یازورغ عالی تحریک مکتبی طایبسی
 استادیار وکیف اولک ۱۵ سن آذربایجان
 جمهوریش حکومتی اداره مسک کارگناری
 تعیین ایله،
 سابق خصوسی اولماق اوتومیه سی
 سرخصی علی ایشر چقا اولمیان آیشک ۱۵ سن،
 آذربایجان خدمتی اداره مسک کار گنارلنه
 تعیین ایله،
 «تجه» عیبهت ایشیدن اسلام طهراوف
 اولک ۲۷ سن آذربایجان حوش اداره مسک
 ایشلر توری تعیین ایله،
 «اسنا» حکومت ایشرینك ، دیری
 «...» جواشیر.

آذربایجان حکومتی
 مسک قور ایله نندن

جان
 ایچون
 ایلده
 اعلان
 علام
 ده
 آذربای
 دولتی
 و
 دیوانه
 جکس
 ادر
 بر
 اولتور
 سنه
 و قلم
 بی

Хэдэгийг годь нэрвэий

Цэна номера 1 руб.

АЗЕРБАЙДЖАНЪ

Выходитъ два раза въ недѣлю.

Възла въ объявленіи
За строку на 10 дн
За строку на 1 мѣс
За строку на 3 мѣс
За строку на 6 мѣс
За строку на 1 год

№ 1

Воскресенья 15 Сентября 1918 года.

№ 1

ОБЪЯВЛЕНИЕ.

Извѣщая, что въ Издательскомъ отдѣлѣ редакціи газеты "Азербайджанъ" принято къ издательству объявленіе, въ которомъ сообщается о томъ, что въ городѣ Баку, въ день 15-го септѣбря 1918 года, въ 10 часовъ утра, состоялось собраніе представителей различныхъ политическихъ партій, въ которомъ постановлено, въ виду существующаго положенія въ Баку, избрать временную исполнительную власть въ лицѣ Комитета.

Въ этомъ постановленіи, въ частности, сообщается, что Комитетъ долженъ состоять изъ 12 членовъ, изъ коихъ 6 членовъ должны быть представителями различныхъ политическихъ партій, а 6 членовъ — представителями различныхъ сословій и профессій.

По Министерству Вѣдомствъ

Министръ Вѣдомствъ Д. Б. Дагостанскій

"Azərbaycan" qəzetinin (rusca) ilk sayı (1918-ci il, 15 sentyabr)

15-сентября 1918 года.

Настоящее объявление принимается къ издательству на томъ же условіи, какъ и въ объявленіи.

I. Въ Баку, въ день 15-го септѣбря 1918 года, состоялось собраніе представителей различныхъ политическихъ партій.

III. Въ Баку, въ день 15-го септѣбря 1918 года, состоялось собраніе представителей различныхъ сословій и профессій, въ которомъ постановлено, въ виду существующаго положенія въ Баку, избрать временную исполнительную власть въ лицѣ Комитета.

Взятіе Баку.

Вчера ночью въ имя Азербайджанскаго Правительственнаго получена отъ Нури Баязи ольдукаша телеграмма:

„Вашей милостью городъ Баку 15 | 9 | 18 въ началѣ 9-го взятъ нашими частями“.

Командующій Кавказскою Мусульманскою арміею Генераль-лейтенантъ Мура.

Эта телеграмма была получена изъ Баку въ 10 часовъ вечера 15-го септѣбря 1918 года.

Вѣстная хроника.

— По сообщеніямъ полученнымъ изъ провинціи Азербайджанъ, въ Баку, въ день 15-го септѣбря 1918 года, состоялось собраніе представителей различныхъ политическихъ партій, въ которомъ постановлено, въ виду существующаго положенія въ Баку, избрать временную исполнительную власть въ лицѣ Комитета.

— Прислѣдствіе россійско-татарскихъ войскъ въ Баку, въ день 15-го септѣбря 1918 года, состоялось собраніе представителей различныхъ политическихъ партій, въ которомъ постановлено, въ виду существующаго положенія въ Баку, избрать временную исполнительную власть въ лицѣ Комитета.

— Въ Баку, въ день 15-го септѣбря 1918 года, состоялось собраніе представителей различныхъ политическихъ партій, въ которомъ постановлено, въ виду существующаго положенія въ Баку, избрать временную исполнительную власть въ лицѣ Комитета.

— Генераль-лейтенантъ Юстинъ М. А. Келлеръ сообщено о взятіи города Баку нашими частями.

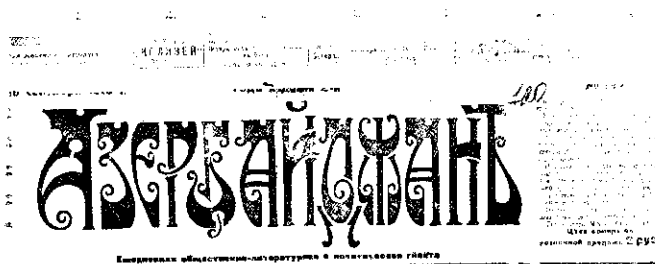
— Управленіе Баку сообщено о взятіи города Баку нашими частями.

"Azərbaycan" qəzetinin ilk sayında Bakının alınması xəbəri

Azərbaycan

گۆندەلك نیاسی، اجتماعی، ادبی، اقتصادی تورك نغزته سیدر.

Bakının Qurtuluşundan sonra "Azərbaycan" qəzetinin Bakıda nəşrini davam etdirməsi (1918, №5)

ФРИНЪ
изданіе въ Парижѣ въ Августѣ с. г.
изданіе сыпавше въ родные выданіе
съ Паулиана Вудетъ отпущенна въ
мѣся Сентября въ 6 часъ въ Паули
ной Спасскаго.

Фрида
Содержитъ
Парижъ

ОБЪЯВЛЕНІЕ.
Засѣданіе Парламента
Азербайджанской Республики.
Объявление.

"Azərbaycan" qəzetinin (rusca) Bakının Qurtuluşunun 1 illik yubileyinə həsr olunan sayı

Къ вечернему заседанию 19 сентября, въ 10 часов утра, въ С. Ширван, под председательством Кларксона, состоялось заседание комитета въ Азербайджане. Обсуждали проект будущей департаментской, Румынской и английской делегаций от комитетов, въ состав которых включены члены делегации. После завершения работы за сессией председатель Румунской.

Горский уполномоченный.
Министерство иностранных дел, Пресс-бюро и министерство торговли и промышленности в настоящее время ввиду отсутствия в Горском уполномоченного.

Письма въ колониальную газету.
Из Горского общества, при котором действует комитет по защите интересов Горского края, просит рассмотреть вопрос о предоставлении Горскому краю жерной помощи.

На русском комитете.
Азербайджанский комитет, при участии дипломатического корпуса и Горского общества, при посредстве комитетов будут проводить различные работы.

Въ Симферополе.
Из Симферополя сообщают, сообщая, что въ Симферополе в настоящее время полна депрессия. Это состояние, вызванное войной, проявляется в виде упадка. В настоящее время в Симферополе наблюдается упадок. По сообщению из Симферополя, в настоящее время в Симферополе наблюдается упадок.

уезда. Организация, связанная с работой и командирование ее въ Баку. В настоящее время она работает в Баку. В настоящее время она работает в Баку. В настоящее время она работает в Баку.

Эти постановления были переданы также дипломатическому представителю Грузии при правительстве Армении, от которого министерству иностранных дел Грузии переданы следующие телеграммы:

«На мое сообщение от 1 сентября за № 54 министр иностранных дел Армении сообщила мне, что ршено, принять на сообщения представителей правительств Грузии и Армении въ вопрос управления нейтральной зоной Борчали, вместе с существующим комитетом правительств Армении, будет предложено въ заседании парламента Армении, какъ уже принято ршено. При этомъ правительство Армении просит передать правительству Грузии уведомить въ томъ, что съ своей стороны полная исполнение проекта на указанных выше условиях ршено съ волею гарантируется.»

Горский союзный мейдансь

В настоящее время в Горском уезде наблюдается депрессия. Это состояние, вызванное войной, проявляется в виде упадка. В настоящее время в Горском уезде наблюдается упадок.

В настоящее время в Горском уезде наблюдается депрессия. Это состояние, вызванное войной, проявляется в виде упадка. В настоящее время в Горском уезде наблюдается упадок.

В настоящее время в Горском уезде наблюдается депрессия. Это состояние, вызванное войной, проявляется в виде упадка. В настоящее время в Горском уезде наблюдается упадок.

В настоящее время в Горском уезде наблюдается депрессия. Это состояние, вызванное войной, проявляется в виде упадка. В настоящее время в Горском уезде наблюдается упадок.

В настоящее время в Горском уезде наблюдается депрессия. Это состояние, вызванное войной, проявляется в виде упадка. В настоящее время в Горском уезде наблюдается упадок.

В настоящее время в Горском уезде наблюдается депрессия. Это состояние, вызванное войной, проявляется в виде упадка. В настоящее время в Горском уезде наблюдается упадок.

В настоящее время в Горском уезде наблюдается депрессия. Это состояние, вызванное войной, проявляется в виде упадка. В настоящее время в Горском уезде наблюдается упадок.

В настоящее время в Горском уезде наблюдается депрессия. Это состояние, вызванное войной, проявляется в виде упадка. В настоящее время в Горском уезде наблюдается упадок.

В настоящее время в Горском уезде наблюдается депрессия. Это состояние, вызванное войной, проявляется в виде упадка. В настоящее время в Горском уезде наблюдается упадок.

Уведомление

В настоящее время в Горском уезде наблюдается депрессия. Это состояние, вызванное войной, проявляется в виде упадка. В настоящее время в Горском уезде наблюдается упадок.

Уведомление

В настоящее время в Горском уезде наблюдается депрессия. Это состояние, вызванное войной, проявляется в виде упадка. В настоящее время в Горском уезде наблюдается упадок.

Статья, призывающая к любви и справедливости.

Неприменение законов к каждой личности.

В прежнее время...

Бить обвиняемого...

Два человека обвиняются...

у ул. Восточной и Губернской,

Бакин. Тел. 28 58-44.

АЗЕРБАЙ

Ежедневная общественно-литературная газета

Командующий Кавказской мусульманской армией Нури Паша принимает посетителей ежедневно от 10 до 12 ч. дня. Лица, желающие получить ауденцию должны записаться в очередь у адъютанта.

...отъ известности и любви отъ службы, съ 1-го октября 6. 11, ... Бакинского окружного суда Владимир Александрович Назаров — отъ должности и любви отъ службы.

Назначается.
Отображенный за штатомъ членъ Тифлискаго окружного суда Владиславъ Александровичъ Виторъ — приобщиться къ правосудию Бакинскаго горьскаго окружного суда, вступившаго 3 мая. В назначении каторжныхъ работъ, для рассмотрения гражданскихъ делъ.

Ни
ими
зани
нхты
ны в
деть
работ
ны не
оруж

ОБЪЯВЛЕНИЕ.

Воспрещается плавание лодокъ между Баилавскимъ мысомъ и Зыхомъ, безъ надлежащаго на то разрѣшенія Бакинскаго Портоваго Управления.

Замѣчанные въ нарушеніи сего приказа виновники, какъ способствующие нашему врагу будутъ строго наказаны, а лодки и товары конфисованы.

Главное Команданство Мирь-Алай.

20 октября 1918 года, гор. Баку.

Увольняется.
Токерашъ прокурора Бакинскаго окружного суда Павелъ Митрофановичъ Кресинскій — отъ должности и любви отъ службы, со времени вступленія вступилъ отъ 24 июля 1918 года.

Въ

... назначенъ кь исполненію обязанностей помощника исполняющаго судьи Ломозовъ Самъ Султановъ.

Полковникъ Министръ военныхъ Д. Максимовъ.

— О
лово Г
ломи
тамож
рыли че
коллаш
Кавказа
рыли же
Вязомки
давъ тако
и Нойликъ.
— Про
решеніе
длина.
— Въ
губерн
онную о
протруд
ты на в
— Въ
21 октябр
челты по
подлеж

ОБЪЯВЛЕНИЕ.

Проживающіе въ Бану свободные врачи, фельдшера и аптекары, должны сообщать свои адреса главному врачу въ Управленіи Инспектора Полиціи отъ 3 ч. 0 м. до 6 ч. вечера.

Центральное Команданство Мирь-Алай.

ОБЪЯВЛЕНИЕ

Отъ воинскаго начальника при Ка...

ПРИКАЗЪ № 93.
По министерству пенитенціи и каторги. Лицеуполномоченныи для помощи ... Бакинскаго окружного суда, Бакинскій губернскій Сиротинскій въ Заревской уездномъ канцелярскій и губерніи, съ 1-го октября 1918 года.

30 сентября, 1918 года
Подполковникъ ... Рифинскій.

Баку, 23-го сентября

Правительство ... Соборліе. Страна ... приемишь сообщеніе о томъ, что ...

Нъ выбор
— Въ
губерн
онную о
протруд
ты на в
— Въ
21 октябр
челты по
подлеж

"Azərbaycan" qəzetində (rusca) Nuru Paşanın vətəndaşları qəbul etməsi elanı

ازير پاشا

زکونده لک سياسي، اجتماعي، ادبي، اقتصادي تورک غزنه سيدر.

دولايي او درجه شکر و نانا ايدی که کپچمش قارا کونا کون نائل اولديقمز آق انزاري مقابلنده اونودوله آيدين و آشکار ايدی! نمتا فنا تاثير اورنو لری بوراقان قارا گونلر اونونماق ايجون يا قلسوف او نه غريب تصادف:

تقریباً بر ایل بوندن ایلدیزلی تورک بايراغيله د صانونده باشه يوق (سوخارجده مخصوص بر حاکم مستبد حقوق سياسي و انسانهاره آجامغه حيرتته ايندن ما ۵

نوری پاشا حضرتلری شرفه بيوک بر ضيافت

۱۰ تشرین ثاني بيکشنبه گوننگ آخشامی باکو شهر اهالیسی طرفندن فهريمان اورودومزنگ شانلی قوماندانی نوری پاشا حضرتلری شرفه پای قلوبنگ زالنده بيوک و مطمنغن بر ضيافت ویریلدی.

فلوبنگ ايجی و دهليزاري گوزل ویرقيمت خانلر ايله دوشمنش ديوازلری دخسی آی ایلدیزلی آل بايراقاره بزمنش ايسی : يوقارنده بيوک موسیقی اورکتری، آشاقنده ده هم عثمانلی و هم آذربايجان تورکارينه مخصوص ملی سازنده و خواننده لر ترنم ساز اولقمده اينديار.

حکومت اهلندن عموم ناظرلرمن باش ناظر

ارف نظارتده ارروسی ويولر ايتنزه ماملر لایمدر. مملنر معارف ناظری حضرتلری بيورلر. مملر حاضر لانساميه بيوق دقت لرمن آرز هم ده اکثری تورک دینگندن عهدی شرايطا ائنده اينديار. بيولاری تورک مکتبی لاق ايجون يهايه دن گنجه مملر فورسولاری آچمشدر. زياده معلم حاضر لانسدر. عين طدارلی آرتيرماق قصدينه دار. نه آرتق درجه دقت وریلرک العلمی، زاخ شهرينه کوچر ديلمشدر: گنجه دارالعلمانی باکو دارالعلمانی دخی دار. دك ملی تشدير بيور. بيولارن آقدهنده . . .

منطقه سی ویردیگی معلوماندن آگلاشیلش ته کئل بالا اوغلی هدايتک چوبانی شکر اوغلی احمد خانلی قالا کويونده تولد برمشلر. قلعه یگی ننگ جدی تدابیری تجبه ستمه چوباننگ اسکی آغاسی غفار اوغلی عبدالاحد جودا طرفندن قتل اید بامش اولدیگی آگلاشیلورور. سببینه اوننگ خدمتندن چيقوب باشقسه گیتدیگیدر.

کلهجکه آرتق ائديتشمز بر نظر عمله کاروب کئتمنده بيوک بر امیده بو کسک بر روح حس ایدرک خوشبخت و خوشوقت بر حال ايله بر برنی تيرک ایدوب مجلسه ختام ویردیلر. ع.

باکو خبرلری

ارزاق شه سنده

آذربایجان

گوندلیک سیاسی، اجتماعی، اقتصادی اورک غولمیدر

ورق و اسلحه قهده مقاله لر
 لرجه آهیتدیله دوچ اولدیلار
 اعانه ایدیلر. قوچ ایدیلر
 مکانلی اداره تهن ایدیلر

اعلان قیلمه:

۱ جنس سجهده نظری ۵
 آخرنس سجهده نظری ۴
 این میلور آختارلار ایچ
 ۳ روچه

اعتمادین حاصل ایدیکسی تورمک قابل
 دل صریح و یلیق برسانه او قارشی عرض
 افکار ایدیلر

اومده ایعتتکسان فیسی اولان شاعرلر
 ایدیلر. ملک املارین. خلقی نیت و مقصدلرین
 اوفشایکیز. کتیبسمات سو کس. وطن معیشی
 حریت عشقی نلقن ایدرگ. کنج آورقوزم بو
 علوی تخلفکما جلاجی. بوردزمی گورواچق.
 اوبورکدوبورلا لظرفنی تشکبل ایدن کو کساری
 قیارتدیقمه قیارتدیقدور.

بوگون، یالتیز بای تختیزلا قورونولوش
 کولی اولمشه دکل، دوغما اوردومزک ایلک
 دغه اولاق بوتون ارکان و روسا سیله برلگده،
 قوای کله سنک نما بندملری اشترالا ایشک سووتله
 بای تختیزلا اوزرنده بلالاق و مطنظن برسونمه
 رسم کچهج اجمرا ایتدیکی کولمور. بو اعتبارله
 دخی ابلولک های قورونولوش کویقدور.

نصب بیک یوسلیگی

ایتمه سزه کنج جمهوریشزلا آذربایجا
 لمرلا جدا بیک قیمتلی، بک ممتاز برشمشینی..
 غسزته شولرزه مشار الیهک استغفاسی
 اوفودیم زمان هویتی استیلا ایمن رعشملر
 لرزه لرله صارصاهدم و عصبان ایتیم. اگر مشدر
 اولماییم..

او گزنده کسی بک آجیق تلمکبه فارسی
 شو برقاچ سطرسی قارالابورم..
 نصیب بیکه، شیشه سز بدن دها چوق تمان
 ایدهلر اوزدر. فقط بن ایسترم که، ممانشرلی

رسم برسون ایدیه صفده ایچلاشغلی ابتدای مسلتی مورازاتلر ایدیه
 قبول اولتاجلردور. خصوصی صورتده تعجیل ایتیش اولتاجلر قورمیه
 ایت. اولدیلوب لایق اولدیلاری صفه آلتجقاردور. اشبو اوج صفده
 دارالمدین یاسوننده باشایادق و هر بر احتیاجلری دارالمدین
 سوریه اولتاجلردور. عریضه لر مدیریت طرفندن ایتیلدن قبول اولنور.

دعای ۴۳ جنس تحریری عکینلر یوسون
 اداره سنده (گراسودسکی کویچه ۲۳ سرولی
 ابو دودار سووی نومرو مهانخانه سنده) هر
 گون شعر ساعت ۱۱ ادن ۲ قیلر قبول ایدیلر.
 ژورنمان علاوه بوجور عرضهلری بوچتایلمده
 یوسون گوندیمک اولار
 باگو ۱۵ سئطایر ۱۹۱۹
 یوسون صدری ن. پاتسویچ

قورونولوش هوولی

ابلولک ۱۵ نده باکو بربرولک گون دها
 کیچیره دی
 بوگون ملت قهرمان شهیدک بریلق سنه
 خاطراتی قیاریق حسله یاد ایدهرکن جوان
 اوردومزک رسم کیچیرینی گورمکده کونسی
 کوش. نه قدر سهوینشدور.

دکتر کتولده قهرمانجه برطوره بورون
 سولکو دریاضی سورا ایتدیکن سوگره بر نقه
 استقبال اولاق استغلاک کوهه داشنی تشکبل
 ایدن شهیدانک مزار داشنی قویق ایچون کین
 خلقک بوگون نغیر بریودیکسی، نه دوچده

رسمی اعلان

سینات و خیانتاری حقایق
 سی قیضات و تحقیرت
 ۲۷ سنده (آذربایجان
 ایدین قانون موجیبجه
 ره ۴، ۲ آوغوست)
 ی اولان: باکو خرا
 و و پلاخان صابونچر
 باکو والیسی اداره سنی،
 نیکی افارمنی قلیشه
 زحر کتیلردن خسارت
 کور اداره لرده اولان
 ری حیانتلر حسنده
 برسدکن اونری همان

ار اولورگه عدالت
 بز درسه اوز وطن
 سیناتلری آچوب
 وتری یوسون کومک

Her ürekdə təbii olubdur.

یا اولوم

یا تۈرکیه!

عبدالله العبدی راضه.

دەستە مەسئۇلەتچە چاپ اولدۇ

تەبئی نۇسخا ۱۱

۱۳۳۳

1918-1920-ci illərdə xalq
arasında məşhur olan
"Ya ölüm, ya Türkiyə"
əsəri

Her ürekdə təbii olubdur

YA ÖLÜM,
YA TÜRKİYƏ!

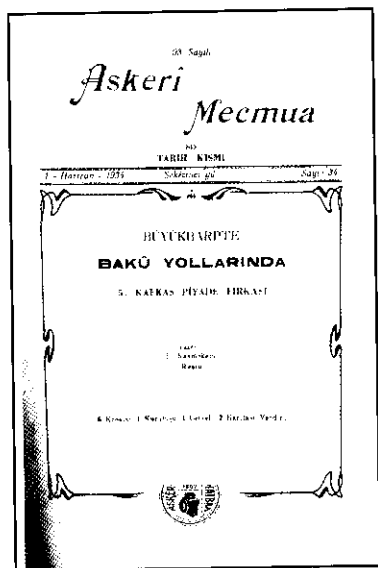
Əbdü Əfəndizadə
«Medeniyyət» mətbəəsində çap olundu

Şəhri-Nuxa - sənəi-1396

**Nuru Paşanın Cəfər
Cabbarlıya bağışladığı
divar saati**

**Türkiyədə nəşr edilmiş
“Əsgəri məcmuə”də
Rüşdü bəyin Bakının
Qurtuluşu haqqında
xatirələri**

یکی قافقازی

آغازی هر روز یکشنبه
اولین کوفه ز کتیر اولکده لیل و اجناسی دایمسی بولور
۱۶ ژوئن ۱۹۲۰

هرست مندرجات

۸ - ...	۷ - ...
۹ - ...	۶ - ...
۱۰ - ...	۵ - ...
۱۱ - ...	۴ - ...
۱۲ - ...	۳ - ...
۱۳ - ...	۲ - ...

قار و هر هرز قیران لیلک بوجورده آرزو
موردی فکریات سوز و پالیمردی انجمن

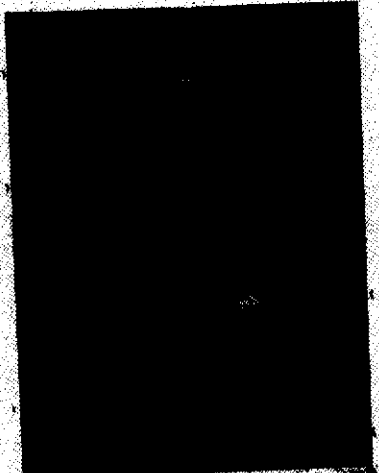
تتمس ۱۶ هرست

قار نوزدی: باب عالی جادستند، جمیت، کیتاب...

... (Small text at the bottom left)

Bakımın Qurtuluşu tarixini yaşadan, İstanbulda azərbaycanlı mühacirlərin nəşr etdiyi "Yeni Qafqaziya" jurnalı

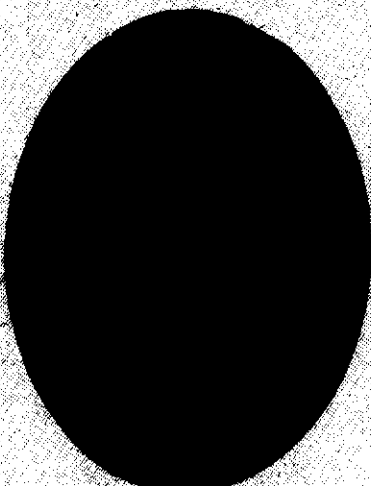
طریقاً لیورده. ماها آزا جی اوله، آنتهک بلور باقیشاری. قانده طوتوشان جهنی سوئوره چک قادار اقداری سائر
 قادار براتی اولان اقدده، شمیدی قورقوج و زلزله ده کییدی. هان براییک طوب کی اونی اودانک برکوشته
 اوینا بودی. شمر و روحده آزادیق حیات قارشیده. آدم، توفیق آلمده دیشاری فی لادم، بی مرسی و قوروشون
 قیزین برچیلیک یازماسی کی ایدی. تباهه کولرک بولوطلری یاغوریت بوغان انسانه سالک برقی، اونی یازچلامق ویلایقی
 ایدیرن مسیله، کوزومک توکنده، حیالک مزاری قازیبوره، ایچین قوشدم. قایدن فی لاکن بردن ره قارشیه

آذربایجان استنلابره، قوزان گورک اوردوسی قوشمانی بوی پاتا

آله ونگنده بردهمیر بوسوروشون چاملری سارماق
 هیقل شکیله بجرمه اوزا نیوردی، کولشک باندی
 بردن قاروبه روحه دوشروکلن بو معرکه بی بریقین
 سیکر، چهره مکه چالی نیوردی، سانکه اوزرده موسقوا
 چو کورودی
 بن شمیدی صوگده اولاری دوداقلمه نتانلنک
 درتت قانچدم، اوندن، حلاقه، بئسکوردم، باقلس
 اصلان اولنک کوزیشلری، قاندارعوتی اولسه، بیدی ده،
 دیکین برقدنک آغزیدن بریلر دو کولدی:
 - ارغل کوزک آیدین، توزکلر کلدی . . .
 - نه! امان آلمم، نه تشنه برمی، خلاصک
 سوله دیک بو سوؤز دوشرویدی؟ بن بیکمن اولنک
 باشلام. ایکن متضاد حیجان اوزرده چارمیشبودی.
 شمیدی بن باطلان بویارک سلسری اوزاقلمق کلن
 سوکیلی قارده شلرمک برسلاسی کی تلتی ایدیدوم.
 شمیدی بندن جوق اوزاقده باطلان بو طویلر موشرد

غلاردا ایشین اولور. قسطنبو حییات مایه یی کندی و وطنده
 حر و مستقل اولورق ائده ایدم عامک قدار بر ملت
 ایچون حزمین بر لوسه منصوریدره انسون ا ایسته
 آذربایجان تورکی .. بوکون آذربایجان دوت ست دتیری
 بولشه و یکلر کلاسیلاسی آلتدده آذربایجانک کترسیاسی
 خندن، وار شبال جانواریستک دهانی سولتلی دین نوردولا
 ساق و حقیقی حریت و استقلالنه قوووشایقادر . ایست
 اوزمان آذربایجان تورکی (۱۵ ایلول) ی بوکون شہانت
 و دلاورلکده خایده فقط مجهول ظلمش برشا آتراولورق
 یاد و عیال ایدم چکدو . اوت : آذربایجان نوردولا جانی ،

باکوه ایله کورد ایلک فرماننامی شہنتیلا

آذربایجان عام مدیته بردهده داها سپای مایهجه داخل
 اولاجاقدر . چونکه باکو و اطرافده مدفون تورکن مجهول
 عسکری بولم ایستور ، چونکه : مجهول عسکر بولم
 سولتیرد : بردهده بوکون باراق ، بردهده نیز ،

دکل، حرق و ملی حریتده بوکون بولشه و یکل ادره سی
 لاییش دسحق (۱۵ ایلول) اولماق مناسبتیه باکونک خلاصه
 باکد نظارات مایه دن و باکون نورداران مجهول تورک
 عسکرینه کلریشو اذنی دین و وطنه دنده محروم
 برالتمده . چونکه باکونک مجهول عسکری آذربایجان
 معلوم برشاورد . برالتمده بردهده و کسلی باراق بولم
 ابر و آلت آذربایجان و کون شالادوس بردهده

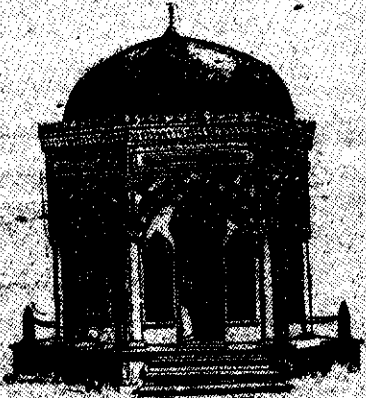
۱ حدی

۱۹۱۱

ب. پاریس آتشد بولسا، عمومی و قومونیم وطنی
 قدامسالیدر. فقط جامده یوکا مانع اولان من سرت
 و خصوصیتلر واردر. قومونیمستلر بولسا، چله سنی
 دوشونمزلر.
 ه ملت و سرماهداول طرفدن ه قترای کا باقی
 حیثیت دوشونمزلک ایچون اوردوزلش بر حله ده
 قومونیم قردی اوز وطندن، انکواریمونیم
 این من حیثیتدن خارجه پیرقانمکه ملتینر و ملیتینر

اولادق حاشرلامق لشیته کیریشدی. بولسا ایچون
 لسانی، ادبیات، تاریخ و علمان باشلامدن ده
 قولای بر پول منصوریدر
 آذربایجان تورکدر، حمده تورکه ایران کی تورکه
 و اسلام دولتره حمدهده. بو دولتره من مدور
 یوز اولوغه لسانی، ملتلی، و ملتلی و قلمی
 بر اولان بو ملتک یکدیگریمه قاتیلدی اولاسد
 چاره ۱ چاره آذربایجانک تورک سرون من مد کسک

با که استقامتله شه درگه قردی اوردی که مراد کوردی ان دهم اولان
 و بولسا اولادق حاشرلامق لشیته کیریشدی. بولسا ایچون
 و حوشیمه لانی سرونای لشیته کیریشدی
 یوز اولوغه لسانی، ادبیات، تاریخ و علمان باشلامدن ده
 قولای بر پول منصوریدر
 آذربایجان تورکدر، حمده تورکه ایران کی تورکه
 و اسلام دولتره حمدهده. بو دولتره من مدور
 یوز اولوغه لسانی، ملتلی، و ملتلی و قلمی
 بر اولان بو ملتک یکدیگریمه قاتیلدی اولاسد
 چاره ۱ چاره آذربایجانک تورک سرون من مد کسک

"Yeni Qafqaziya" jurnalında Türk şahidlərinin xatirəsinə 1919-1920-ci illərdə qoyulması nəzərdə tutulan abidə

AZƏRBAYCAN

YURT BİLGİSİ

Yıl : 2

MAYIS : 1933

Sayı : 17

Müdü
Dr. Caferoğlu Ahmet
Edebiyat Fakültesinde Müderris Muavini

Ayda bir nəşrolunur

BU SAYIDA

	Səhifə
Milli Azərbaycanın onbeş vətəni	193-194
Halil Həməməli:	
28 Mayısın Böyük kurbanı	196-198
Seyitli Mir Aziz :	
28 İstiklal yolunda Azəri Tələbeleri	199-205
Mehmet Halit:	
Evliya Çelebi'ye görə Azərbaycan şəhərləri	206-211
Talıphanbəyli Süreyya :	
Karabağ-İstanbul Şivələri	212-219
Abdullah oğlu Hasan:	
Kırımın sükutu	225-224
Naki Şeyhzamanlı:	
28 Mayıs münasebetilə	225-229
Abdülkədir:	
Lehistanda toplanan tarixi kongressi	230-234
Cafer Seyit Ahmet:	
28 Mayıs münasebetilə	235-237
Təhlil və Tənkitlər	238-240

İSTANBUL — BÜRHANEDDİN MATBAASI

Bakımın Qurtuluşu tarixini yaşadan, Ankarada
azərbaycanlı mühacirlərin nəşr etdiyi
"Azərbaycan Yurd Bilgisi" jurnalı

Adres:
Mətbəə b. 2, Postkə. № 16
Nəşr: 20 F.

Ədəbiyyat hürriyyəti

İSTİQLAL

Baş muharriri: M. E. Resul-zadə

— 10 gündə bir çıkar — Millî Azərbaycan İstiklâl davasını təviiç edər siyasi qəzetə —

15 Eylülün münasibətilə

...n on beş yıl evvel idi. Azərbaycanın ordusu müttəfiqləş Türkiyə küt'alarile bir-birinin istilasına uğramış paylaşılmış idi.

...nun Türk və müsəlman halkı... ten altı ay evvel, tariximizdə... rtdiye anılan gündə də kızı... evkilərlə müttəfikləri Tas... cələri tərəfindən kurgına... almış və o andan itilən... can yurdundan ayrılan bu... Azərbaycanlılar hər türlü bə... əsərəte məhkûm bırakılmış...

... Azərbaycanlıları çoxlu qo... yar və kadın farkı gözetmə... bir türlü faciələri mahva... bu kanlı müttəfiklərlə Türk... u ağardı. Onlar Azərbaycan... dan bahsa cesaret etmişlerdi...

... bütün məhkûm millətlərin... ve istiklâlî için vuruşan bolşev... o zaman — mahut Şaum-... rkiyə və Kafkasya küt'aların... rekkep büyük Ermenistan'ı... için tam bir səlahiyyət ver... u zemin üzerinde kendisini... tyun fərkişlə görüşməğe ve... iken („Lenin“ və „Stalin“... Kafkasya komiseri Şaumyan... lmiş məruf dekret), mərkəzi... mak üzrə, Azərbaycan cun... ün hürriyyət və istiklâlandan... „Müsavatçılar“ təhdit et... nın „Azərbaycanlılara bür... istiklâl değil, bir barəbezar... nı kendi partizanlarının ağ... etmişti.

...da kaydettiğimiz Mart kır... u təhdidin sözdən işə geç... en başqa bir şey dəğildi... oskva Azərbaycan idesini...

Mahbus Azerilər

İstanbul məhabirimiz yazır:

İki gün evvel, Kars'a gələn yeni mühacir-lerimizdən dörd kişi buraya gəlmişdir.

Bunlar yüksək təhsilli gənclər olub, birisi Bakı dəriülmən təbəğəsi fakültəsində müəllim, ikisi də Bakı dəriülmənində profesör müavini olmuşdular.

Bunlardan birisite görüştüm. Onun anladığına görə, bu iki başqa mühacir milliyətçi və münəvver Azerilərdə doğdur.

Mühacirə hərəkatının arasında Milli Hükümetin vollar nazırı Hüdudət Bey Melik Aslanlı ilə gənç Milli Hükümetin məsai nazırı olmuş Azərbaycan zəşay-demokratları-nın lideri Əhməd Cəvdət Bey də varmış.

Bunlar 1929-nei yıldan hər i zindəada nıpl kollektivizmə münasibətile başlanan müəlləh küylü işyanlarıca əlakadər təvünmüşlərdir.

Azərbaycan sənayətilərlə müttəf sevenlen-rinə məhsul Hı çök müdheəsə tə zıyənç-

lik" üstündə Sibirya'ya sürülmüşlərdir.

Solovki'də olan „Müsavatçılar“dan anı-sıra xəbər alınmışdır. Geyn kışa kadar məruf Azəri ələmlərindən Mehmet Həsə Balalrı'nın Solovki'də həstə olaraq buldu-ğu xəbər alınmışdır. Sabiq parlamenti Azərbaycan Rəhim Vətillirinin də Solovki'də aag bulduğu söylenmektedir.

Bunlar və onlarla bərabər Solovki'də bə-uzun yüzlerce milliyətçi, münəvver „Müca-vatçılar“ daha so sənələmini ikmal etməmiş-lərdir.

Müddetləriail ikmal edən „Müsavatçılar“ın Azərbaycan'da yaşaymalarına imkan veril-məkdədir.

Məmləkətdə müttəfiq terror davam etmək-tədir. Məmləkəti idarəsi təmməilə rus və erməni elində olub Türk kəmmünistləri bık işten azıqlaşdırılmışlardır.

Yeni muhacir seli

Van'dan xəbər verirlər:

Azərbaycan'dan İran'a gənçmiş muhacirlə-rimizdə 35 nəfərlik 11 əilə, Temmuz ayında Van'a gəlmiş və hökumət tərəfindən iskan için Muş vilayətinə əvəkdülmüşlərdir. Bundan sonra yeni muhacirlərin iskan işinə Muş vilayəti bəkaəkdir. Eskiden Van'da yerleşmiş olan muhacirləri də Muş'a göndərmək istənilmişində, bu hususta mərk z nəzdində təşəbbüsə girişilmişdir. Muhacirlərimiz, eskiden Vaa və ətrafında iskan edilmiş olan-ların yerlərdən çıxarılmamaları istiyorlar. Bu müəssəhəttilə verilmis ələo isladının cavabı intizarla hələndirilməkdədir.

Kars'dan gələn muhacirlərimizi anılat-tıklarına görə, İran hökuməti muhacirlərimizi Kürdüstan tarallarıda iskanə çalışıyor. Bir çək Azəri muhacirlər Kürtlilərlə məskəu sınıtkalara sevkəlməmişlər.

Muhacirlərimiz İran Azərbaycan'ının şim-al kismələrində, Aras boyu ilə orta mətakalərində nərmək məzadəsi verilmiyor.

Kəzə, İğdir və Kərə-Köse vilayətlərindəki muhacirlərimizin bir kışu Van'a gəldilər.

bu idən də Muş'a sevkəlmək istənleə muhacirlərin ərzuları birinci müfəttişliyə bılırmışdır.

Gələn muhacirlərimiz muştəq və perişan H haldə olub həmmən əmmuniyyətlə əkin-çirdilər.

İstanbul qəzetlərinin yazdığına görə, Türki-yə Cümhuriyati Muş vilayətinin Altın-Ova dənilen kışımını muhacirlərə təhəv etmişdir.

Burada 100.000 muhacir yerləşdiriləcəkdir.

Agustus tarixli İstanbul qəzetlərində verildiği xəbərə görə, Türkiyənin şark vilay-ətinin Ərdəbil 19 əvli bir Azəri muhacir-lik kəffəti „Müsavatçılar“ yeni muhacirlərin iskan işində əməliyyatlar aparmışdır. Burada 500 əilə iskan bəkaətdir.

İstanbul'un yüksək mələklərində okuyan Karslı tələbələrini ələlərlərindən əldəkləri son məktəplərə görə, Kars'a Agustus nrtalarında yenidən küllüvəlli Azəri muhaciri gətmişdir.

Muhacir bəhəssə Azərbaycan'ın gərp vilayətlərindədir. Bunların arasında Bəkn dəriülmənində pedaqoji fakültəsi müəllimləri.

Bakının Qurtuluşu tarixini yaşadın, Berlində azərbay-canlı mühacirlərin nəşr etdiyi "İstiqlal" qəzeti

Azerbaycan Millî Kurtuluş Hareketinin Organı

Nr. 11

Eylül

1935

Bir zaferin yıl dönümü

Yıl 1918. Ay Eylül. Gün 15! . . .

Azerbaycanlı iseniz, şüphesiz, hangi zaferden bahsedeceğinizi anladınız! . . .

15 Eylül! . . . Evet, bir, millî tarihimizin büyük gününü, istiklâl savaşımızın kanlı zaferini gösteren bir tarihtir.

Bundan önceki yıl evvel Bakü, bu tarihli şehir, hürriyetimizi boğan, milliyetimizi hiçe sayan, istiklâlimizi danan ve, çoluk-çocuklara, iltiyar ve kadınlara bakınıyarak, vatanımızı meşhur Mart hadisesi gibi kırğınlarla ateş ve kıletan geçiren kanlı düşmandan halâs edilmiştir.

İstiklâl savaşımızda tesiri asırlar ve nesillerce kalacak Millî Cumhuriyetin kurtuluşu, şüphe yoktur ki, varlığını bu halâs borçludur.

Bu halâs ile, sade altı ay evvel rus balsevikleri tarafından silahsız Türk abalisi üzerinde yapılmış kanlı kırğının intikamı alınmıştır. Hayır! Bakü uğrunda aziz canlarını veren şehitlerin güttükleri gaye, ne kadar hak olsa da, sade intikamı ve sade kin hislerinden çok yüksekti. Güdülen, hürriyet, milliyet ve istiklâl ganesidi. Tarîh yeni bir Türk hükümetinin kurulmasını sıraya koymuştu. Bu halâs ile Azerbaycan Cumhuriyetinin varlığı temin olunuyordu.

Türk tarihinin bu yeni varlığı, doğununun en mes'uliyetli çağında, Türk kardeşliğinin unutulmaz bir hamlesinden istifade ediyordu. Azerbaycanlı

mücahitlere, teşkilat ve tehzizatca, kençilerine üstün kuvvetlere karşı galebe çaldıran şey Türk askerlerinin yardım idi. O zamanki tabirle Osmanlı ordusunun Azerbaycan'ı gösterdiği yardım ve Anadolu Mehmedciğinin Bakü kafarındaki cihadı kardeş istiklâlî ve Türk varlığı için yapılmış cihatların en mukaddesidir.

Bu mukaddes cihatlarını, onlar kendi yurtlarının bulunduğu en müşkül bir çağında yapıyorlardı. Bu fedakârlık, şüphesiz, ortaklı Türk tarihinin daima takdirlerle yadedeceği yüksekliğinin bir timsali olarak kalacaktır. Azeri Memiş'le kol-boyun olarak kardeş mezarında yatan anadolu Mehmedciğinin hatırası bize kütsi fedakârlığın ne olduğunu minnet ve şükranla bildirecektir.

Ters talib bu fedakârlıkla kazanılan zaferin maddedeki önürüne son vermiş de, onun mânavadaki değerini kat'iyen azaltmamış. Bu tersliğin devam ettiği hadise ve realitelerin yeis verici tesiri, ne kadar ağır olursa da olsun, Azerbaycan 15 Eylül gününü kat'iyen unutamaz ve unutmayacaktır! . . .

Zafer sade Azerbaycan'ın ve sade Türklüğün değildir. Hadisenin Kafkasya bakımından değeri dahi şüphesizdir.

Brest-Litovsk muahedesine zeylolarak, eski Almanya'nın, Bakü mıntakası üzerine Lenin hükümetile bağladığı mülüm muahada*) münasebetile, Şuras

**Bakının Qurtuluşu tarixini yaşadan, Berlində
azərbaycanlı mühacirlərin nəşr etdiyi
"Qurtuluş" jurnalı**

15 Eylül münasebetile

Bundan 19 yıl evvel Eylülün 15-nde Bakıda Azərbaycan tarixinin mühim bir hadisəsi vukubulmuşdur!

Bugün milli kurtuluş hareketimizde, tarihi mərhələ təşkil edən böyük bir zəfər qazanılmışdır! . . .

Milli Azərbaycan qüvvələri yardım-larına koşan kərdəş Türkiyə qüvvələri ilə birlikdə düşmən istilası altında bulunan Bakıyı esirlikdən hələs etmiş və bu sürətlə yeni Türk tarixində silinməz iz bırakan Azərbaycan cümhuriyyətinin kurlmasını filən təmin etmiş, fikrən də ebediləştirməyə vəsile olmuşdur! . . .

Azərbaycan türkləri birlikdə Bakıdan kəçdikləri birləşik qüvvət, türklüğün və müsəlmanlığın iyi tanıdığı tarihi düş-mən rus imperyalizmi idi.

Sadə türklüğün və müsəlmanlığın de-ğil, aynı zamanda Kafkasya ilə Rusya məhkumu bütün millətlərin də ebedi düşməni bulunan bu imperyalizmin taşıdığı türlü boyaları və kullandığı hər türlü taktiki, altı-yedi ay sürən esareti devrinde Bakı bizzat talmış, rus vəhşətinin hər türlüşünə, kanlı kəçirilərə naruz kalarak, təhəmmül etmişti.

Uyruqlarında millətlərə istiklâl şiarını yazan yalançı bolşeviklər, məhəd Şaumyanı, çurluk Rusyasının vəd' edib də icra edemediyi, dənizdən dənizə da-yanan Ermenistana təşkil etməyə vəkil etmiş iken („Dokret Nr. 13"), muhtariyet isteyən Azərbaycanı „harabəzər döndərmək" istədilər! . . . (1917-də Bakıda çikan „Bakinski Raboçi")

Aleşə verilən Şəməhi şəhritə, kılıçtan geçirilən Kuba və etrafındaki kəçimləri „kanlı Mart günleri" unvanı ilə təməmləyən vukuat silsiləsi, rənkətlər rəngə girdiyinə rağmen, rus imperyalizminin milli Azərbaycan idesine kəçi duyduğu düş-mənliğin kanlı arızələrindən başkə bir demokratik mənfəkətinde" məaril və kəltür təşkilatı „Allahsızlık propağandası" və dinlə mücadələ için kullanı-lacaktır.

şey değıldi.

Bu hadisələr, milli halası kəndilerin-dən değıl, beynəlmiləl ideoloji perdesi altında gizlənen inkilabçı rus amələsi və sözdə insaniyətləçi geçinen rus marksist-lerindən umanların nə kədar gəflet və zəlalette olduklarını göstərdi. . .

Bu idealin təhakkuku için, o idealla organik sürətlə bağı qüvvələrə güvən-mək və ancak onlardan necat bəkləmək şarttır! . . .

15 Eylüldə, Bakıda, ilən olunan milli zəfər — işte bu küşlənin zəferidi! . . .

Milli Azərbaycan ideali, türklüğün ebedi düşməni ruslukdan doğan „Moskva amələsinin" yardımına değıl, bilakis, ona kəçi, kəndi qüvvətilə və kərdəş Türk yardımına kurtarılmışdır! . . .

Milli qüvvələrlə milliyət namına və milli istiklâl için! . . . İşte 15 Eylül zəferi-nin ifadə ettiyi mənə!

Milli mənfəətlərin bu düstür haricində də müdatəə edilə bələceğini təsavvur edən gəfillərə, təkrar yabancılı elinə geç-mək hədbəhtliyinə düşən Azərbaycanın 17 yıldan həri devam edən faciəsi əerli bir misal və ağrətən bir fəlakəttir! . . .

Rus bolşevizminə, məhkum və mağdur millətlərin beynəlmiləl həmmisi gibi hakan „27 Nisan kəhramanlarından" bugün mil-liyətçilik və casuslukla ittiham olunub „təmizlənməyən" adətə tək birisi kalmamışdır! . . .

15 Eylül zəferindən evvel milliyətçilik və istiklâlçilik azim və duyğusu bir idi isə, şindi bəndir.

Cihan, kurtuluşumuzu yeni baştan təmin edəcək hadisələrlə nəşbudur! . . . Kızıl çarlık bəyazından daha müthiş bir çöküşlə yıkılmağa məhkumdur!

Sovyet imperyalizminin ənkazı üzərində, mənfəi hiç bir təkinin, bəzucu hiç bir təsirin məhv edemediyi istiklâl fikri Azərbaycanın atəş dolu toprakları altındaki sönmez kəlan alev gibi təkrar partıldıyacak və mübərək nurlu kızıl kəranlıkta buğulan cananımız yurdu ebedi aydınlığa eriştirəcəkdir! . . .

Bakü mes'alesi

(15 Eylül zaferinin 18-nci yıl dönümü münasebetile)

Yeni tarihimizin büyük günlerinden en büyüğü olan 15 Eylül zaferinin 18-nci yıl dönümünü hatırlıyoruz. Bu gün birleşik Azerbaycan-Türkiye orduları Baküyü tarihi ve ebedi düşmanımızdan temizlemiş, bununla Yakın ve Orta Şarkın tarihinde yeni bir devir açmıştır. Bakünün düşmandan temizlenmesi ve asıl sahibi olan Azerbaycanlıların eline geçmesi Yakın ve Orta Şarkın tarihinde yeni bir devir açmak demek olduğunu anlamak için Baküyü bir kaç cepheden mütalea etmemiz lazımdır.

Bakünün düşman eline geçmesi, bugünkü vaziyeti doğuruyordu. Yani yalnız Bakü değil, onunla birlikte bütün Azerbaycan istilâya uğramış ve komşu

cumhuriyetler dahi tehlike altına düşmüşlerdi. Bakünün alınması Azerbaycan istiklâlinin istikbalini temin etmiş, komşu Kafkasya cumhuriyetlerinden Gürcüstanla Ermenistanın kıza istilâya uğramasına mâni olmuş ve Şimali Kafkasyanın kurtulmasına yol açmıştır.

Bakü mes'alesinin nitılan Türk kanı pahasına Azerbaycan faydasına olan halli yalnız Azerbaycan ve Kafkasya bakımından değil, bütün türklük ve müslümanlık âleminin menfaatleri bakımından dahi kuvvetli idi.

Bakünün alınması münasebetile o zaman İstanbul gazetelerinin hemen hepsinin hararetlî makaleleri arasında „Tânin“in şu satırları vardı:

„Bakünün bu defaki işğali, yalnız Rusya ve Kafkasya mes'aleleri itibarile değil, bütün Türk ve müslüman âlemi için de büyük bir ehemmiyeti haizdir.“

Bakü yalnız sonsuz, bilmez, tükenmez servetleri itibarile değil, işğal ettiği coğrafî mevki itibarile de cihan ehemmiyetini haizdir. Garbi şarkın hirleşiren tarihi ticaret yolları üzerinde duran Bakü, Hazer denizine hâkim bir kal'e ve bu denizin bircecik limanı, ticaret ve tranzit merkezidir. İrân ve Türküstanın dünya ile olan münasebeti Bakü vasıtasile yapılır. Bakü kimin ise Hazer denizi de onundur. Hazer denizi ise Türküstanla Fîdî-Urah Azerbaycanı birleşiren bir köprüdür. Bu hakımdan Bakü mes'alesinin halli ile Türklük mes'alesinin halli için yol açılmış oluyordu.

Resul-zade Mehmed Emin Bey Bakünün alınması münasebetile 1919-de yazmış olduğu bir makalesinde diyor ki:

„Bakü, Türklüğün şahrahi üzerinde vaki sünmez ateşlerle yanan bir emel mesalidir.“

Bakünün alınmasından vecde gelen Azerbaycanın milliyetçi şîri millî bayrağımıza vaki olan hitabesinde diyor ki-

Türküstan yerleri öpüb alını,
Söylüyor dardını sana bayrağım!
Üç rengin aksini Kuzgun denizde,

Şimdi oluyor Moskva'ya korku nûmayan;

Şarkında japon kurdu posu, garpta alman.

Yatsın diye herkes, veriyor çar gîhi ferman;

Mülkiyet, hayvan, ne bilim in, ne bilim an . . .

Dünyaya gülüne olmayın, Allahî sever-siz!

Rus hiylesine kanmayın, Allahî sever-siz!

* * *

Kanunu esasi yerine hakkını versin,
Çıksın bu vatandan seni azade burak-sın.

Çıkmasa onu sen bu diyardan atacak-sın.

Hürriyetini, hakkını kanun yapaacak-sın . . .

Yurttaşların aldanmayın, Allahî sever-siz!

Rus hiylesine kanmayın, Allahî sever-siz!

* * *

Sonra utanırsız,
Odlara yanırsız,
Bir gün ayılıb da
Vallah kızarırsız!

V. Nuh-Oğlu

AZƏRBAYCAN

AYLIK KÜLTÜR DERGİSİ

3

TEMMLİZ - AĞUSTOS/1954

Sayı: 4-5 (28-29)

İÇİNDEKİLER.

Məhkûm: Milletlərin Savaşı	★
Kafkasyaya İslâm Ordusu	Mirza Bala
Ayaz İshaki Merhum için	Məhmet Əmin: Rəcəlxadə
Bir İstiklâl Kəhrəmanı	Kadircan Kafli
Azərbaycan İstiklâl Savaşından səhnələr	A. Vahap Yurtsever
Təbriz'in Kəməri	Cafer Həndan
Mərhum Ayaz İshaki'nin Cənaze Töreni	★
Həbərlər	★

Ankarada azərbaycanlı mühacirlərin nəşr etdiyi
"Azərbaycan" jurnalı

KARDEŞ YARDIMI

Dr. M. Kengerli

Kahraman Türk Ordusunun
Azerbaycana girişinin 39 ncu
yıldönümü münasebetiyle

Birinci Dünya Savaşının patlak vermesi ile, o zamana kadar sömürgeci devletlerin baskı ve işgalinde bulunan bir çok milletlerin mukadderatında önemli rolü haiz bazı siyasî ve kültürel teşekküller kendisini gösteriyor, zaman geçtikçe bu nüve halinde olan teşekküller milli müessese halini alıyor ve bunlardan da tam teşkilatlı siyasî partiler doğmaya başlıyordu.

O cümleden diğer milletlerde olduğu gibi, Azeri Türkleri de, muhtelif devirlerde karşılaştıkları güçlükleri bertaraf ederek, milli mücadelenin gayesine erişebilmek için, sağlam temellere istinâd eden programlı siyasî bir partiye zaruret hâsıl olduğunu idrâk etmiş ve 1911 yılında "Müsavat" Halk Partisini kurmakla savaşa daha şumullü bir şekilde girişmişlerdir.

Milletin sinesinde doğmuş olan

yet Azerbaycanının devlet olarak hiç bir değeri ve itibarı yoktur. Herkes nazarında Sovyet Azerbaycanı Rusya'nın bir vilâyeti, bir sömürgesi hükmündedir.

Halbuki, hür, demokratik ve müstakil milli Azerbaycan Cumhuriyeti ile yakın ve uzak bütün memle-

bu parti, memleketin her tarafında hummalı faaliyete geçerek, yeni teşkilâtlar kurmakla milli kurtuluş mefkûresini yayıyor ve münevver kütleyi bu hürriyet mihverinin etrafında birleştirmeye son gayretini sarfediyordu.

Medenî milletler seviyesine yükselmiş ve kendi kendini idare edecek kadar siyasî olgunluğa erişmiş bulunan Azeri Türkleri, siyasî, iktisadî ve içtimâî hayatlarında milli ideallerine tercüman olan "Müsavat" Halk Partisinin etrafında toplanıyor, madî ve mânevî bakımdan onu takviye ediyor ve çalışmalarını büyük bir alâka ile takip etmekle destekliyorlardı. Çok geçmeden hemen bütün münevver Azeri gençliğinin rağbetini kazanan bu parti, memleket mesuliyetini kendi omuzlarında taşıyan tek Millî - Siyasî müessese olarak halkın itimâdını kazanmış bulunuyordu.

ketler ilgilenmekte, onu fiilen ve hukukan tanımaya, siyasî ve iktisadî bağlar tesisine müsaraat etmekte idi.

Rahimov'lar bir Rus sömürgecine müstakil ve eğemen devlet adını takmakla kendilerinden başka kimseyi aldatamazlar.

"Azərbaycan" jurnalında M.Kəngərlinin Bakının
Qurtuluşu haqqında nəşr edilən məqaləsi

ENVER PAŞA

ENVER PAŞA'nın 1918 yılı yaz aylarında Yavuz ile Batum'a gelişinde Türk Elleriinde söylenen «Çirpaurdın Karadeniz bakıp Türkiün Bayrağına» marşı yanında şu marş da «ENVER PAŞA Marşı» olarak söyleniyordu :

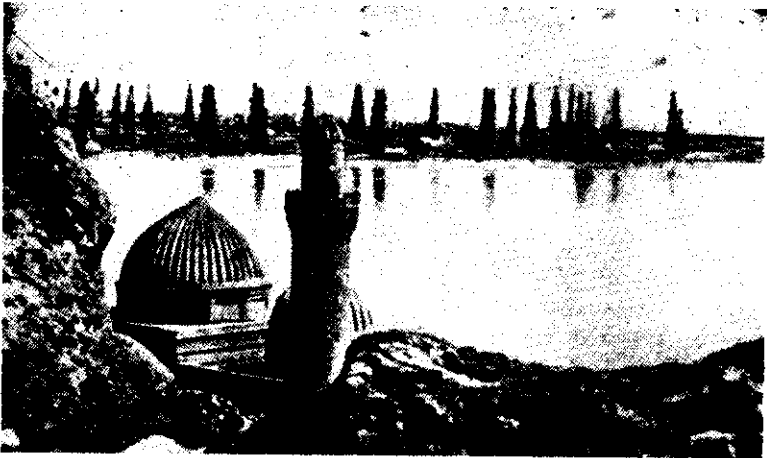
ENVER PAŞA MARŞI

Boş gelişler oldı Kahrmanın ENVER PAŞA;
Emir ele teyle) Askere, Kafkas Dağlarını aşa,
Arş, arş, arş, arş, ileri;
Marş, marş marş, ileri
Dönmez geri TÜRK'ün Askeri.

Cephede mütralyoz, ayra kimin (gibi) parlıyor,
KAFKASYA Türkleri bayrak açıp bekliyor,
Arş, arş, arş, arş, ileri;
Marş, marş, marş,
Dönmez geri TÜRK'ün Askeri.

Bundan 36 yıl önce, 15 Eylül 1918 de, Azərbaycan'ın Rus - Bolşevik istilasında bulunan başkendi Bakú, kardeş Türkiye ordularının yardımıyla, milli Azərbaycan kuvvetleri tarafından kurtarılmış ve böyləlikle 28 Mayıs'ta tsikiälitini ilân eden Cumhuriyet asıl bu tarihten itibaren fiilen tərsmüs etmişli.

Bu büyük hâdisenin milliyetçi Azərbaycan tarafından nasıl tetâkki edildiğini göstarmek niyetiyle, Milli Azərbaycan Hareketinin neşir arganı olan «Yeni Kafkasya» (1) dergisinin, vaktiyle bu olaya ayırdığı başnakaleyi aşağıya nakiediyaruz:

Bakú'de Bibi Heybet Türbesi ve Neftalan Petrol Kuyuları

Yalnız Azərbaycan tarihinin değil, yeni Türk tarihinin en mübeccel günlerinden biri de 15 Eylüldür.

1918 tarihinde, Eylül'ün 15 inde kardeş imdadına koşan şanlı Türk Ordusunun yardımı ile, Azərbaycan milliyetperverleri Bolşevik esaretinde bulunan Bakú'yü halas etmiş ve İslâm traihinde ilk defa tegekkül eden cumhuriyeti bilfiil tesis eylemişlerdir.

15 Eylül münasebetiyle yapılan merasimi tes'idiyede Azərbaycan Hükümeti Millisi Reisi, ırkan ve harisan bir olan kardeş milletin aynı maksat uğrunda beraber akıttıkları kan sayesinde, daha ziyade kaynaşıp karıştıklarını zikreylemişti.

Evet, Reis doğru söylemişti «Çenbere Kendi» nde yatan fedakâ

(1) Yıl 2, sayı 24, 15 Eylül 1341.

"Azərbaycan" jurnalında nəşr edilən
"15 Eylül" məqaləsi

Mücahit

AYLIK İÇTİMAİ FİKİR MECMUASI

YIL : 6

Cilt : III — Sayı : 31—32

Temmuz - Ağustos 19

İÇİNDEKİLER

Altı Yaşına Basarken	★
Azerbaycan Milli Kurtuluş Birliği	Dr. Azız ALPAUT
Asrın Fantazisi	Âli ENGİN
Gençlik ve Hürriyet Marşı (Şiir)	Mehmet ALPTÜRK
Hürriyet Marşı (Şiir)	Yılmaz GÜRBÜZ
Cevat Han Ziyathanoğlu I	N. KULUGİL
İki Yüzlü Siyaset	İ. AKBER
Mirza Fethali Ahuntzade Hakkında	Mecid MUSAZADE
Azerbaycan X	Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu
Davamızın Heyecanı	Resul ÜNSAL
Türkiye Dışı Türklere Karşı Vazifelerimiz	M. KEMALÇİĞLU
Nizami Gencevi	Fatma İLGAZ
Gazel (Şiir)	Hamit DÖNMEZ
Kaçak Nebi	N. TURAPLI
Mücahit Yazarları «Türk Yurdu»nda	★
Azerbaycan Milli Kurtuluş Birliği ile Gürsel Arasında	★
Mektuplar	★
HABERLER	★

Fiyatı : 150 Kuruş

Baskı ve Dışı YENİ MATBAA

Ankara

Ankarada azərbaycanlı mühacirlərin nəşr etdiyi
"Mücahit" jurnalı

Məhbibi:

və

Nəşriyyat Müdürlüyü

CƏNGİZ GÖKGÖL

Mücahit

A d r a s :

6 ı n c ı S a k a k N o : 14

S a h e f e l e v e r - A n k a r a

P. K. 484

H e s a p N o : Z i r. B. 328/6103

YIL : 3

Eylül - 1957

Sayı : 10

15 Eylül 1918

Yazan : Cəngiz GÖKGÖL

Şərkin kapısı Azərbaycan'ın göz bebeği, Həzər dənizinin ən böyük limanı Akar altın, petrolun hazinəsi, Azəri Türklüyünün kalbi olan BSKÜ, Bəşşevik Komünist Ruslarla, Təşəksiyən Ermenilərlə bunları destekliyən İngiliz qüvvələrinin müqəvətlərlə istilasına məruz kalmıştı.

Azərbaycan və dünya millətləri tarixinə Mart hədəsi olaraq keçən o meşum, milyonlarca Türkün həlakətə məruz qatılmasını intae edən 17 - 31 Mart günlərindən sonra, Azərbaycan'ın digər şəhərlərinə Komünist-Təşəksiyən (İttifakın) Östün qüvvələri təşəksiyən başlanmışdır. Lənketən, Kuba və sonra Şəməhi kimi Azərbaycan'ın ən qədim mədəni şəhərlərinin sakinləri olan Azəri Türk və Müslümanlar da günahsız olaraq kətil edilərək ev və bəndləri bu qüvvələr tərəfindən yağma edilmişdir. Bu İttifak, İngilizlərdən gördüğü təşəksiyən və yardımın hədəm və təşəksiyənini genişləndirərək Azərbaycan'ın ikinci mərkəzi Cənəyi hədəf tutaraq İttifakın başlanğıcına başlamışdır. İttifakın bu fəali günlərdə Təşəksiyən-Təşəksiyən təşəksiyənli İle Azərbaycan'ın digər vilayətlərində, Karabəğ-Şuşa Şəki, Cənə kimi şəhərlərində yaşayan Ermenilərin bulundukları şəhərlərdəki Azəri Türk və Müslümanları çeşitli həzursuzluqlara məruz buraxıyordular, Demək əslən ki, Azərbaycan'ın kalbi Baku'da başlan təşəksiyən hər gün bir ar daha çəllitirilərək Azərbaycanı ortadan kəldirmək surətilə yerinə Bəşşevik Təşəksiyən İttifakının istilə qüvvələri kəlim olacaktı. Bu hədəf və gəyə ilə zamanın komünist Rus dövlətinin Bəşşevikli Lənkin, Ermeni Şaumiyana, Böyük Həyastan'ı vad edən bir səlahiyyətnameyi də imzə edərək, İttifakın (İtil) mükəfətinə də vərmiş bulunuyordu. Böyük Həyastan xəritəsi: içerisinə isə, yalnız Azərbaycan tək rəkləri değıl, Türkiyə'nin bir çək vilayətləri ilə İran'ın bəzi təkəkləri də dahiil edilmişdir. Azərbaycan'ın istilası İle Türkiyə hudutlarından dənən Rus qüvvələrinin yerini alma vəzifəsi də Həyastan (Böyük Ermenistan) ordusuna vərmişdir. Anadolü Türklüyünün hər təkli durumu da pek

parlak değıldi. Bir kəç cəphədə çarpışar və həil hər p durumu İle böyük qəçliqlərlə kəçli kəçliyə kəlim bulunuyordu. İran'ın durumu isə Azərbaycan'la məşğul olacək vəziyyətin çək uzaktı. Kəndisi dahi istiklalinin muhafəzəsini davam ətiləməyəcək durumdə idi.

Şimali Kafkasya və Türkiistan Türk və Müslümanların durumu, Azərbaycan'ı döğünələr də fayda təmin etməkten uzaktı. Onlar də kirmiz və bəyaz Rus qüvvələri ilə müdəcələ həlində idilər. Bu əhvai və gəraltdə, Azərbaycan Türklərinin nekədar çətin zoriqlərlə kəçli kəçliyə bulundukları kəndiğindən əsləşilməkdədir. Bütün bu çətlərə rəğmən Azərbaycan Türklərinin, bütün şəhər, kəşəbə və köylərdə Türklüklərinə yəkşir bir çəkildə, milli qüvvətlərini bir araya toplıyaraq ardu kurmağa başladıkları sayanı dikkət çəkildə görülmüşdür. Bilindiğı kimi Azərbaycan'ın iğətli müdəcətinə Çarlık Türk və Müslümanlardan askor almamakta idi. Bu İtilərlə Rus istilası altındakı Türk və Müslümanlar, əskərlik ilminə vəkil əlmədikləri kimi, hər p əliət ədəvəti ilə də Ənsiyətləri yəkti. Üstəliklə silah təkşəmə yəsəğı dolayisilə hıç bir əliəhə də səhəp bulunmuyarlardı. Zikrettiğim hususlar Azərbaycan'ın böyük bir təhlükə ilə kəçli kəçliyə kəldiklərinin göstərməkdədir. İttifakın bu ağır çətlər oltında hummalı fəaliyyət göstərən Azərbaycan'ın İmdadına Türk ordusunun koştığı duyuluyar. İstila dığında bulunan Azərbaycan şəhər, kəşəbə və köyləri yəkşəvət olarək yardımın koştan Türk ordusunu böyük həyəcənə kəçliyə. Cənə'də kəşəğəhni kuran Ənvər Paşa'nın kərdəği rəhmətli Nuri Paşa istilə hər icindəki Azərbaycan qüvvələri ilə həmə təməm təmin ətti. Cənə'də həmə ordu təlim həzərlikləm başlandı. Azərbaycan gəçləri böyük imanla bu təlim gəh və hər p əklərinə koştular. Bu həzərliklə hıçliktə istilədə bulunan Azərbaycan şəhərlərinin də

"Mücahit" jurnalında nəşr edilən
"15 Eylül 1918" məqaləsi

15 Eylül Münasebetiyle

Azerbaycan tarihine kısa bir bakış

Yazan: Taki ARAN

Anadolu ve Azerbaycan askerlerinin omuzlarına
düşürerek kazandıkları 15 Eylül 1918 zaferinin, Azer-
baycan İstiklali savaşlarında müstesna bir yeri ve
müstakil Azerbaycan Cumhuriyetinin toprak büt-
lülüğünün sağlanmasında değerli bir rolü var-
dır. 15 Eylülün anlam ve önemini daha iyi göre-
bilmek için Azerbaycan'ın yakın tarihine kısa bir
bakış yapmak faydalı olacaktır.

Coğrafya bakımından büyük Türk alfabasının ota-
lı çıkışı olan ve bu alemin merkezinde meki işgal
eden Azerbaycan, Anadolu'nun doğusuyla Hazar Deni-
zini batısı arasındaki toprakları kapsamaktadır.

Bu ülkede yaşayan nüfusun %92 sinin Azeri Türk
leri teşkil eder. Doğu Anadolu dağlarından çıkıp
Hazar denizine dökülen Aras ırmağı bu toprakların
ortasından geçer. Aras ırmağının güneyinde kalan
topraklar Güney Azerbaycanı, Kuzeyinde kalan top-
raklar ise Kuzey Azerbaycanı veya Kafkas Azerbay-
canını adını alır.

Tarihi, Milattan önce 7 neç yüz yıldan beri bili-
nen Azerbaycan ülkesi o günden bu yana doğubati
bölgemizin kuzey istikametinde çeşitli kavimlerin yol uğ-
raşmış ise de, bu istikbalin çoğu gelip geçici
kahiyet arzemiş ve bu ülkenin asli hüsniyetini değıs-
tirteye müessir olamamıştır.

Milattan önce 7 neç asırda Azerbaycan'da Saka
Türklerinin mevcudiyeti tespit edilmiş bulunmakta-
dır. Daha sonra doğudan batıya doğru gelişen Türk
hücum ve akınlarıyla bu topraklar tamamen Türkleşmiş
ve İslamiyetin yayılmasından sonra burada Selçuk
lular, Moğollar, Azerbaycan atabekleri, Safaviler ve
Osmanlılar tarafından türlü idari şekiller altında hü-
kimranlıklar tesis edilmiştir. Bunları takip eden Şir-
vanlılar devri Azerbaycan tarihinde, gelişme ve de-
mokratik bakımdan Zirve nokta sayılabilir. 19
uncu yüzyılın başlarına kadar güney ve kuzey Azer-
baycan'ın bu suretle az çok coğrafi ve içtimai bir
bütünlük teşkil ettiği görülmektedir. Rus istilasına te-
vaddim eden devirde ise bu topraklar üzerinde Ka-
zıbağ, Gence, Bakü, Şirvan, Erivan, Kuba ve Talış
vilayetlerinin hüküm sürdükleri tarihi birer vaktadır.

19 uncu yüzyılın başından itibaren Rusların gü-
neye doğru başlanan istila teşebbüsleri 1828 yılında
Aras ırmağının kuzeyinde kalan Azerbaycan toprak-
larının işgali suretiyle ilk herefine varmış ve Azer-
baycan toprakları ikiye bölünerek, Aras ırmağının
kuzeyinde kalan kısım Rus idaresine, güneyinde ka-

15 Eylül Zaferi kahramanlarından Tümgeneral
Mürsel Bakı

lan kısım ise İran idaresine tabii tutulmuş bulun-
maktadır.

100 yıla yaklaşan bu zaman içinde devam eden
Rus işgali esnasında Azerbaycan Türkleri her türlü
hak ve hürriyetlerden mahrum bırakılmış, imtili, iç-
timai, siyasi ve iktisadi gelişimine mani olunmuş, bir-
tüm servet kaynakları elinden alınmış ve türlü vesile-
lerle Ruslaştırma ve imha vollarına baş vurulmuş
bulunmasına rağmen Milli bünyesinin sağladığı bu
Türk kitlesini istlav potansiyonuna icinde eritip gitmekten
korumuştur.

Azerbaycan'da Türk halkının yok edilmesi için
Ruslar tarafından yapılan ve tarihin nefret ve lânetine
kaydettiği imha hareketlerine ilâveten daha yarı
asır evvel, 1905 yılında silâhlendirdikleri ermeni kit-
lelerini, irtada hiç bir sebep ve bahane mevcut değil-
ken Azerbaycan Türklerini üzerine saldıkları olma-
ları da bir netice vermeyiş ve Türk halkı askerî
talim ve terbiyeye tamamen bigâne oldukları ve el-
lerinde silâh namına kılıç ve sopadan başka birşey
bulunmadığı halde kahramanca müdafaatlarıyla mev-
cudiyetlerini muhafaza etmesini bildirmişlerdir.

Rus Emperyalizminin çeşitli tazvik tedbirlerine
rağmen Azerbaycan Türkleri arasında daha 19 uncu

"Mücahit" jurnalında Bakının Qurtuluşu haqqında
cap edilən məqalə

İstiklâl Zaferinin Destanı

(15 Eylül 1918 zaferi münasebetiyle)

MİRZA BALA

15 Eylül 1918 de parlak zaferle biten ve Azerbaycan'ı hakikî istiklâline kavuşturan şanlı istiklâl savaşına dair bugüne kadar bir çok şeyler yazılmış ve daha bir çok şeylerin de yazılacağı şüphesizdir. Bir tarihçi gözü ile araştırılacak ilk kaynaklar arasında, edebiyatımızın başka şubeleri ile birlikte, şiirin de mühim bir mevkii olacaktır. Vatan ve hürriyet şairi Mehmed Hâdi ile istiklâlin ilk şiirini yazan İbrahim Tahir'den bahsederken, bunun misâline şahit olmuştuk. Fakat Mehmed Hâdi hürriyeti, İbrahim Tahir ise istiklâli, istikbâle ait tathîr bir "Arzu" olarak, tahayyül ve terennüm etmişlerdi. Harisî, içtimai, iktisadî ve siyasî sahalardaki millî hamlelerimizin mantıkî ve tabii bir neticesi olarak, bu halinden dinamik millî bir ideal haline inkılâp eden bu "Arzu" nun yarattığı muazzam istiklâl savaşını, hütiün safhaları ile, büyük millî şairimiz Ahmed Cevad'ın

ma, Türkün ortak kültür değerlerine ve mühim ilmi, edebî, tarihî simalarına okul programlarında geniş yer ayırma ve bu uğurdaki gayret ve teşebbüsleri mânen ve maddeten desteklemektir.

Türk kültür birliği her Türkün en yüksek ideali olmalıdır!

ölmez mısralarında canlanmış buluyoruz. Zâlim ve gaddar düşman tarafından Sibirya'lara sürülmüş, mukadderat ve âkıbeti bugün bizce meçhul olan millî şairimiz, o savaş günlerinde bizzat kurtuluş ordusunun saf-ları arasında bulunuyordu. Bu bakımdan, harekât ve savaşların şahidi olan şair, eserini realiteden mülhem olarak yazmıştır. Bir Kurban Bayramı arifesine tesadüf eden 14 Eylülü 15 Eylülle bağlayan gece, sabaha karşı, âni baskını ile düşmanı siperlerinden atıp süngü ucuna almak suretiyle kat'i taarruza geçen kurtuluş ordusunun zafer topları şairi coşturmuştur. Azerbaycan istiklâl zaferini destanlaştıran bu şiirine, şair, pek haklı olarak, "Bismillâh" başlığını koymuştur. Pek haklı olarak dedik, çünkü, şair yepyeni bir devrin başladığını müjdelemektedir. Bugün Azerbaycan Türkünün menhûs talii yenilmiş, hür ve müstakil bir hayata girilmiştir. Buna "Bâ's-i bâ'delmevt" dahi denilebilirdi. O halde, Bakû civarındaki Yanar - Dağ, Şubani, ve Yasamal sırtlarından atılan zafer topları şairi neden coşturmasın?!

Atıldı dağlardan zafer topları,
Yürüdü ileri asker, Bismillâh!
O Han - Sarayında çiçekli bir kız
Bekliyor bizleri zafer, Bismillâh!

İstiklâl savaşının zafer destanı-

M. B. Məmmədzadənin Bakının Qurtuluşuna
həsr olunan yazısı

TÜRK İZİ

Haziran - Temmuz

1952

SAYI

2-3

AZERBAJCAN
MİLLİYETÇİLER
DERNEĞİ
ORGANIDIR

İÇİNDEKİLER

1 --- Hedeflerimiz	TÜRK - İZİ
2 --- Türkiye Dışındaki Türkler	Ali Naci KARACAN
3 --- Millî Bayrağımız (Şiir)	Ahmet Cevat
4 --- Azerbaycan İstiklâline Giden Yollar	Safvet ZERDABI
5 --- Kurban Olduğum	Ali TAŞKENT
6 --- Ermeni Gürcü İttihadı	Niyazi KÜRDEMİR
7 --- Cennet Yuva (Şiir)	Kürped
8 --- Millî Dâva	Cengiz GÖKGÖL
9 --- Sevinçli Azerbaycan (Şiir)	Mesut Saffar
10 --- Dürüstlük ve İhtidat İstiyoruz	Hidayet TURANLI
11 --- Türkeli	Emin
12 --- Kayıp Ettiğimiz Büyük Adam	Akter ARAS
13 --- Türk Fikir Birliğine Doğru	İ. YERAL
14 --- Dernek Haberleri	

Bakının Kurtuluşu tarixini yaşadan
"Türk İzi" jurnalı

Türk Şuheda Türbesi

Resmini yana koyduğumuz "Türk Şuheda Türbesi" Azerbaycan'ın ölüm dirim savaşına atıldığı kara günlerimizde (1918), yardımımıza koşarak istiklâlimiz uğrunda şehit düşen Türkiyeli kardeşlerimiz için, Azerbaycan millî hükümeti tarafından yaptırılmıştır. Bu türbe, her ne kadar komünistler tarafından yıkılmışsada, aziz şehitlerimizin hakiki ve ehedi istirahatgâhı kadirşinas Azerbaycanlıların yaradî kâllelerindedir.

K A L K !

Kalk, kalk sarmaşıklı mezar altından
Gelmiş ziyarete kızlar, gelinler.
Ey kervan geçidi, yollar üstünde
Her gelen yolcuya yol soran asker!

Koğdukların senin yabancı hanlar
Kurtardı ülkemi döküğün kanlar.
Bak nasıl epmekte tozlar, dumanlar
Garip mezarını, bende beraber.

Senin kanından mı düzlerde böyle
Kudret bitirmiştir sayılmaz lâle;
Dost elinden koptu bir yanık nale
Yoksa o nalenin ruhu mu söyler?

Geçerken göklerden bir ketar turna
Aglar bıraktımı gözleri sormal

Bak doğru çıkmakta gördüğün rüya,
Besledigin emel bugün gülümser.

Çarıklı kardeşin sadedil köylü
Yalnız mezarına, bir örük ördü;
Toplanıp baş başa her üçü dördü
Her gün köylü kızlar dardını dinler.

Ahmet Cevat

Not:

Bu şiir, Azerbaycan istiklâlî uğrunda şehit olan Anadolu Türk kardeşlerimiz için yazılmıştır. Ahmet Cevat memleketimizin yetiştirdiği değerli şairlerimizdendir. Bir çok münevverlerimiz gibi, o da komünistler tarafından şehit edilmiştir.

"Türk izi" jurnalında şair Əhməd Cavadın Bakımı
azad etmiş Türk şəhidinə həsr olunmuş
"Qalx"(Şəhidlərə) şeiri (1952-ci il)

KAYIP ETTİĞİMİZ BÜYÜK ADAM

Asker ARAS

Türk ordusunun mümtaz şahsiyetlerinden biri olan Orgeneral sayın Müzəffər Tuğsəvul Mayıs ayı içində aranızdan ayrılarak ebediyete intikal etmiş bulunuyor.

Orgeneral Tuğsəvul her tarafı ilə mülkəmmel bir insandı. Ben burada bu büyük insanın yakinen tanıdığım türkçülük vasfını anlatmaq istiyorum:

Muhterem orgeneral, daha çiçəği burnunda taze bir subay iken, mukadderat ona kendisi gibi üç genç arkadaşları ilə Azərbaycanın acı günlerinde bu ülkeyi baştan başa katedərək tetkiklərdə bulunmaq imkânını bahşetmişdir.

Sohbetlərimizdə daima bana "İşte Türklük bütün şahlanışı ilə bu seyahatımda benim benliğimə işledi" der və Allaha şükür edərdi.

Azərbaycanda iken günü gününə yazdığı 3 adet büyük not defterini daima çalışma masasının gözünde itinayla saklar və kendisini her ziyarət edəşimdə bunlardan parçalar okumak suretiylə, kendisini heyecana getirir,

gözlerimizi yaşartırdı. - "Bu mevkiye geldim, o günlerdeki gibi içten karşılanmayı ne gördüm, ne de görebileceğimi tahmin ediyorum" - derdi.

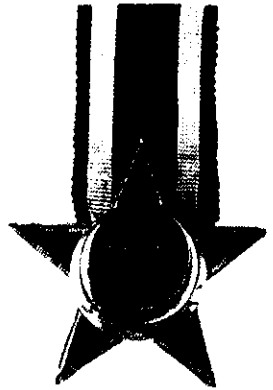
- "Bize kesilen sayısız kurbanları mı, Türk subaylarını gördükleri için yüzlerini kibleye çevirip səedeye kapandıqları mı, yoxsa yedisindən yetmişinə kadar katıldıkları muhəşəm alaylarla el üstündə taşınmamızı mı anlatayım" - der və bütün bunları tasfir eden not defterini heyecanla okurdu.

İşte (BERDE) kasabasına girərək ayak izlərimizə yüz sürmək isteyen ihtiyar ninenin nasırlı elini nasıl alıp öptüğünü okumaya başladı.

Hic unutmam vali olaraq İzmire gidəcəği günlerin arifesinde idi. Bir gün bana sokakta rast gelmiş ve düşünceli olduğumu tahmin edərək "Ne düşünürsün Aras, ben Aras nehrini 4 defa geçtim, 5 inci defa geçeceğim muhakkaktır" deyip beni teselli etmişti.

Nur içinde yatsın.

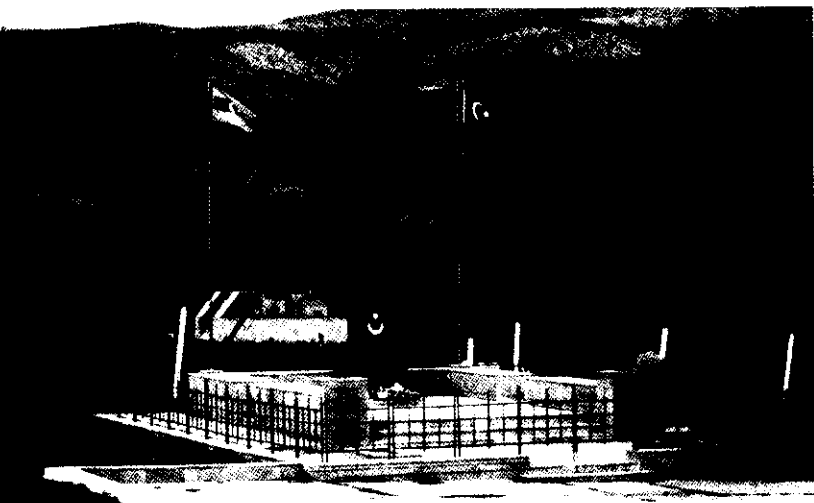
"Türk izi" jurnalında Bakını azad etmiş Türk zabiti Müzəffər bəyin vəfatına həsr olunmuş anım yazısı
(1952-ci il)

Azərbaycan Tarixi muzeyində saxlanılan Qafqaz İslam Ordusuna aid əşyalar

Azərbaycanda Türk şəhid məzarı

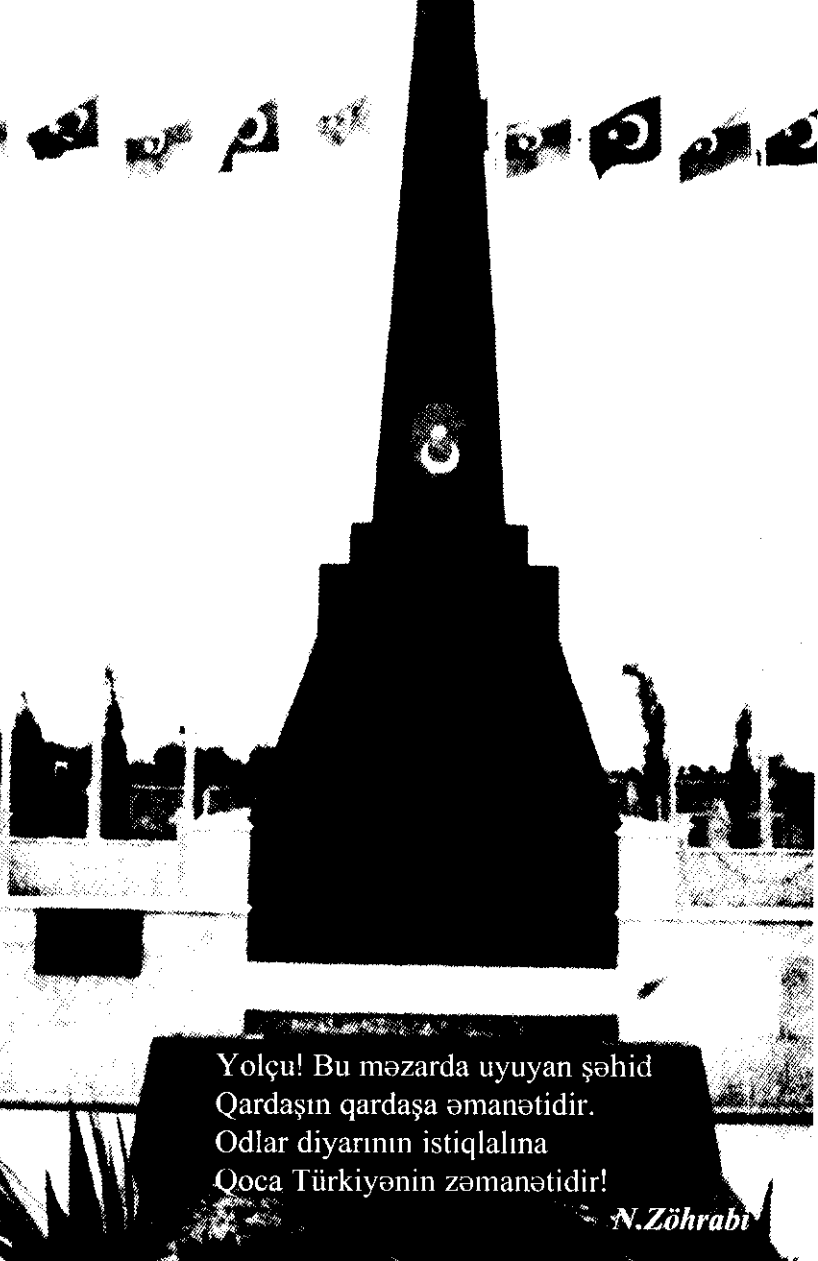
Türk şəhid məzarı

Türk şəhid məzarı

Türk şəhid məzarı

Yolçu! Bu məzarda uyuyan şəhid
Qardaşın qardaşa əmanətidir.
Odlar diyarının istiqlalına
Qoca Türkiyənin zəmanətidir!

N.Zöhrabi

Bakıda Türk şəhidlərinə qoyulan abidə

Nəsiman Yaqublu
(*Yaqublu Nəsiman Qara oğlu*)

BAKININ QURTULUŞU

Dizayner və bilgisayar tərtibatçı:
Sənan Gülləliyev

Mətin yığıcısı:
Nəzakət Muradova

Korrektor:
İradə Quliyeva

Çapa imzalanmışdır: 02.09.2008
Kağız formatı: 60x84 1/16
Həcmi: 19 ç.v.
Sifariş: 301
Sayı: 2000 (*İlkin çap 500*)

Kitab "ADİLOĞLU" nəşriyyatında
yığılmış və səhifələnmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Süleyman Rəhimov 195/17
Tel.: 418-68-25; 498-68-25; faks: 498-08-14;
Web: www.adiloglu.az; E-mail: info@adiloglu.az

"İLAY" MMC-nin mətbəəsində hazır diapozitivlərdən
istifadə olunmaqla ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Şərifzadə küçəsi, 202
Tel.: 433-00-43